Sd 15

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO

1

Rocznik IX. — Zeszyt I. — 1903.

WE LWOWIE.
NAKŁADEM TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI E. WINIARZA.

Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta, w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI

Voluminis IX. — Fasciculus I. — 1903.

LEOPOLI
SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Kupować można tylko rocznik **cały,**

złożony z 2 zeszytów, za cenę **10** koron, czyli 8 marek, czyli 4 rubli srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego opłacający rocznej wkładki 8 koron otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa **Prof. Fr. Hoszowski, Lwów ul. Grottgera l. 10.**

ADRES REDAKCYI:

Prof. Dr. Stanisław Witkowski, Lwów ul. Sykstuska l. 52

Pod tym adresem uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej tudzież literatury humanistycznej życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie Redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO.

Rocznik IX. — 1903.

WE LWOWIE.
NAKŁADEM TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI E. WINIARZA.

Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI.

Volumen IX. — 1903.

LEOPOLI.
SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Spis współpracowników

tomu IX.

Bieńkowski Piotr, Kraków.
Chmielowski Piotr, Lwów.
Hadaczek Karol, Lwów.
Hahn Wiktor, Lwów.
Kruczkiewicz Bronisław, Lwów.
Kubliński J., Kraków.
Pelczar Jan, Kraków.
Rozwadowski Jan, Kraków.
Rzepiński Stanisław, Nowy Sącz.
Schneider Stanisław, Lwów.
Sinko Tadeusz, Monachium.
Śmiałek Wincenty, Lwów.
Sternbach Leon, Kraków.
Witkowski Stanisław, Lwów.
Wróbel Walenty, Lwów.

Rs 2810/1903

SPIS RZECZY.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klas. i językoznawstwa. Str.

Schneider Stan., Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος... σύγκοιτος φίλη? 157
Sternbach Leo, De Ioanne Psello 5
Kruczkiewicz Br, Obvia. II. (Hor. epist. II, 1, 69—71) . . 153
Sinko Th, Semantica (ἀγαθός bonatus) 1
Rozwadowski J., Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania . . . 17
Bieńkowski P., O fałszerstwach archeologicznych . . . 11

II. Z humanizmu i historyi filologii.

Pelczar J., Emendationum Royzianarum particula II. . . 161
Chmielowski P., Ostatni z poetów polsko-łacińskich . . . 112

III. Z zakresu nauki szkolnej języków klasycznych.

Rzepiński St., Wystawa środków naukowych poglądowych dla szkół średnich we Wiedniu 1903. Filologia klasyczna . 175

IV. Recenzye — sprawozdania — zapiski.

Dwa dzieła o filozofii greckiej (St. Schneider) 183
Kulty chtoniczne (St. Schneider) 193
Przegląd nowszych opracowań naukowych gramatyki greckiej (St. Witkowski) 204
(Szczegółowy wykaz recenzyi zob. niżej).

V. Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce. Zesz. 5. (R. 1901—1902). Zestawił Wiktor Hahn (z osobną paginacyą).

Spis abecadłowy recenzyj.

Aristote, La poétique edd. Hatzfeld et Dufour (W. Wróbel) . . . 131
Brugmann K., Griech. Gramm 3. Aufl. (St. Witkowski) . . . 204
— Kurze vergleich. Gramm. I. (St. Witkowski) . . . 204
Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker (St. Schneider) . . . 189
Döring A., Eine Frühlingsreise in Griechenland (St. Witkowski) . . 212
Enniauae poesis reliquiae rec. Vahlen[2] (T. Sinko) 222
Giles P., Vergleich Gramm d klass. Sprachen (St. Witkowski) . . 204
Goblet d' Alviella, Eleusinia (St. Schneider) 193
Goelzer H., zob. Riemann O.
Gomperz Th., Griechische Denker. Bd. II. St. Schneider) . . . 183
Hadaczek K., Die Fibel des Odysseus... (W. Śmiałek) 210
— Der Ohrschmuck der Griechen u. Etrusker (W. Śmiałek) . 207
Heinze R., Virgils epische Technik (T. Sinko) 225
Hirt H, Handbuch d. griech. Laut- u. Formenlehre (St. Witkowski) . . 204
Hozakowski ks., Najnowsze prace katol. nad greckim tekstem N. T. (W. Hahn) 221
— Rzymska komisya biblijna (W. Hahn) . . . 222
Kaszewski K., Hezyoda »Roboty i dnie« (W. Hahn) 220
Kern O., Über die Anfänge der hell. Religion (St. Schneider) . . . 148
Maass E., Griechen u. Semiten auf dem Isthmus v. Korinth (St. Schneider) . 151
Meyer Gust., Griech. Gramm. 3. Aufl. (St. Witkowski) 204
X Pawlicki St., Historya filozofii greckiej. T. II. cz 1. (St Schneider) . 183
Petersen E., Ara pacis Augustae (K. Hadaczek) 144
Reich H., Der Mimus (T. Sinko) 202
Riemann O. et Goelzer H, Grammaire comparée du grec et du latin. I. (St. Witkowski) 204
Roscher W. H. Ephialtes (J. Kubliński) 138
Schäfer G, Die Philosophie des Heraklit v. Ephesus (St. Schneider) . . 198
Sternbach L., Analecta Laurentiana (St. Schneider) 201
Timotheos, Die Perser hsgb. v. Wilamowitz-Moellendorff (T. Sinko) . . 146
Witwicki Wł., Teorye woli u Arystotelesa (W. Wróbel) . . . 213

SEMANTICA.

(ἀγαθός. bonatus).

Scripsit

Thaddaeus Sinko.

Verborum origines investigare ita periculosae plenum opus aleae nostra aetate videtur, ut qui id munus in linguae Latinae thesauro Monacensi explendum susceperit, R. Thurneysenus Friburgensis, maxima ex parte incertam statuat vocabulorum originem, et, ubi aliis manifesta esse videtur, ipse locutione »conferendum esse videtur cum« vel »cohaeret fortasse cum« contentus sit. Quam ob prudentem nesciendi artem nimis vehementer castigatur a M. Bréalo (Journal des savants 1901 p. 337), qui tamen hoc recte in memoriam revocat primum viri docti esse officium in una lingua causas explicare, cur quaeque res sit ita appellata, et in una lingua pristinam et primariam vocabuli notionem definire, priusquam ceterae ad comparationem adhibeantur. Et hoc satis notum est Bréalum auctorem novae exstitisse disciplinae, qua legesr quaedam investigentur, quibus vocabula permutationes varias patiantu ac vicissitudines. Neque minus constat eam disciplinam a Bréalo scientiam significatus (science des significations) vel semanticam (sémantique) appellatam esse, Germanis post Heerdegenum magis placuisse Reysigii nominationem semasiologiae. Eius doctrinae praeceptis innisi investigare conabimur, quasnam mutationes vis ac notio Graecae vocis ἀγαθός per saeculorum seriem passa sit.

Nobilitatis nomen saepe ab eis, qui quondam de equo pugnabant, ductum esse apparet ex Graecorum ἱππεῦσιν, Romanorum equitibus, ex eis, quos hodie Itali ‚cavalieri', Hispani ‚caballeros', Franco-Galli ‚chevaliers', Germani ‚Ritter', ne alia proferamus exempla, vocant. Sed non so-

lum ei, qui de equo pugnabant, nobilitati nomen dederunt; etiam, quorum praecipuum bellandi erat officium et honos, ei et ipsos et progeniem suam bellatorum, virorum fortium ornaverunt titulo. Nolo vernaculam nominare vocem ‚szlachtam', cuius appellatio cum Germanicis vocibus 'schlagen, schlacht' cohaerere videtur: sufficiant nobis Romanorum viri boni, de quibus Festus haec tradidit (p. 524 Thew.): ‚Sanates dicti sunt, qui supra infraque Romam habitaverunt, quod nomen his fuit, quia, cum defecissent a Romanis, brevi post redierunt in amicitiam quasi sanata mente . . . itaque in XII cautum est, ut idem iuris esset Sanatibus, quod Forctibus id est bonis et qui numquam defecerunt'. (cf. p. 73, 10 et Non. 462). Bonum eundem esse ac fortem elucet etiam e trita illa formula 'bonus et fortis' vel 'optimus et fortissimus', quae saepissime de hominibus usurpatur, qui nunquam arma sumpserunt (e. g. Cic. Verr. 3, 66. 188. 4, 162. 5, 82. leg. agr. 2, 14. Rabir. 3. Catil. 2, 20. sen. 3. dom. 82. 125 saepius). Quoniam autem priscis temporibus corporis robur fortem faciebat, nihil mirum est, si fortis idem atque validus appellabatur: Paul. Fest. p. 59, 25: 'forctes frugi et bonus sive validus'. Latii expugnatorum progenies, utpote bono genere prognata, nobilitatis et patriciorum et optimatium sibi arripuit appellationem.

Simili ratione Graecorum nobiles ἀγαθούς et ἐσθλούς et εὐγενεῖς se appellabant opponebanturque plebi, quae κακῶν et δειλῶν et πονηρῶν notabatur conviciis. Neque ignotum est ἀγαθόν iam apud Homerum virum designare genere et divitiis praepollentem (v. e. g. Il. 13,668. 21,109. Od. 4,611. 15,324). Quam praepollentiam virtute paratam esse bellica docent versus, quibus ἀγαθός fortem designat et bellicosum, ut Il. 13,284. 17,631. 21,280. Priori loco haec adnotata sunt in scholiis Venetis: νῦν τὸν ἀνδρεῖον λέγει καὶ τολμητίαν (cf. schol. ad 21,280). Quam adnotationem si cum alia coniungimus: καὶ τὸν ἰσχυρὸν γὰρ ἀγαθὸν φησιν (ad Il. 3, 179), eundem habemus significationis progressum atque in Romanorum bono et forti. Sed quamvis ἀγαθός etiam validi habuerit notionem, adiectivi specie ac forma prohibemur, quominus notionem illam pristinam ac cum radice ipsa cohaerentem fuisse putemus. Hoc tantummodo pro certo habere possumus pristinam notionem cum re bellica cohaesisse. Iam si viros doctos consulimus et antiquos (Herodianum, Orionem, Etym M., Eustathium apud Stephanum s. v.), et qui eos secuti sunt recentiores, quaenam fuerit illa virtus bellica, ob quam viri fortes ἀγαθοί appellati sint, docemur ab eis ἀγαθόν eundem fuisse atque ἀγαστόν i. e. admirabilem, inclutum. Etiam qui novissime linguae Graecae congessit ἔτυμα, L. Meyerus, eam profert sententiam ἀγαθόν ab radice ἀγα-, quae inest verbo ἄγαμαι, ope

suffixi -θος formatum esse, eiusdem quod conspicitur in ἄμαθος , ψάμαθος, κύαθος, κάλαθος, λήκυθος, μέγεθος, similibus vocibus. (Gr. Et. I. p. 106). Credat, qui vult, in usu dicendi Homerico, immo in tota Graecitate, hoc unum esse adiectivum suffixo -θος ornatum, quod substantivis, quorum plane diversa sit ratio, addatur. Ad admirationem et gloriam viri exprimendam habuit Homerus adiectiva ἀγακλεής, ἀγακλειτός, ἀγακλυτός, ἀγαυός. Et si eam copiam augere voluisset, fingendum ei esset vocabulum ἀγαστός, non ἀγαθός.

Iam si apud Homerum virtutem quaerimus bellicam, propter quam viri fortes maxime praedicentur, fortium fortissimi occurrit laus, Achillis, qui tricies (v. Ebeling s. v.) ὠκύς, novies πόδας ὠκύς appellatur. Et cum negari non possit pedum celeritatem maximam attulisse laudem Homeri bellatoribus, concedendum est minime ineptam esse Platonis non dico etymologiam, sed sententiam, qui ἀγαθόν a maxima pedum velocitate appellatum esse putet: Cratyl. 412 C τοῦ θοοῦ δὴ τῷ ἀγαστῷ αὕτη ἡ ἐπωνυμία ἐστίν, τἀγαθόν. 422 B οἷον νῦν δὴ τὸ ἀγαθὸν ἔφαμεν ἐκ τοῦ ἀγαστοῦ καὶ ἐκ τοῦ θοοῦ συγκεῖσθαι.

Magno temporum factum est impendio, ut iam Cicero scribere posset (Tusc. 5, 28): ‚omnibus... virtutibus instructos et ornatos tum sapientis, tum viros bonos dicimus'. Stoicorum vir perfecte sapiens, qui cum ab aliis, tum a Seneca et Quintiliano viri boni titulo saepissime praedicatur, quomodo vulgi aestimetur opinione, ex Martiale comperimus, qui, postquam amicum Fabullinum virum bonum appellavit (4, 5, 1), addit eum a vitae cottidianae usu atque utilitate alienissimum esse ideoque in urbe, ubi dolus et versutia quaestum parent, vivere non posse. Brevius comprehenditur eadem sententia versiculis (12, 51, 2):

> Tam saepe nostrum decipi Fabullinum
> miraris Aule? semper homo bonus tiro est.

Iam videmus illum perfectum et absolutum virum, qui cum omnia aliorum, nihil sua faceret causa, a vitae commodis alienus videretur, tironem, paene stultum, a vulgo appellatum esse. Quae opinio omnibus viguit saeculis ita, ut de eo, quem Franco-Galli norunt bonum hominem (bonhomme), haec adnotaverit Littreus: ‚homme simple et peu avisé. C' est un bonhomme, qui se laisse mener'.

His instructi fac le Petronii adiectivum 'bonatus' explicabimus. Trimalchio, cum se ipsum increpat atque incusat, quod magna dote contempta pauperem Fortunatam duxerit uxorem, dicit: ‚at ego dum bo-

natus ago et nolo videri levis' (sat. 74). Bonatum eundem esse ac Martialis hominem bonum eundemque tironem, qui nihil faciat quaestus causa, quis est qui non e contextu colligat? Nam idem Trimalchio, qui se bonorum ac nobilium more ('nobel') agere praedicat, morem illum stultum et a vitae cottidianae usu alienum esse putat. Et haec boni, immo bonati, notio semper apud vulgum floruit et hodie viget in Franco-Gallorum adiectivo 'bonasse', quod sic a Littreo explicatur: ‚qui est d' une bonté trop simple; sotte'.

Monaci.

De Ioanne Psello.

Scripsit

Leo Sternbach.

Inter Michaelis Pselli reliquias apud Migneum Patrol. Gr. vol. CXXII p. 537—1186 congestas iam primo adspectu p. 907 lemma τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ offendit, quod definite septem epigrammatum corollae praeponitur, tum continuatis inscriptionibus: 'eiusdem Pselli' et 'τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ' eidem auctori 'encomium et officium Symeonis Metaphrastae' et 'monodiam in collapsionem templi S. Sophiae' vindicat. Quam traditionem silentio neglexit Krumbacher (Geschichte d. byzant. Litteratur), omnium immemor difficultatum, quas praenomen Ἰωάννης et philologis vetustioribus (cf. Allatius p. 498. 507. 514. 536 Migne) et viris doctis recentioris aetatis (cf. e. gr. F. Kuhn, symbolae ad doctrinae περὶ ἐτῶν historiam pertinentes, Breslauer philol. Abhandl. vol. VI fasc. III, 1892, p. 63) attulit.

Quodsi res in disceptationem venit, quaestio ita instituenda est, ut primum Migneanae memoriae fons definiatur; quae quidem ratio non solum orationis solutae monumenta Michaeli Psello reddenda esse docebit, sed etiam ultimum carmen a praecedentibus secernendum esse declarabit. Diserte enim adnotatione: 'opp. Theodori Prodromi, 8°, Basileae 1536' editor materiam adsumptam esse testificatur ex opusculo: Cyri Theodori Prodromi epigrammata, ut vetustissima, ita piissima, quibus omnia utriusque Testamenti capita felicissime comprehenduntur, cum aliis nonnullis, quae index versa pagella singillatim explicat (Basileae 1536 apud

Ioannem Bebelium); illic vero prosae nec vola nec vestigium extat, epigrammata comparent sex quatern. 11 f. 8^{r} — quatern. 12 f. 1^{r} (= p. 175—177). Ab alio igitur fonte versus εἰς τὴν αὐτοῦ (scil. Ioannis Chrysostomi) καθαίρεσιν (n. VII) repetendi sunt neque dubitari potest, quin ex Allatii libro fluxerint, cui titulus est: Excerpta varia Graecorum sophistarum ac rhetorum (Romae 1641), ubi sub Pselli nomine leguntur p. 400:

Τὸν ἥλιον χραίνουσι πλασμάτων σπίλοι,[1])
ὅδ' ἀλλὰ φαιδρὸς πᾶσαν αὐγάζει χθόνα·
οὐ γὰρ ἀφανίζουσι φωσφόρον νέφη.
Στίλβει γε χρυσός, κἂν γε χαλκὸς ἐκρίθη,
καὶ Χριστὸς αὐτὸς δαιμονᾶν, φεῦ, ἐκρίθη
φάγος τε καὶ φίλοινος ἢ πορνῶν φίλος,
ἀντίθεος, τὸ μεῖζον, ἄνομος, πλάνος,
κατεκρίθη σταυρόν τε καὶ χλεύην πόσην!
Καὶ καινὸν οὐδέν, εἰ θεοῦ θεῖος θύτης
ὅμοια πάσχει καὶ καθαιρεῖται θρόνου.

Quae cum ita sint, lemma τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ intra sex epigrammatum terminos coercetur; quos fines editio Basileensis *(Bas.)* propagat, utpote quae quatern. 12 f. 1^{v}—3^{r} (p. 178—181) poema εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους inscriptione τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ distinctum adiciat. Iam vero certis testimoniis versus illos a Michaele Psello compositos esse constat (p. 16 sq. Migne[2]), quae memoria totam quaestionem in sex epigrammatum angustias retro compellit. Ac prima quidem specie Ioanni Psello patrocinari videtur carmen quintum, quoniam auctori nomen Ἰωάννης fuisse demonstrat (v. 8), sed re explorata tantum abest, ut Ioannes Psellus significetur, ut Pselli nomen commenticium mero errore niti ad-

[1]) Lectionem σπίλοις (Allat.) tacite correxit Migne.

[2]) Patrologiae editor, apud quem carmen de synodis lemmate destitutum versibus περὶ δόγματος sine interstitio subiungitur, G. Meermani editionem (novus thesaurus iuris civilis et canonici, vol. I, Hagae Comitum 1751, p. 76 sq.) expressit, quae F. Bosqueti contextum (Michaelis Pselli synopsis legum, Paris. 1632, p. 132 sqq.) refert; saepius tamen Bas. genuinas scripturas servat eoque insuper nomine praestat, quod poema omnibus numeris absolutum inscriptione peculiari instruxit.

pareat. Scilicet n. I—V inter Ioannis Mauropi, Euchaitorum metropolitae, reliquias (n. 13—17 p. 9 sq. Lagarde[1]) recurrunt, ubi contextus longe emendatior proponitur:

I). *Εἰς τὴν κατὰ τὸν ἅγιον Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον ἱστορίαν.*

Σίγα, θεατά, καὶ βραχὺν μεῖνον χρόνον,
μήπως ταράξῃς τὴν καλὴν συνουσίαν
καὶ ζημιώσῃς κόσμον ἐνθέους λόγους·
ἐξ οὐρανοῦ γὰρ ἄρτι τούτους τοῦ τρίτου
ἥκει κομίζων Παῦλος αἰθεροδρόμος,
κινεῖ δὲ χεῖρα πρὸς γραφῆς ὑπουργίαν
οἰκουμένης τὸ θαῦμα, τὸ χρυσοῦν στόμα.
Ζήλου τὸ λοιπὸν ὃν πρὸ τῶν θυρῶν βλέπεις
τούτῳ τε συνθαύμαζε καὶ συγκαρτέρει.[2])

II). *Εἰς τὸν ἅγιον Χρυσόστομον.*

Ἡ γλῶσσαν εὑρὼν πῦρ πνέουσαν, ζωγράφε,
μόνην ἀφῆκας, εὐλαβηθεὶς τὴν φλόγα,
ἢ πάντα τολμῶν προσγράφεις καὶ τὸ φλέγον·
καὶ φθέγγεται μὲν καὶ λαλεῖ παραινέσεις,
ἀλλ' ἐστὶν ἰσχνόφωνος ἐξ ἀσιτίας.
Ἐμὸν τὸ λεῖπον· οὐ γὰρ οὓς παρεσχόμην·
νῦν οὖν ὑποσχὼν γνώσομαι, τί μοι λέγει.
Βαβαί! καταφρονεῖν με πείθει τοῦ βίου.[3])

---

[1]) Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, hist.-philol. Cl. vol. XXVIII (1881) p. 1 sqq.

[2]) **Lemma:** εἰς τὴν — ἱστορίαν] στίχοι εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας Bas., quae inscriptio mepta est, nisi ad n. V aut ad totum corpusculum trahatur || **1** σίγα] etiam Bas., σῖγα Migne l. c. || **2** ταράξῃς] ταράξεις Bas. (corr. Migne) || **3** ζημιώσῃς] ζημιώσεις Bas. (corr. Migne) || **4** τούτους] τούτου Bas. || **9** τε] δὲ Bas.

[3]) **Lem.** ἅγιον om. Bas. (Ἰωάννην post ἅγιον addit apud Ioannem Mauropum Busti editio Etonensis, a Migneo Patrol. Gr. vol. CXX p. 1119 sqq. repetita, at cf. n.

III). *Εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Θεολόγον.*

Τί σοι τὸ σύννουν βλέμμα βούλεται, πάτερ;
λέξειν τι καινὸν ἐκβιάζῃ μοι τάχα·
ἀλλ' οὐκ ἂν εὕροις· πᾶν γὰρ ἀνθρώποις ξένον
ἐγνώρισαν φθάσαντες οἱ σοί μοι λόγοι.[1])

IV). *Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον.*

Ἐπιπρέπει τις σεμνοποιὸς ὠχρότης
ἐξ ἐγκρατείας τῷ σοφῷ διδασκάλῳ·
ἀλλ' εἰ λαλήσει, (ζῆν δοκεῖ γὰρ καὶ τύπος),
τρυφὴ τὸ χρῆμα, φαιδρότης καὶ τερπνότης.
Οὐκοῦν τὰ χείλη πρὸς λόγους κίνει, πάτερ,
τοὺς καὶ λίθους θέλγοντας· ἀλλὰ μὴ λέγε,
ἅπερ διδάσκων εἰς συναίσθησιν ἄγεις·
δάκνειν γὰρ οἶδε ταῦτα, κἂν στάζῃ μέλι,
τοὺς ἕλκεσι βρύοντας· ἐξ ὧν στυγνότης,
πρὸς ἣν ἐπαρκεῖς καὶ γραφεὶς οὕτω μόνον.[2])

V). *Εἰς τοὺς τρεῖς ἅμα.*

Τριὰς μὲν εὗρεν ἰσαρίθμους συμμάχους,
ὑπερμάχους δ' ἔστησε πίστις ἐνθάδε,
ἀνάξιον κρίνασα καὶ πόρρω λόγου,
ὧν τοῖς λόγοις σύνεστι, μὴ καὶ τοῖς τύποις.

---

13 et 23 Lag.) || **1** ἢ] etiam Bas., ἤ Migne || **6** λεῖπον] λοιπόν Bas. || **8** βαβαὶ] βαβαῖ Lag. (βαβαὶ recte Bustus = Bas.; cf. Herodianus vol. I p. 502, 22 et 933, 19 Lentz. Falsam scripturam Lagarde praeterea p. 76, 26 offert, βαβαὶ p 166, 37).

[1]) **Lem.** τὸν ἅγιον om. Bas. || **2** καινὸν] καινοῦ Migne, nec tamen Bas || ἐκβιάζῃ] ἐκβιάζει Bas. || **3** εὕροις] εὕρῃς Bas.

[2]) **V. 4** καὶ] ἢ Bas. || **5** κίνει] etiam Bas., κινεῖς Migne || **8** οἶδε] οἶδα Bas. || **9** ἕλκεσι] ἕλκυσι Migne, non Bas. || **10** ἐπαρκεῖς καὶ γραφεὶς] ἐπαρθεὶς καὶ γράφεις Bas.

5 *Ὅθεν γραφέντες ζῆν δοκοῦσι καὶ λέγειν,*
ἅπερ φέρουσιν αἱ θεόγραφοι βίβλοι.
Ταύτην ἀμοιβὴν τοῖς διδασκάλοις νέμει
εὔνους μαθητὴς οἰκέτης Ἰωάννης.[1])

Aliunde non innotuit epigramma sextum (εἰς τὸν Χρυσόστομον):

Ὁ χρυσοῦς οὗτος ἥλιος τῶν δογμάτων
ἀκτίνεσ' ἁπλῶν ἠθικῶν διδαγμάτων
διασκεδάζει πᾶν φιλάργυρον νέφος
καὶ φωταγωγεῖ πᾶσι τὴν σωτηρίαν.

Qui versus in disquisitionem vocati hoc unum docent mensuram χρυσοῦς et a Ioannis Mauropi (cf. Kuhn o. l. p. 127) et a Michaelis Pselli (cf. quae dixi 'Wiener Studien' vol. XXV, 1903, p. 22) usu abhorrere[2]).

Verum haec hactenus! Inita subductaque ratione eo adducimur, ut Pselli (videlicet Michaelis) et Ioannis Euchaitensis carmina in archetypo[3]) iunctim scripta propter lemmatis posterioris detrimentum ita coaluisse censeamus, ut ex altera collectionis parte Pselli nomen, ex altera praenomen Ἰωάννης[4]) subveniente versu εὔνους μαθητὴς οἰκέτης Ἰωάννης[5]) pro-

---

[1]) **V. 4** λόγοις] ἄλλοις Bas. ‖ μὴ καὶ] μὴ δὲ Bas. (μηδὲ Migne).

[2]) Cogitabam de coniectura ὁ χρυσόγλωττος (pro ὁ χρυσοῦς οὗτος), vocem in Lexica non receptam invecturus, quam adgnoscit Manuel Philes vol. II p. 3 v. 5 (Miller), cf praeterea Georgii Pisidae versus in Ioannem Chrysostomum Suppl. XXXVI ('Wiener Studien' vol. XIV, 1892, p. 53) οὐ χρυσολέκτων εὐπορήσας ὀργάνων | εἰς γῆν καταστρᾷς τὰς φιλαργύρους φρένας, unde etiam vox χρυσόλεκτος (sive potius χρυσολέκτης), itidem Lexicographis ignota, sumi potest. — Formam ἀκτίνεσ' in ἀκτῖσιν mutare noli, cf. Theodorus Prodromus Patr. Gr. vol. CXXXIII p. 1169 B μήνεσι, 1176 A πυλεώνεσιν ac similiter τοράκεσι p. 1170 A, ἁπάντεσι(ν) p. 1225 B. 1227 A, πάντεσιν p. 1121 B, ὀρλόντεσι p. 1277 C, ὄμώεσι p. 1170 A, quae exempla pravam sermonis Homerici imitationem (cf. Kuehner-Blass, ausf. Gramm. vol I p. 418) repraesentant.

[3]) Codex Athous Gr. 136 (s. XVIII), in quo leguntur versus τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας et τοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους (Lambros, catalogue of the Greek manuscripts on mount Athos, vol. I, Cantabrig. 1895, p. 20) ex editione Basileensi fluxit

[4]) In argumentorum indice, quem sylloge Basileensis quatern. 1 f 2 r—3 r (p. 3—5) proponit, habes: τοῦ Ψελλοῦ στίχοι εἰς τοὺς τρεῖς ἱεράρχας et τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους; idemque valet de codice Vindobonensi Theol Gr. 249 (chartac. in 4°, s. XVI), ubi f. 79 r—80 r eiusdem indicis exemplum ex libro impresso transscriptum occurrit.

[5]) Similiter poeta se ipse nuncupat n 35, 15 φώτιζε τὸν σόν, Μιχαήλ, Ἰωάννην,

venerit. Quomodo autem illius generis error incrementum capere possit, luculente docet codex Matritensis N 51 (s. XIV), ubi Constantini (= Michaelis) Pselli opusculis genuinis (f. 18^{r} sqq.) quaedam Ioannis Euchaitensis excerpta ita praemittuntur (f. 2—17 [1]), ut primo folio avulso sine scriptoris nomine oratio in laudem Basilii Magni, Gregorii Theologi, Ioannis Chrysostomi inde a verbis νυνὶ τελευτὴν (p. 106, 25 Lagarde) compareat, tum ad lemma τοῦ αὐτοῦ carmina quinque (n. 16. 15. 14. 17. 49. Lag.) spectent, ex quibus quattuor inter poematia ementiti Ioannis Pselli deprehenduntur, unde factum est, ut Iriarte [2]) totam farraginem ad eundem auctorem redire putaret.

Cracoviae.

---

cf. etiam n. 37, 40 ὁμώνυμός σοι ταῦτα, δοῦλε Κυρίου et 45 ὁμώνυμός σοι τήνδε τὴν μονῳδίαν, ubi auctor homonymia cum Ioanne chartophylace se coniunctum esse profitetur.

[1]) In locum scriptoris, qui f. 2—17 exaravit, f. 18 alius librarius succedit.

[2]) Regiae bibliothecae Matritensis codices Graeci mss., vol. I, Matriti 1769, p. 170 In carminum contextu codicem (**M**) discrepantiis quibusdam pusillis exceptis (e. gr. n. **14**, 2 φλόγαν, 8 βαβαὶ recte, — **15**, 2 τί, — **16**, 1 τίς, 5 οὐκ οὖν, 9 ἔλκεσι, — **17**, 3 ἀνάξιον, 5 ὄζεν, 8 μαθητῆς m. pr., — **49**, 2 Θεοδώριτον m. pr., ἔκ τινος recte, 8 μηδενός) cum memoria Lagardiana (= Vatic. Gr. 676) concinere animadverto. Maioris momenti est inscriptionum differentia n. 49: εἰς τοὺς ἁγίους πατέρας ἱσταμένους, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Θεοδώρητος Lag., εἰς τοὺς αὐτοὺς τρεῖς (scil. Basilium Magnum, Gregorium Theologum, Ioannem Chrysostomum), ἐν οἷς ἦν καὶ Θεοδώρητος ὁ Κύρου (perperam κύρος enotavit Iriarte; Syriae oppidum intelligitur, quod vulgo Κύρρος adpellatur) γεροὸς M; quae quidem lectionis varietas τρεῖς inter τοὺς et ἁγίους (Lag.) excidisse evincit simulque carminis argumentum patefacit. Nimirum imago illustratur, in qua Theodoretus una cum summis Ecclesiae patribus (cf. v. 1 τοὺς σοφοὺς διδασκάλους, 12 τῶν μεγίστων ποιμένων c'l. n. 86 lem. τῶν τριῶν ἁγίων et p. 106, 12 sq. λόγος εἰς τοὺς τρεῖς ἁγίους πατέρας καὶ διδασκάλους, Βασίλειον τὸν μέγαν, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον) depictus erat.

O fałszerstwach archeologicznych.

Napisał

Piotr Bieńkowski.

Zaciekłe spory, jakie ciągle jeszcze wznieca sprawa autentyczności tyary Saitafernesa w Luwrze, sprawiły, że poczęto zastanawiać się nietylko nad falsyfikatami z osobna wziętymi, ale i nad metodą fałszowania. Zaczęto badać rozmaite sposoby podrabiania antyków, dociekać, gdzie się kryją fabryki naśladownictw, czyjem poparciem cieszą się podrabiacze. Wobec tego, że i w naszych zbiorach, lubo niebogatych, nie brak naśladownictw, że to, co można o podrabianych antykach powiedzieć odnosi się z nieznacznemi zmianami do przedhistorycznych, średniowiecznych, a nawet nowszych falsyfikatów, wobec tego wreszcie, że niejeden z nas znalazłszy się na południu, co chwila staje wobec dylematu, czy ma z autentyczną rzeczą, czy też z fałszerstwem do czynienia, — nie od rzeczy będzie podać tu parę słów przestrogi na podstawie własnych doświadczeń piszącego, głównie jednak na podstawie tego, co mówią o tem Michał hr. Tyszkiewicz w swych doskonałych »Wspomnieniach antykwarskich« (Przegląd polski 1892, str. 516 nst), a A. Furtwängler w broszurze: »Neuere Fälschungen von Antiken« (Lipsk 1899).

Podrabiający prawie nigdy nie sprzedają sami swoich wyrobów. Zazwyczaj oddają je w komis chłopu lub robotnikowi. Amator bowiem kupując od tychże o wiele mniej jest ostrożnym niż w sklepie zawodowego antykwarza; zazwyczaj uwierzy ich zapewnieniu, że przedmiot został przed chwilą wykopany. Są to najczęściej odlewy tanie i licho podrobione. Rzecz cała się zmienia, gdy chodzi już nie o oszukanie naiwnych turystów, ale o złapanie jakiego mecenasa sztuki, lub podejście

wielkiego muzeum. Wybiera się wówczas nie byle jaki przedmiot, ale wspaniałe okazy, zazwyczaj doskonale zachowane i mające nietylko antykwaryczną, ale i estetyczną lub historyczną wartość. Rzecz bowiem naturalna, że takie rzeczy więcej podobają się aniżeli niepozorne, najczęściej pogruchotane oryginały. Chodzi tylko o to, ażeby je tak przyrządzić, iżby wyprowadziły w pole nawet zawodowych znawców i uczonych. Stąd sposób podrobienia nie może być zbyt znanym i prostym. Im bardziej wyrafinowane naśladownictwo, tem lepsza szansa świetnego spieniężenia wyrobu.

Stosunkowo największą trudność przedstawia naśladowanie starożytnej rzeźby nietylko z powodu niedoścignionej jej doskonałości, ale także z powodu patyny czyli śniedzi, która ją pokrywa. Jednym tedy z najczęstszych wybiegów jest przedstawianie marmurów jako zanadto oczyszczonych i skrobanych. W ostatnich jednak czasach pokuszono się także o naśladowanie marmurów w tym stanie, w jakim zwykle się one z ziemi dostają, to jest z tą powierzchnią, jaką im stopniowo czas, ziemia, a zwłaszcza spróchniałe korzonki drzew i t. p. nadały. W tym celu *podrobioną głowę czy posąg wrzuca się na pewien czas* do kotła napełnionego rozcieńczonym kwasem siarczanym, pod którego wpływem powierzchnia marmuru robi się chropowata, brudno-żółtawa, jak gdyby zoxydowana. Tego sposobu używa się także, jeżeli chodzi o to, ażeby ukryć, że głowa, ręka, czy noga starożytnego zresztą posągu została dopiero w nowszych czasach przyprawiona. Przy jednakowej bowiem korrozyi niepodobna rozstrzygnąć, które części statuy są stare, a które nowe. Ponieważ ten sposób jest już dosyć znany, przeto w ostatnich latach fałszerze starają się podrobionym marmurom nadać nietyle patynę, ile pokryć je grubą, a bardzo twardą powłoką brudu, jaką spotykamy na rzeźbach, które leżały długo w błocie lub w wodzie. Zakopują przeto taki falsyfikat w ziemię, zwłaszcza w t. z. puzzolanę, albo nawet wprost w cement lub gips, tak że po kilku tygodniach tworzy się twarda skorupa trudna do usunięcia. Ażeby przekonać się o fałszerstwie, nie wystarcza poddać przedmiot analizie chemicznej. Trzeba głównie uważać na rodzaj krystalizacyi. Ziarnka autentycznego szkliwa są ostrokończaste, podrobionego okrągłe i po zeskrobaniu nie ma pod temi drugiemi patyny, ale wprost biały kamień.

Co jednak jest jeszcze trudniejsze od naśladowania patyny, to *stworzenie przedmiotu mającego styl starożytny i cechę autentyczności* nie tylko powierzchowną, ale i wewnętrzną. I to jednak po części się udaje, zwłaszcza, że fałszerze zwykli podrabiać te utwory, które albo zawsze, albo w czasie naśladowania często są wydobywane z głębi

ziemi. I tak niedawno pojawiły się dość liczne falsyfikaty rzeźb archaicznych greckich, zwłaszcza egineckich. I berlińskie muzeum i zbiór Jacobsena w Kopenhadze dały się w błąd wprowadzić. Rzecz to zrozumiała, gdyż naśladownictwa były dobre, widocznie skopiowane z odlewów gipsowych. Tylko w tych szczegółach, gdzie podrabiacz odstąpił od pierwowzoru i z własnej fantazyi wprowadził pewne zmiany, zdradziło się jego niedoświadczone dłuto. W dodatku brak rzeźbom precyzyi i życia. Uśmiech archaiczny zbyt silnie zaakcentowany, kości policzkowe umieszczone za nizko, oczy za blizko siebie i t. d. Wszystkie te pseudoarchaiczne dzieła pochodzą zapewne z jednej pracowni, której specyalnością jest widocznie styl archaiczny. Natomiast w swobodnym stylu pracuje fałszerz, od którego pochodzi cały szereg głów rozprószonych po zbiorach europejskich, zwłaszcza słynna Hera Girgenti w brytyjskiem muzeum. Wszystkie cechuje nieklasyczny profil, nos za długi i za spiczasty, podbródek bez wyrazu, przepaska we włosach niepoprawnie zawiązana i t. p. Wreszcie bywają podrabiane repliki sławnych posągów, gdyż są w wielkiej cenie. N. p. w Kopenhadze znajduje się taka kopia Dyadumenosa Polikletowego. Korpus jest nieźle trafiony, tylko głowa o nieokreślonym, miękkim wyrazie zdradziła fałszerstwo.

W czem fałszerze dochodzą do doskonałości, to w naśladowaniu naczyń etrusko-greckich czarnofigurowych. W Santa Maria di Capua znajduje się najlepsza fabryka tego rodzaju. Z kilku ułamków naczyń prawdziwie pięknych i autentycznych, ludzie ci potrafią stworzyć całkowitą wazę i to tak artystycznie wykonaną, że prawie niepodobna jej odróżnić od oryginału. To samo odnosi się do naczyń biało gruntowanych. Nawet wiedząc, że wazon jest złożony z kawałków, bardzo trudno oznaczyć, które miejsca są stare, a które świeżo podrobione, gdyż nawet brzękiem nie różnią się falsyfikaty od autentycznych garnków. Natomiast bardzo łatwo poznać naśladownictwa czerwonofigurowych naczyń, zwłaszcza czysto greckich. Takie bowiem wazy oryginalne odznaczają się czarną, lśniącą polewą, której tajemnicy dotąd nie odgadnięto, gdy tymczasem polewa imitacyj jest matowa i tłusta. A powtóre, łatwo jest naśladować rozkiełznany rysunek grecko- etruskiego stylu, prawie niepodobna sprostać pewności i czystości greckich linij.

Mniej wydoskonalone jest fałszowanie terakot. Były do niedawna aż trzy fabryki w Atenach i w Azyi Mniejszej, które je wyrabiały. Szczególnie słynne były tak zwane małoazyatyckie grupy, zazwyczaj złożone z trzech albo czterech osób stanowiących harmonijną całość. Każda figura z osobna wzięta bywała w nich niezła, także kompozycya była pełna wdzięku, tylko nadzwyczaj dobre zachowanie i sztuczna pa-

tyna zdradziły rękę fałszerza. Był to widocznie wcale utalentowany artysta, któremu nie brakło oryginalnych pomysłów. Takich grup w dzisiejszym handlu już wcale się nie spotyka, gdyż zdemaskowano je wszechstronnie. Częste za to są archaiczne terakoty. Ich styl jest nieźle utrafiony, także patyna jest dobrze oddana, tylko kompozycya jest niezręczna i stan zachowania nasuwa zwykłe wątpliwości. I one są popękane, ale zawsze tak, że nic istotnego im nie brakuje. A wreszcie prawie zawsze można wykazać statuy, które im służyły za wzór.

Mniej więcej w ten sam sposób są robione falsyfikaty przedmiotów brązowych. Bierze się jakikolwiek brąz odlany podług modelu starożytnego lub poprostu naśladujący jaki przedmiot starożytny. Odbija się mu jaką część mniej znaczącą, n. p. rękę lub nogę, rzuca się go parę razy o kamień, okrywa warstwą ziemi zmieszanej z wapnem, żwirem, boraksem lub z odłamkami starej patyny. Wkłada się go potem do ognia i po niejakim czasie wyjmuje stamtąd z tak zahartowaną patyną, że żelazo z trudnością tylko może go porysować.

Prawie niepodobna odróżnić tego rodzaju brązów od przedmiotów spiżowych, które przez dłuższy czas leżały w wodzie i zostały z rzek wydobyte.

Istnieją także naśladownictwa rżniętych drogich kamieni czyli gem. Ale ten rodzaj nie ma wiele powodzenia dla braku biegłych artystów. Jedynym w tym względzie podstępem może być sprzedawanie jako gem starożytnych intaglii z XVI. lub z końca XVIII. wieku lub wreszcie z początku ubiegłego stulecia. W tych bowiem czasach istniało wielu biegłych artystów, którzy z wielką zręcznością naśladowali styl starożytnych gliptyków. Nie tylko wielu zbieraczy dało się oszukać, ale i we wszystkich prawie zbiorach publicznych znajduje się wiele gem z epoki Odrodzenia i Cesarstwa, które uchodzą za greckie lub rzymskie.

Najliczniejsze fałszerstwa, jakie w ostatnich latach wyszły na jaw, wykonano w złocie. Złoto, jak wiadomo, nie zmienia się wcale leżąc w ziemi. Nadaje się zatem bardzo dobrze na materyał do fałszerstw. Już oddawna jest znany i praktykowany sekret naśladowania staroetruskich i greckich klejnotów. Zwłaszcza fabryka Aless. Castellani'ego w Rzymie słynęła, a po części dotąd słynie, z znakomitych tego rodzaju imitacyj. Także w Florencyi i Neapolu nie brak złotników, którzy się specyalnie oddają podrabianiu biżuteryj. W ostatnich latach wysunęła się na pierwszy plan fabryka złotych starożytności braci Hochmann w Oczakowie, w Krymie, w pobliżu starożytnych ruin Olbii. Najpierw fabrykowali oni wielkie napisy na marmurze, składając teksty z niewątpliwie starożytnych napisów. Od lat mniej więcej dziesięciu porzucili

ten interes, bo widocznie nie przynosił im dość dużo zysków i puścili się na wyrób złotych przedmiotów. Także i epigrafik znalazł w fabryce zatrudnienie, gdyż przedmioty złote opatrywano napisami. Ryto więc napisy na dyademach, koronach, maskach, kolczykach i t. p. wyrobach. Wyroby te ofiarowali bracia Hochmannowie na sprzedaż w Rosyi, Lwowie i Krakowie, a, gdy tu nikt ich nie kupił, podążyli na zachód, gdzie im się lepiej powiodło. Oto w r. 1896 Luwr paryski nabył od nich za dwakroć sto tysięcy franków naszyjnik, parę zausznic oraz wspaniałą tyarę, rzekomo znalezioną w dwu sąsiednich grobach dawnej Olbii, na 30 wiorst od Oczakowa oddalonej. Na tyarze mieści się napis w języku greckim: »Rada i lud Olbiopolitów uczcili króla wielkiego i niezwyciężonego Saitafernesa«. Stąd wynikałoby, że była to tyara króla scytyjskiego Saitafernesa, darowana mu przez Greków i po śmierci włożona do jego grobu, skąd ją miano wydobyć.

Saitafernes jest nam znany z innego napisu jako dowódzca barbarzyńskich Saiczyków, który, ile razy potrzebował pieniędzy, podsuwał się pod mury Olbii i wymuszał od niej wielki okup i podarki. Temu tedy Saitafernesowi mieliby wedle napisu Olbiopolici przy pewnej takiej sposobności złożyć w ofierze także tyarę obecnie w Luwrze przechowywaną.

Owóż ten traf tak szczęśliwy, że zachowała się aż do naszych czasów inskrypcya, a zarazem tyara mająca związek z wypadkami wspomnianymi w inskrypcyi, a obok tyary także ozdoby królowej, i to w grobach tuż pod Olbią położonych — wszystko to już samo przez się budziło podejrzenie. Podejrzenie to się utwierdziło, skoro poznano dokładnie sceny wyobrażone na tyarze.

Dokładny opis tych scen, tudzież analizę nieautentycznych cech tyary podał prof. L. Ćwikliński w udatnym artykule, ogłoszonym w Przewodniku naukowym i literackim z r. 1898 str. 17—32. Do niego więc odsyłam ciekawych czytelników. Tu wystarczy przypomnieć, że na głównem polu zajmującem środek hełmu są przedstawione sceny z podań o Achillesie, któremu jako opiekunowi miasta mieszkańcy Olbii szczególną cześć oddawali, a więc z jednej strony zwrot Bryzeidy Achillesowi i próba przebłagania go, z drugiej obrzęd pogrzebowy Patroklosa. Poniżej figur wspomniany napis dedykacyjny obiegający całe pole środkowe. Na fryzie dolnym biegnie wokoło szczep winny, na ziemi kłosy, maki i t d. Śród tych płodów zwierzęta i Scytowie w scenach polowania i walki.

Naszyjniki i kolczyki są jeszcze piękniejsze, zwłaszcza część środkowa naszyjnika złożona z pięciu medalionów różnej wielkości, do której są przytwierdzone wisiorki.

Jakkolwiek zabytki te sprawiają wrażenie autentycznych, to jednak szereg względów przemawia przeciw temu. Najpierw sam materyał. Wygląda on całkiem świeżo, brak mu ciemnobrunatnej patyny, której sztucznie stworzyć niepodobna. Ważniejszą jest sprawa stylu. Jest to bezładna mieszanina motywów zapożyczonych z dzieł i epok najróżnorodniejszych, od piątego do pierwszego wieku przed Chr., naszpikowana nieszczęśliwymi pomysłami własnymi, obcymi duchowi starożytności. Największą zasługę w wykazaniu tej eklektycznej roboty ma Furtwänglera rozprawa ogłoszona w książce p. t. »Intermezzi« (Lipsk 1896).

Ten także uczony wygłosił domysł, że podrabiacz korzystał z albumów i publikacyj illustrowanych, w których były zebrane różne motywy, tudzież z Latyszewa Zbioru wiadomości o starożytnej Scytyi. Francuzi nie przeczą temu zapożyczeniu, ale tłómaczą, że stało się to nie na schyłku XIX. w., ale w II-gim wieku przed Chr., w epoce aleksandryjskiej, która odznaczała się bardzo swobodnym eklektycyzmem. Furtwänglera hipotezę potwierdziły odkrycia E. v. Sterna, dyrektora odeskiego muzeum, ogłoszone w Berliner philol. Wochenschrift 1897 str. 754—768. Okazało się, że dla braci Hochmannów pracuje złotnik oczakowski, niejaki Rachumowski, którego pracownię Stern odwiedził. Ściany jej były pokryte doskonałymi rysunkami palmet i innych ozdób. Tamże zauważył Stern doskonale rżnięty szkielet ludzki. Powiedziano mu, że to nowy »skarb z Olbii«, przeznaczony dla Rotszylda.

Obecnie bawi Rachumowski w Paryżu, sprowadzony tam przez francuskie ministeryum oświaty, ażeby dowiódł, iż potrafi tak artystyczną rzecz jak tyarę podrobić. Sprowadzono także jego narzędzia złotnicze z Odessy i ma pod kontrolą zrobić coś równie cennego jak tyara. Od wyniku dochodzeń będzie zawisło, czy także dyrekcya Luwru uzna tyarę za falsyfikat, czy też spór będzie trwał dalej. Strata materyalna będzie ewentualnie znaczna, jeszcze przykrzejszy wstyd spadnie na tych, którzy doradzili kupno. Ale *errare humanum est.* Choćby się tomy spisało o sposobach podrabiania, nie zabraknie nigdy takich, którzy się dadzą wywieść w pole. Umiejętność bowiem odróżniania autentycznych rzeczy od fałszowanych nie jest nauką, ale sztuką, i polega na kombinacyi i częstokroć prawie niedostrzegalnych poznak i nieokreślonych poczuć. Można ją nabyć tylko przez długoletnie, codzienne obcowanie z autentycznemi rzeczami i przez niemiłe własne doświadczenie.

Kraków.

Semazyologia

czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania.

(WILHELM WUNDT, Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte. I. Band. Die Sprache. 2. Theil. Leipzig 1900. Str. 420—583: 8. Capitel. Der Bedeutungswandel).

Napisał

Jan Rozwadowski.

Semazyologia [1]) jest w językoznawstwie indoeuropejskiem rodzajem węża morskiego. Mówi się o niej, pisze, wykłada, — a jej tymczasem jak niema tak niema. Niema jej mimo tryumfującego okrzyku, jaki wydał HEY w r. 1894 (Archiv f. lat. Lex. u. Gr. IX 193—230), któremu przy czytaniu dość nędznej innej roboty wydawało się, że zobaczył na własne oczy tę wyczekiwaną tak długo dyscyplinę.

Literatura, poświęcona temu przedmiotowi, a składająca się jużto z osobnych rozpraw i książek jużto z ustępów ogólniejszych dzieł o języku, słowników etymologicznych i t. p., jest wcale obszerna. Wartość jej jednak zacząwszy od REISIGA a skończywszy na BRÉALU polega tylko na mniej lub więcej luźnym materyale, na szczegółowych mniej lub więcej trafnych obserwacyach: ogólna natomiast, zasadnicza jej wartość jest, krótko mówiąc, żadna.

Jest rzeczą charakterystyczną że inne nauki, więc żeby zostać przy językoznawstwie, rozmaite jego działy: fonetyka, morfologia, syn-

[1]) Albo, jak ją obecnie BRÉAL chce nazwać: semantyka.

taksa, zaczęły od praktyki i zwolna dopiero, z trudem, przystosowują się do zasadniczych roztrząsań i postulatów metodologii i pryncypiologii, idących za niemi z daleka w tyle. Tymczasem nauka o znaczeniach wyrazów zaczęła od postulatu swego istnienia i teoretycznych rozpraw, a konkretnej semazyologii czy jednego języka indoeuropejskiego, czy wszystkich, nikt nie próbował. Jest tylko surowy materyał, zawarty w słownikach, stylistykach, synonimikach, Antibarbarusach, t. z. naukach o znaczeniu poszczególnych języków i t. p.

Ten stan rzeczy jasno wskazuje, że semazyologia nie będzie nigdy nauką w rodzaju fonetyki lub morfologii, mających do czynienia z zewnętrznymi faktami językowymi. Oczywiście nie znaczy to, że fakty językowe, którymi się zajmuje fonetyka, a zwłaszcza morfologia, nie mają znaczenia psychicznego. Ale stósunek badacza do faktów fonetycznych a do faktów semazyologicznych jest wprost odwrotny: tam ma do czynienia przedewszystkiem ze zjawiskami fizyologicznemi, tu ze zjawiskami psychologicznemi. Otóż jeżeli odnajdywanie psychologicznej strony stosunkowo prostych i jasnych, obecnie dobrze już uporządkowanych faktów fonetycznych, a zwłaszcza morfologicznych i syntaktycznych, ze strony językoznawstwa ściśle biorąc jeszcze się nie zaczęło nawet, to jakże można sobie wyobrazić, żeby to samo językoznawstwo było mogło stworzyć naukę o faktach znaczeniowych, to jest wprost psychologicznych?

Językoznawstwo, jak wykazuje dotychczasowy jego rozwój, obchodziło się dotąd dosyć dobrze bez semazyologii. Praktyczna potrzeba podobnej nauki, jakichś zasad czy praw semazyologicznych, dawała się uczuć zawsze tylko przy badaniach etymologicznych. Jeżeli z punktu widzenia fonetycznego dany wyraz można wywodzić tak lub owak, n. p. niemieckie *waschen* albo jako **watska-* z morfemy **wat-* ‚woda', albo też z **waska-*, identycznego z celtyckim tematem **vask-* (stir. *faiscim*, cymr. *gwasgu*) ‚ściskać, gnieść', toć — rzecz prosta — rozstrzygnąć tu mogą tylko kryterya znaczeniowe. Albo często staje etymolog przed faktem, że pewne wyrazy dają się doskonale pod względem fonetycznym połączyć, ba — wyglądają nieraz na wprost identyczne, ale znaczenia ich wydają się trudne do połączenia: n. p. czy rzeczywiście μνᾶσμαι pochodzi od βνά (γυνή) i t. d.?

Ta potrzeba etymologii staje się z każdym dniem silniejsza, bo po załatwieniu się z oczywistemi zrównaniami etymologicznemi wypada przeprowadzić rewizyę całej masy zrównań mniej pewnych i wyszukać nowe, mniej przejrzyste, często na pierwszy rzut oka nieprawdopodobne,

a to nietylko z powodu fonetycznego, ale i semazyologicznego oddalenia się wyrazów pierwotnie pokrewnych.

Te potrzeby znajdują też po części wyraz w systematycznych pracach etymologicznych, prowadzonych tak jak n. p. OSTHOFFA Etymologische Parerga, MEILLETA De indoeuropaea radice MEN, LIDÉNA Studien zur altindischen und vergleichenden Sprachgeschichte, albo obejmujących wprost pewną grupę znaczeniową jak n. p. BRUGMANNA Die Ausdrücke für den Begriff der Totalität, POKROWSKIEGO Materiały dlja istoričeskoj grammatiki łatinskago jazyka i i. To znaczy, językoznawstwo samo z siebie wchodzi na drogę rozsądną, ale czysto praktyczną, oglądania się stałego na możliwości i analogie semazyologiczne w zakresie pokrewnych wyobrażeń. Jeżeli n. p. przypatrzywszy się etymologicznie i znaczeniowo zupełnie jasnej grupie wyrazów słowiańskich grupujących się koło starocerk. *kazati kažą*, widzimy, że wykazuje ona znaczenia ‚pokazywać, rozkazywać, powiadać, mówić' i co ważniejsza, te alternacye znaczeniowe możemy obserwować, jeżeli podobne pewne związki znaczeniowe spotykamy i indziej, to oczywiście jestto decydującem dla zrównania także łać. *dicere* z gr. δείκνυμι.

Z tego wszystkiego wyłania się, krótko mówiąc, postulat semazyologicznych porównawczych słowników, albo, na początek, monografij porównawczych, traktujących dajmy na to o indoeuropejskich nazwach takich a takich wyobrażeń. Postulat ten wychodzi także odrazu poza obręb tych języków: semazyologiczny słownik może obejmować nietylko języki tworzące genetyczną całość jak n. p. indoeuropejskie (albo ich grupy), semickie, ugro-fińskie i t. d., ale może, ba z wielką korzyścią, obejmować wogóle wszystkie języki świata. Do tych zadań semazyologii powrócę jeszcze w trzeciej części tej pracy.

Na razie potrzeba nietylko praktyki, ale równocześnie wniknięcia w istotę zjawisk znaczeniowych, które tak długo były przedmiotem licznych, nieraz bardzo obszernych, ale niestety bezowocnych, a co gorsza zaciemniających sprawę, roztrząsań. Tu wyręczyła w ostatnich latach językoznawstwo psychologia w osobie swego znakomitego przedstawiciela WILHELMA WUNDTA. Wundt w książce, wypisanej na tytule tej pracy, dał zresztą znacznie więcej, bo wogóle psychologię języka, teoryę psychologiczną wszystkich zjawisk językowych. Jestto niewątpliwie najgłębsze dzieło o języku, jakie wogóle się pojawiło, i sądzę, że takiem na długo zostanie. Językoznawstwo powinno być Wundtowi tylko wdzięczne, odłożywszy na bok fałszywy wstyd. Bo wprawdzie to, co językoznawstwo dotąd zrobiło na polu zasadniczych roztrząsań o języku, przedstawia się w porównaniu z dziełem Wundta nader marnie —

weźmy choćby tylko przechwaloną książkę PAULA, Prinzipien der Sprachgeschichte albo BRÉALA Essai de la sémantique —, ale nic w tem dziwnego: po pierwsze, i co najważniejsze, językoznawstwo indoeuropejskie było i jest zajęte praktyką swej nauki, a nie jej teoryą, w związku z czem stoi, powtóre, okoliczność, że mimo wyrzucenia logiczno-gramatycznego schematyzmu i stałego zaznaczania psychologicznego charakteru zjawisk językowych, językoznawcy wogóle gruntownego wykształcenia psychologicznego nie posiadają. Książka Wundta powinnaby przyczynić się do zmiany tych stósunków. Tem więcej, że i naodwrót Wundt jeszcze niejednego mógłby się nauczyć od językoznawstwa, gdyby posiadał gruntowne studya lingwistyczne. A ponieważ to jest, jak się zdaje, jeszcze trudniejsze do przeprowadzenia niż psychologiczne studya językoznawców, więc wynikałaby z tego i potrzeba i powinność czynnej pomocy ze strony językoznawstwa. Ale Wundt nie zdaje sobie sprawy z tego, że zamało się wmyślił i zamało zoryentował w językoznawstwie indoeuropejskiem, skutkiem czego nieraz fałszywie pojmuje różne nasze pojęcia i, co za tem idzie, polemizuje z własnemi urojeniami, a nie teoryami językoznawstwa obecnego. Zobaczymy to poniżej. Zresztą i poza tem są w książce jego różne braki, sprzeczności, rozwałkowywanie jednych rzeczy nie z korzyścią jasności, powierzchowne załatwianie się z innemi i t. p.

Celem mej pracy jest przedewszystkiem krytyczne rozpatrzenie z punktu widzenia językoznawczego rozdziału książki Wundta, traktującego o zmianach znaczeniowych wyrazów. W krytykę zasadniczych wyobrażeń psychologicznych Wundta wdawać się nie mogę: przyjmuję je jako dane wyniki badań psychologicznych, ale nie jako niewzruszone pewniki i będę się też starał nie naginać do nich faktów językowych, tylko owszem, opierając się na możliwie objektywnem obserwowaniu tych ostatnich, patrzeć, czy psychologiczna analiza Wundta da się do nich zastosować. Wundt wprawdzie podnosi sam (str. 454), że psychologia języka nietylko jest polem stosowania dla psychologii, ale że i ona sama jest głównem źródłem ogólnych psychologicznych rozpoznań. Ale do konsekwentnego wypełnienia tej drugiej części zadania jeszcze dosyć daleko.

Że praca moja obraca się koło książki Wundta, to jest rzeczą naturalną. Rozdział o przemianie znaczenia, dany przez niego, pozostawia tak daleko za sobą wszystko, co dotąd o tem napisano, i jest tam tyle wniknięcia w istotę zjawisk, że pisząc o zasadach semazyologii niejedno musi się za Wundtem powtórzyć, stawiając zaś odmienne zapatrywania musi się z nim rozprawić. Że zaś i takich punktów jest dosyć, że są także istotne braki splecione nierozerwalnie z całością,

więc wobec tego wolałem nadać swej pracy przedewszystkiem charakter dokładnego rozbioru, idącego krok w krok za Wundtem. Mógłbym był tedy tak i nazwać wprost tę pracę, jednak zdaje mi się, że wychodzi ona znacznie poza ramy tego, co zwykle krytyką nazywamy, i to może nietylko rozmiarami. Więc nie chcąc być fałszywie skromnym dałem tytuł samodzielniejszy. Tem więcej, że zwracając zdawna uwagę na zjawiska semazyologiczne doszedłem niezależnie od obecnej książki Wundta do rozmaitych identycznych pojmowań. Tak n. p. sformułowałem jasno istotę zmian znaczeniowych, związanych z nazywaniem przedmiotów i stanów, w swym odczycie habilitacyjnym, mianym przed sześciu laty. Co prawda nie było to zbyt trudne wobec tego, co już w tym względzie zrobiło i językoznawstwo i psychologia.

I. Rozbiór krytyczny Wundta.

Krytyka moja idzie ogółem biorąc krok w krok za przedstawieniem Wundta, łącząc jednak, o ile to jest w interesie jasności, rzeczy należące do siebie, a umieszczone u Wundta w różnych ustępach.

I. Ogólne własności zmian znaczeniowych (Allgemeine Eigenschaften des Bedeutungswandels).

1. Stósunek do zmian fonetycznych (Verhältniss zum Lautwandel) i 2. Korelatywne zmiany fonetyczne i znaczeniowe (Correlative Laut- und Bedeutungsänderungen).

Ogółem biorąc niema istotnego, wewnętrznego związku między zmianami znaczeniowemi a fonetycznemi, co jest rzeczą widoczną na pierwszy rzut oka dla każdego, zajmującego się językiem. Jednakowoż w szczególności konstatuje W. pewne wzajemne wpływy, a mianowicie: a) zmiany fonetyczne ułatwiają zmiany znaczeniowe wtedy, jeżeli między fonemą a znaczeniem istnieje pierwotne pokrewieństwo. Odnosi się to w historycznie znanych fazach języków indoeuropejskich do niezbyt licznych tworów onomatopoetycznych, które, dopóki ten charakter zachowują, dopóty są niedostępne dla zmiany znaczenia. Są to t. z. przez Wundta naturalne giesty i metafory fonetyczne, o których jako o ogólnej podstawie fonetycznych kompleksów traktuje obszernie w rozdziale trzecim tomu I. W krytykę tego punktu się nie wdaję, raz dlatego, że te twory w historycznych fazach naszych języków grają bardzo małą

rolę, powtóre dlatego, że wiele z nich opiera się obecnie na wyrazach rzeczywistych, tak że trudno naprzykład rozstrzygnąć, czy nasze *łups!* jest rzeczywistą metaforą fonetyczną, czy też powstało pod wpływem czasownika *łupać*. Albo wyraz *chrustać*, który nam się wydaje taksamo onomatopoetycznym i pierwotnym jak n. p. *chrupać*, a który jednak powstał niewątpliwie pod wpływem *chrustu*: *chrust* zaś, właściwie *chróst*, rozwinął się, jak wykazuje porównanie z językami słowiańskimi, z formy **chvorst*, która oczywiście już znacznie mniej na onomatopoetyczną wygląda. Pr. zresztą niżej str. 22, 39. b) odwrotnie: przy wytworzeniu pewnej zmiany fonetycznej mogą z góry współdziałać pewne asocyacye pojęciowe. Bliżej tego wypadku W. nie określa, ale ma niewątpliwie na myśli zjawisko, które w językoznawstwie nazywamy analogicznemi zmianami fonetycznemi, spowodowanemi po części asocyacyą treściową. Np dzisiejsze *dławić* powstało z dawniejszego (i obecnie jeszcze gwarowego) *dawić* pod wpływem skojarzenia z *dłabić* ‚gnieść': ten wypadek specyalnie nazywamy kontaminacyą. c) wypadek, o który Wundtowi właściwie chodzi, i któremu poświęca osobny, drugi ustęp: jeżeli wyraz rozszczepi się fonetycznie na dwie formy, n. p. A na A B albo na B C, to albo jedna z tych form z biegiem czasu ginie (bo zachowanie obu bez różnicy użycia jest rzadkie i nigdy długo nie trwa), albo obie pozostają, bo łączą się z niemi rozmaite odcienia znaczeniowe. Otóż ten wypadek drugorzędnego rozszczepienia pojęcia, idącego w ślad za rozszczepieniem fonetycznem nazywa W. korelatywną zmianą znaczenia (correlativer Bedeutungswandel). Te zmiany znaczeniowe są wedle W. głównie dlatego ciekawe, że wykazują, jak mimo wszelkich niweczących wpływów wzajemny konieczny stósunek między dźwiękiem a znaczeniem nie da się zupełnie zatrzeć (str. 423). Wundt zatem, chociaż pojęcie korelatywnych zmian znaczeniowych ogranicza w praktyce do wypadku c), jednak widzi w niem objawy, stojące w bezpośrednim związku z a), z owymi giestami i metaforami fonetycznemi, o których traktuje w trzecim rozdziale tomu I. Jestto niewątpliwie fałszywe zapatrywanie: takiego pierwotnego związku między fonemą a znaczeniem w zjawiskach, objętych wypadkiem c), o których W. wyłącznie mówi w ustępie drugim, niema i być nie może, jak to wyniknie z dalszego przedstawienia rzeczy.

W. daje najpierw takie przykłady korelatywnej zmiany znaczenia: franc. *chose* ‚rzecz' || *cause* ‚przyczyna', obie formy ← *causa*; *frêle* ‚słaby, delikatny, kruchy' || *fragile* ‚kruchy, ułomny', oba ← *fragilis*; *raide* (dawniej *roide*) ‚sztywny, uparty' || *rigide* ‚surowy', oba ← *rigidus* i t. d. i t. d. Te formy oboczne (dublety) polegają oczywiście na tem,

że *cause*, *fragile*, *rigide* i t. d. są późniejszemi zapożyczeniami z łaciny literackiej, martwej, podczas gdy formy *chose*, *frêle*, *raide* i t. d. przedstawiają naturalne kontynuacye wyrazów gallijskiej łaciny ludowej, z której się rozwinął język francuski. Więc formy *cause* i t. d. są poprostu wyrazami obcymi, przejętymi z innego języka, bez żadnego związku z rodzimemi formami *chose* i t. d., czyli formy oboczne *chose* || *cause* nie przedstawiają tego, co W. chce, żeby przedstawiały. W. niby wie o chronologicznej różnicy tych form, ale nie zdaje sobie zupełnie sprawy z różnicy warunków pochodzenia, powiadając, że łacina średniowieczna w rozmaitych czasach wzbogacała zapas wyrazów w językach romańskich (str. 424) lub nazywając je dwukrotnemi zapożyczeniami! O fonetycznem rozszczepieniu takiem, jak n. p. w polskich formach obocznych *miasto* || *w mieście*, *niosę* || *niesie*, *bóg* || *boga* i t. d. i t. d., niema tu mowy, a więc i o korelatywnych zmianach znaczeniowych.

Dalsze przykłady Wundta są: franc. *plier* || *ployer* o podobnem, ale nie identycznem znaczeniu ← *plicare*, niem. *Bett* || *Beet*, *Rabe* || *Rappe*, *Knabe* || *Knappe*, *Ritter* || *Reiter*, *Born* || *Brunn(en)*, *Schaft* || *Schacht...*, plur. *Worte* || *Wörter*, *Orte* || *Örter*, *Lande* || *Länder...*

Otóż ogółem biorąc te dopiero przykłady są stosownymi przykładami dla zjawiska drugorzędnego skojarzenia zmian znaczeniowych ze zmianami fonetycznemi. Ale tylko ogółem biorąc.

Przedewszystkiem trzeba ściślej, niż to W. czyni, określić istotę rozszczepienia fonetycznego. I to w dwu kierunkach. Po pierwsze: albo rozszczepia się jedna forma, jeden i tensam twór fonetyczny, albo różne formy jednego wyrazu. Pierwszy rodzaj powstaje zwykle pod wpływem kombinatorycznych warunków zdania, n. p. grecka końcówka Acc. pl. -ονς rozszczepiła się w pragr. epoce zależnie od warunków fonetyki międzywyrazowej na dwie formy -ονς || -ος, łać. *agitur* na *agitur* || *igitur*, staropolskie *iże*, *tamo* itp. na *iże* || *iż*, *tamo* || *tam* itd. Drugi rodzaj, zwyklejszy, powstaje pod wpływem podobnych kombinatorycznych warunków, ale działających w obrębie wyrazu, n. p. w starofranc. *je plie* || *nous ployons*, pol. *siostra* || *siestrze*, *wiara* || *wierze*, niem. *Gast* || *Gäste* itd. W tym wypadku wyraz cały, t. z. ogół jego form, rozszczepia się dopiero wtedy, jeżeli wskutek wzajemnego upodobnienia wszystkie formy przybierają i tę i drugą postać fonetyczną, n. p. *je plie*, *nous plions...* || *je ploie*, *nous ployons...*

Powtóre, i co jest ważniejsze dla kwestyi rozszczepienia także znaczeniowego, o które tu chodzi: o rozszczepieniu się wyrazu w sensie powyższym można mówić ściśle biorąc tylko wtedy, jeżeli oba szeregi form spotykamy rzeczywiście w jednym jednolitym dyalekcie i to

przeprowadzone samodzielnie (nie pod wpływem drugiego dyalektu). Bo jeżeli mamy n. p. dzisiaj obok ogólniepol. *siostra siostrze*... dyalektyczne *siestra siestrze*.., to ściśle biorąc nie można mówić o dubletach bez żadnego zastrzeżenia. Te dwa szeregi form są dubletami tylko z punktu widzenia całości języka, ale nie z punktu widzenia jednolitych dyalektów. Pierwotne rozszczepienie fonetyczne *siostra* .. *siestrze* zostało w jednych stronach wyrównane w tym, w drugich w owym kierunku. A otóż, i tu przychodzę do ważnej dla sprawy korelatywnego rozszczepienia znaczeń konkluzyi, większość ogromna odnośnych wypadków, które Wundt uważa za wynik korelatywnej zmiany znaczenia, jest bez wątpienia pochodzenia dyalektycznego w najszerszem tego słowa znaczeniu, (t. z. mam na myśli nietylko dyalekty κατ' ἐξοχήν, ale także język pewnych klas zawodowych, pewnych grup społecznych i t. p.). A w takim razie fakt istnienia takich dubletów fonetyczno-semazyologicznych objaśnia się zupełnie taksamo jak powyższe francuskie przykłady: wyraz *A* z rozszczepionemi formami *a*... *b*.. przez wyrównanie w jednym dyalekcie napowrót wykazuje tylko formę *A*, w drugim zaś tylko *B*: teraz jeżeli albo *A* albo *B* zmieni swe znaczenie, i jeżeli albo jedno albo drugie dostanie się do drugiego dyalektu[1]), to powstają takie dublety, z których jeden będzie oczywiście znowu wyrazem obcym[2]), przejętym. Korelatywna zmiana znaczenia jest więc czysto pozorną. Przykłady wykazują to jasno.

Naturalnie w jeszcze wyższym stopniu odnosi się to samo do takich dubletów, które wogóle nie powstały drogą fonetycznego rozszczepienia się form jednego wyrazu na dwa szeregi, tylko jeżeli mamy do czynienia z góry z dyalektycznem rozszczepieniem fonetycznem całego wyrazu (wszystkich jego form), to znaczy, jeżeli wyraz *A* uległ w jakimś dyalekcie zmianie fonetycznej na *B*. Czyli innemi słowy, jeżeli mamy dyalektyczne rozszczepienie pierwszorzędne, a nie drugorzędne jak powyżej.

Przykłady *Bett* || *Beet*, *Rabe* || *Rappe*, *Knabe* || *Knappe* i t. p. objaśniają drugorzędne rozszczepienie dyalektyczne. N. p. forma *Rabe* jest średnioniemiecką, *Rappe* górnoniemiecką (oberdeutsch), obie zaś

---

[1]) Są tu cztery wypadki możliwe: albo *A* z niezmienionem znaczeniem dostaje się do dyalektu, gdzie *B* zmieniło znaczenie; albo *A* ze zmienionem znaczeniem dostaje się do dyalektu, gdzie *B* nie zmieniło znaczenia; albo naodwrót

[2]) »Obcym« w najściślejszem tego słowa znaczeniu: zasadniczej różnicy między wyrazem, przejmowanym z innego języka, a tylko z jednego narzecza do drugiego tego samego języka niema.

powstały z jednolitego paradygmatu, którego jedne przypadki brzmiały *rab-*, drugie zaś fonetycznie przeszły w *rapp-*. Dalej nastąpiło wyrównanie tego rozszczepionego wzoru: na terytoryum średnioniem. zwyciężyła forma *rab-*, na terytoryum górnoniem. forma *rapp-*. Wyraz oznaczał zawsze ‚kruka', ale na terytoryum górnoniem. rozwinęło się także znaczenie ‚koń kary' (cf. *wrony* koń) i wyraz *Rappe* dostaje się w tem znaczeniu do języka ogólnego — oczywiście jako wyraz nowy, przejęty.

Natomiast przykłady *Born* || *Brunn(en)*, *Schaft* || *Schacht*, *feist* || *fett* i i. objaśniają drugi wypadek: są one wogóle od początku pochodzenia dyalektycznego. Więc *Born*, używane w poezyi, jest wobec ogólnego *Brunnen* wyrazem obcym, przejętym i t. d.

Nie ulega wątpliwości, że są także wypadki, które już z całą słusznością możnaby określić jako korelatywną zmianę znaczenia, t. z. takie, które powstawszy drogą fonetycznego rozszczepienia utrzymały się w dalszym ciągu, bo z jedną z tych form skojarzyło się nowe znaczenie (nowy odcień znaczenia), i to samoistnie w obrębie tego samego jednolitego terytoryum językowego (więc ostatecznie w duszach tych samych osobników, składających się na ową całość językową) bez wpływów obcych. N. p. łacińskie *igitur* przedstawia fonetyczne rozszczepienie się formy *agitur* pod wpływem pewnych warunków akcentu zdaniowego: zazwyczaj *ágitur*, ale w połączeniach *quíd-agitur?*, *íd-agitur* i podobnych *agitur* przeszło w *igitur*, zupełnie tak samo jak w złożeniu *íd-igitur*. Cóż się dalej stało? Forma *agitur* pozostała oczywiście zawsze formą paradygmatu, natomiast forma *igitur* zmieniła zupełnie swe znaczenie, tak dalece, że zmieniła nawet swoje kategoryalne stanowisko. To znaczenie rozwinęło się oczywiście powoli w takich połączeniach jak *quid agitur?* ‚co się robi?, co się dzieje?' przez blednięcie konkretnego znaczenia: nie ulega wątpliwości, że zmiana fonetyczna na *igitur* tylko sprzyjała ostatecznemu rozwinięciu się znaczenia ‚(cóż) więc', ale ta przemiana znaczenia ostatecznie powstała i odbyła się bez związku ze zmianą fonetyczną i według wszelkiego prawdopodobieństwa nawet gdyby w tych zwrotach *agitur* nie przeszło w *igitur*, to i tak byłby się odbył aż do końca ten sam proces semazyologiczny. Patrz niżej, gdzie ta przemiana znaczenia będzie omówiona dokładnie, i gdzie zobaczymy podobne wypadki, zupełnie niezależne od jakichkolwiek zmian fonetycznych: n. p. polskie *może* jako adv. obok 3. sg. *może*, *bądź* w *ktobądź* itd. obok 2. sg. *bądź* itp. A więc mamy tu do czynienia z jednym ze zwykłych objawów semazyologicznych, o jakich niżej będzie mowa; a skojarzenie z nim zmiany fonetycznej jest wprawdzie całkiem naturalne, skoro w tych samych połączeniach tkwiły

warunki i zewnętrznej zmiany fonetycznej i wewnętrznej znaczeniowej, ale jasną jest przecież rzeczą, że jakiegokolwiek istotnego związku między jednem a drugiem zjawiskiem, jakiegoś wewnętrznego stosunku, niema.

Reasumując, pomijam już, że Wundt wskutek niedostatecznego wniknięcia w istotę powstawania i rozszerzania się pewnych faktów językowych pomieszał w tem, co nazywa korelatywną zmianą znaczenia, trzy a nawet cztery rozmaite wypadki. Ważniejsze jest to, że nawet ten jeden wypadek, do którego z pełnem prawem można zastosować nazwę korelatywnej zmiany znaczeniowej, w istocie swej niezawiera nic, coby wskazywało na jakiś istotny, wewnętrzny stosunek między dźwiękiem a znaczeniem.

Kategoryę korelatywnej zmiany znaczeniowej, ograniczoną oczywiście do wypadków rozwiniecia się dubletów fonetyczno-znaczeniowych na podstawie warunków danych w obrębie tego samego terytoryum językowego, t. zn. ostatecznie w duszy tych samych ludzi względnie tego samego człowieka, można zatrzymać. Ale nie jest ona wielce przydatną, bo odnośne wypadki nie są zbyt liczne i zresztą wobec wielu konkretnych przykładów jest rzeczą niepodobną wykazanie, że nie polegają one na przejęciu jednej formy z takich dubletów z innego dyalektu w najszerszem tego słowa znaczeniu.

Na zakończenie podam trochę polskich przykładów na wszystkie, omówione powyżej, rodzaje dubletów fonetyczno-znaczeniowych. Przykłady te, jako nam bliższe, bezpośrednio znane, jeszcze lepiej wykażą naturę zjawiska i uzasadnią, mam nadzieję, moją krytykę.

A) Przykłady na pierwszy, krańcowy wypadek, gdzie jeden z członów takiej pary został przejęty z innego języka, jako nowy wyraz i nowe pojęcie. A zatem brak wszelkiego bezpośredniego związku, choćby tylko chronologicznego, między wyrazem rodzimym a przejętym.

Nowość znaczenia może polegać zresztą tylko na skojarzeniu z tem samem w gruncie rzeczy wyobrażeniem, jakie zawiera i własny wyraz, uczucia, że ta nowa forma jest ‚przyzwoitsza, bardziej salonowa, elegancka, pańska, nowożytna' itp. Liczne przykłady tego mamy, ale bez powstawania dubletów fonetycznych wskutek oddalenia języków, w zapożyczeniach n. p. z francuskiego języka do rozmaitych innych. Jeżeli n. p. w pewnych kołach *akuszerkę* nazywa się *saszfamą*[1]) (= *sage-*

[1]) Tak zwykle wymawiane wedle polskich przyzwyczajeń fonetycznych zamiast *saż-*.

femme), toć powstaje także dublet fonetyczno-znaczeniowy, tylko że człony fonetyczne są już zupełnie różne; a nowość znaczenia nie polega na zmianie istotnych cech pojęcia, tylko na skojarzeniu owego akcentu uczuciowego przyzwoitości. Oczywiście ordynarna dziś dla wielu *akuszerka* kiedyś była tak samo eleganckim, przyzwoitym wyrazem *(= accoucheur)* wobec starej, jeszcze słowiańskiej *baby;* bo jak się taki wyraz »utrze«, czyli jak zostanie stale używany, to rezultatem tego równoczesnym i stojącym z tem w bezpośrednim związku jest z jednej strony coraz większe wychodzenie z użycia wyrazu starego, ‚ordynarnego', z drugiej ulatnianie się owego ‚eleganckiego' odcienia wyrazu nowego, aż ostatecznie wyraz stary zupełnie znika, a nowy staje się na jego miejsce »starym i ordynarnym«. Poczem na nowo się zaczyna ten proces.

Więc, jak powiedziałem, ‚nowość' znaczenia przejmowanego obcego wyrazu może polegać tylko na takiej różnicy. Ale zawsze jakaś nowa cecha, choćby tylko taka, być musi: bo w przeciwnym razie, przy absolutnej identyczności znaczeniowej i uczuciowej, jedno z dwojga: albo by nie nastąpiło zapożyczenie, albo dawny własny wyraz bardzo prędko by zginął.

W końcu jeszcze jedno zastrzeżenie. Nie mówię tu naturalnie o językach w ściślejszem tego słowa znaczeniu *mieszanych*, czy to stałych n. p. na pogranicznych terytoryach językowych, czy też chwilowych n. p. często u chłopów służących w wojsku itp. W takich dyalektach, zwłaszcza w czasie ich powstawania, spotykamy dublety bez żadnego odcienia znaczeniowego. Żeby przytoczyć choć jeden przykład: w ogłoszonych niedawno tekstach ze Spiżu, zebranych przez Lucyana Malinowskiego, spotykamy w jednym ustępie, pochodzącym od tego samego osobnika, obok siebie formy *hłowa*, *hława*, *hołowa* t. z. polsko-słowacką, słowacką i małoruską bez żadnej różnicy znaczenia [1]). Zresztą i tu są oczywiście najrozmaitsze stadya.

Otóż polskich przykładów, i to wcale licznych, dostarczają dublety, których jeden człon przedstawia formę czeską, a które się objaśniają znacznym wpływem, jaki niegdyś czeszczyzna wywierała na język polski. N. p. *smutny* ‖ *smętny*: *smutny* jest wyrazem zwykłym, forma *smętny* w języku klas wykształconych ma cechę wyrazu literackiego, niezwykłego. Odwrotny stósunek w dyalektach, które zachowały formę *smętny*, a przejmują z języka klas wykształconych »poprawną« formę

---

[1]) W szóstym tomie Materyałów komisyi antropologicznej Ak Um w Krakowie, str 145.

smutny. Podobnie *gruby* || *gręby*: forma *gręby* używana jeszcze i dzisiaj w mowie klas wykształconych zachodniej Galicyi, ale w znaczeniu specyalnem: *gręba cera, twarz, ziemia*. Podobnie i w dyalektach. To znaczy forma czysto polska utrzymała się w pewnych zwrotach, w których już przed przejęciem formy *gruby* (będącej kontaminacyą polskiego *gręby* i czeskiego *hruby*: to ostatnie panuje wyłącznie w dyalektach podhalskich) znaczenie się trochę zmieniło. Podobne dublety, ale których jeden człon istnieje już tylko w dyalektach, nie w języku klas wykształconych: *hardy*[1]) || *gardy, smutek* || *smętek, wnuk* || *wnęk* itd. Pouczające są przykłady jak *zuby* || *zęby*: przyczem forma *zuby* używana w narzeczach podhalskich stale tylko we zwrocie *dej tu zuby*, stosowanym do konia przy zakładaniu wędzidła; zatem przejęta od słowackich furmanów, itp.

Podobne dublety, zawdzięczające znowu swe powstanie zapożyczeniom z ruskiego, są n. p. *czereda* || *trzoda, czerep* || *trzop*[2]) i inne.

B) Bardzo ciekawym i pouczającym jest fakt, że dubletów fonetyczno-znaczeniowych pochodzenia dyalektycznego (czyto pierwszorzędnego czy drugorzędnego) prawie zupełnie w języku polskim niema. Jeżeli sobie uprzytomnimy setki rozszczepień fonetycznych w rodzaju *brzoza* || *brzezie, siostra* || *siestrze, miara* || *mierze, biorę* || *bierze* itd., z których niejedne zostały już wyrównane, i to w różnych narzeczach w różnych kierunkach, albo znajdują się w stanie wyrównywania, a które zatem dawały i dają dosyć sposobności do powstawania podobnych dubletów pochodzenia dyalektycznego, — i jeżeli z drugiej strony przypomnimy sobie mnóstwo takich właśnie dubletów, istniejących w języku niemieckim, to nietrudno jest odszukać powód. Sądzę mianowicie, że przyczyna tego leży w samodzielnem, współrzędnem rozwijaniu się i rozmaitych krajów i rozmaitych warstw niemieckich, co prowadzi do długotrwałego istnienia rozmaitych języków literackich, a co zatem idzie, niejako do równouprawnienia rozmaitych form dyalektycznych. Liczne pozostałości tego stanu rzeczy można i dziś jeszcze obserwować, zwłaszcza w języku potocznym niemieckim. Natomiast w Polsce rzecz się miała inaczej. Już najdawniejsza znana nam faza języka pisanego, występująca w sądowych zapiskach końca XIV wieku, jest dyalektycznie ta sama w Poznaniu i Gnieźnie i Kościanie i Pyzdrach i Krakowie

---

[1]) Jest właściwie kontaminacyą polskiego *gardy* z czes. *hrdý*.

[2]) *Trzop* dziś już zaczyna być wprost nierozumiane: mówiąc komu *ty stary trzopie* ludzie już asocyują ten wyraz z *czopem*, oczywiście wskutek zupełnej izolacyi wyrazu *trzop*.

i Sieradzu i Łęczycy itd. itd. Dyalekty pozostały dyalektami, gwarami ‚chłopskiemi'. Jest przecież n. p. rzeczą zastanawiającą, że w języku klas wykształconych zaledwie jeden lub drugi wyraz o formie mazurującej (n. p. *cacko*) spotkać można.

A porównanie języka polskiego z niemieckim w tym względzie jest bardzo pouczające właśnie dla istoty zjawisk, o które nam chodzi. Dowodzi ono pośrednio, że dublety fonetyczno-znaczeniowe, które uważam za powstałe przez przejmowanie form obocznych z narzeczy, są rzeczywiście takiego pochodzenia. Gdzie warunków potemu nie było, jak w Polsce, tam też takich dubletów prawie zupełnie niema.

C) Przykłady na trzeci, krańcowy wypadek, gdzie oba człony takiej pary rozwinęły się nietylko fonetycznie, ale i semazyologicznie w obrębie tego samego języka w najściślejszem tego słowa znaczeniu, to znaczy samodzielnie w duszach tych samych jednostek (nie pod wpływem językowym innych dyalektów, czy mowy innych klas społecznych).

Oboczność *biada* || *bieda* powstała z jednego paradygmatu, rozszczepionego fonetycznie *biada*, *biady*, *biedzie*... jak *wiara*, *wiary*, *wierze*... Starą formę *biada* w znaczeniu ‚biedy' spotykamy sporadycznie jeszcze w XVIII wieku, gwarowo i dziś jeszcze, ale w ogólnym języku nastąpiło już dosyć dawno wyrównanie na korzyść formy z *e*: *bieda*, *biedy*, *biedzie*... Forma *biada* utrzymała się tylko jako wykrzyknik. A więc mamy rzeczywistą korelatywną zmianę znaczenia. Ale i tu niema oczywiście jakiegoś istotnego, pierwotnego związku między dźwiękiem a znaczeniem, tylko rzecz przedstawia się tak samo, jak przy omówionym wyżej łacińskim dublecie *agitur* || *igitur*. Forma *biada!* różni się od paradygmatu nietylko samogłoską, ale także iloczasem pierwotnym, mianowicie dzisiejsze jasne *a* w *biada!* było krótkiem, natomiast *a* || *e* w paradygmacie *biada biedzie* długiem, stąd *biada!* z jasnem *a*, ale *bieda*. Ta różnica jest bardzo stara, jak wykazuje analogiczny stósunek w języku czeskim, i była od początku związaną ze zwrotami jak *biada jest*, *biada mi (jest)* itd.[1]) To znaczy, odcień znaczeniowy rozwinął się w czasie, kiedy na terytoryum polskiem jeszcze oboczności *ia* || *ie* nie było.

Dobrym przykładem jest czeski dublet *hora* ‚góra' obok *hůra* ‚góra t. j. strych'. W czeskim paradygmacie *hora* accusativus miał długie *ō*,

[1]) Według wszelkiego prawdopodobieństwa w takich połączeniach nastąpiło w prasłow. epoce cofnięcie akcentu na zgłoskę rdzenną (albo może zachowanie starego miejsca akcentu, zmienionego w paradygmacie), w związku z czem stoi iloczas czesko-polski. Podobnie w staroczeskiem i narzeczach *zima* (*mi je*) ‚zimno', ale *zima* ‚zima'.

z czego dzisiejsze û, zachowane zresztą tylko w adverbialnem *vzhûru* ‚na górę': ale w staroczeskiem także stale *na huoru*. Otóż pod wpływem często używanych zwrotów *wynieść, iść na górę (na strych)* i podobnych ustala się û w paradygmacie (używanym zresztą w tym wypadku tylko w singul.) o znaczeniu ‚strych', natomiast w paradygmacie o znaczeniu ‚mons' następuje naturalne bardzo wyrównanie w przeciwnym kierunku, to znaczy, zastąpienie długiego *o* i w accus. krótkiem.

W końcu, przechodząc do następnego ustępu, zaznaczę tylko jeszcze, że gdy raz takie dublety powstaną, to są oczywiście rzeczywistemi obocznościami fonetyczno-znaczeniowemi, albo, jeżeli kto chce je tak nazywać, korelacyami. Ale chodzi nie o to, tylko o ich pochodzenie i ostateczną niezależność od zmian fonetycznych.

3. Zasadnicze formy samoistnych zmian znaczeniowych (Grundformen des selbständigen Bedeutungswandels).

W przeciwstawieniu do korelatywnych zmian znaczeniowych nazywa W. wszystkie inne, t. j. takie, przy których skład fonetyczny wyrazu albo się nie zmienia (oczywiście tylko czas pewien) albo zmienia, ale bez wpływu na znaczenie, samoistnemi. Polegają one tylko na pierwotnych własnościach pojęć i dlatego w nich przedstawiają się najjaśniej właściwe warunki zmian znaczeniowych.

Widzieliśmy wyżej, że niema żadnej istotnej cechy, wyróżniającej »korelatywne« zmiany znaczeniowe od innych, zatem wogóle i pojęcie »samoistnych« zmian semazyologicznych niepotrzebne. Wystarczy dla podziału zaznaczyć, że niektóre zmiany znaczeniowe kojarzą się drugorzędnie ze zmianami fonetycznemi. Pamiętać więc trzeba, że wszystko to, co W. mówi o samoistnych zmianach znaczeniowych, odnosi się także do procesów semazyologicznych zawartych w jego korelatywnej zmianie znaczenia.

W. rozróżnia w tym ustępie dwie zasadnicze formy samoistnych zmian znaczeniowych:

a) Regularna zmiana znaczenia (Regulärer Bedeutungswandel). Można ją określić jako rozgałęzianie się (względnie) pierwotnego znaczenia, czyli rozszczepienie znaczeń. Ona to polega na powszechnych prawach rozwoju pojęć, zależnego od ich pierwotnych własności; stąd dla regularnych zmian znaczeniowych należy przyjąć wielokrotne niezależne powstanie pewnych przyczyn, a zjawisko ma charakter z jednej strony powolny, ciągły, z drugiej konieczny i bezwiedny. Ze względu na czysto zewnętrzny stósunek znaczenia czy znaczeń późniejszych do znaczenia pierwotnego, a mianowi-

cie ze względu na to, czy stare znaczenie pozostało obok nowych, czy też znikło, można rozróżnić dwie klasy: częściowych i zupełnych przemian znaczenia.

b) Szczególna albo wyjątkowa zmiana znaczenia (Singulärer Bedeutungswandel). Tu mamy do czynienia nie z rozgałęzieniem, tylko z przeniesieniem znaczenia Polega ona na indywidualnych, ograniczonych warunkach rozwoju pojęciowego, na jednorazowem powstaniu danych motywów. Zjawisko całe ma charakter nagły, a przytem dowolny, świadomy. Stare znaczenie nie znika, a więc zewnętrznie biorąc jestto zawsze tylko częściowa przemiana znaczenia.

Jako przykład dla regularnej zmiany znaczenia przytacza W. wyraz *pecunia*, którego znaczenie ‚pieniądze' rozwinęło się powoli z pierwotnego znaczenia ‚stado bydła' zapomocą pierwszego rozszczepienia ‚bydło jako środek wymiany', poczem i stare znaczenie i ta pierwsza odnoga znikły. Według wszelkiego prawdopodobieństwa rozwój znaczenia był trochę inny: ‚bydło' t. z. cały zapas bydła będący w czyjemś posiadaniu → ‚majątek' → ‚pieniądze'. Łacińskie *pecunia* ma jeszcze faktycznie znaczenie majątku wogóle obok dalszego ‚pieniądze' (zresztą setki razy będziemy się wahać, czy w jakiemś zdaniu łacińskiem przetłómaczyć *pecunia* przez ‚pieniądze' czy przez ‚majątek' [1]). Ale mniejsza o to. Istota zjawiska pozostaje tą samą, t. j. powolnem przeobrażaniem się pojęcia.

Dla syngularnej zmiany znaczenia przytacza W. jako przykład wyraz *moneta*, będący właściwie przydomkiem Junony. W jej świątyni była pierwsza rzymska mennica, ztąd *moneta* → ‚mennica', a dalej ‚pieniądz jako moneta'. Związek znaczeń tutaj jest luźny, nie polegający na pierwotnych własnościach wyobrażenia *Monety*: rozwój znaczenia polega tutaj na przeniesieniu nazwy z jednego wyobrażenia na drugie, nie stojące z pierwszem w istotnym związku.

To też wedle W. regularna zmiana znaczenia da się krótko scharakteryzować jako historya pojęcia, natomiast szczególna

---

[1]) Przyczem zresztą nie zaprzeczam wcale wpływu szacowania wedle ilości sztuk bydła czy to całego majątku, czy jakiejś daniny lub kupna. W danej formie gospodarstwa przeobrażanie się pojęcia *bydła* w *majątek* lub naodwrót jest prawie konieczne, stąd też ten rozwój ciągle spotykamy, n. p. *skot* obok gierm. *skatts* (w formie gockiej) ‚pieniądz(e), majątek, danina', *dobytek*, staropol. *wardęga* ‚bydło, bydlę' od wyrazu germańskiego, któremu by odpowiadało dzisiejsze niemieckie * *wertung* (: *werth*) itp.

zmiana znaczenia jest przedewszystkiem historyą wyrazu. Tyle Wundt.

Niepodobna nie zauważyć w wywodach jego odrazu sprzeczności: rozróżniając regularną i syngularną zmianę znaczenia jako zasadnicze formy samoistnych zmian semazyologicznych, przenosi W. zaraz potem definicyę samoistnych zmian znaczeniowych (p. wyżej str. 30) wyłącznie na regularną ich formę. Powiada bowiem (str. 428) wyraźnie: »Da sich in solchen Fällen eine in den ursprünglichen Eigenschaften der Begriffe begründete Entwicklung nicht nachweisen lässt, so ist auch irgend ein Zusammenhang dieses [t. z. singulären] Bedeutungswandels mit dem auf jenen Eigenschaften beruhenden Process der Spaltung der Bedeutungen [t. z. mit dem regulären Bedeutungswandel] weder nachzuweisen noch anzunehmen«.

Zobaczymy, że później rozbierając szczegółowo wypadki obu form zmian znaczeniowych W. sam zaciera różnicę albo granice między niemi, czyli podniesiona tu sprzeczność staje się potem znacznie mniejszą. Ba, na str. 547 zalicza W. rozwój znaczenia wyrazu *moneta* wprost do regularnych zmian znaczeniowych!

Pozostając w ramach obecnego ustępu i rozpatrując jeszcze raz dokładnie oba podane przykłady, łatwo się przekonamy, że o jakimkolwiek ścisłym, konsekwentnym podziale kryteryów jednej i drugiej formy, postawionych przez Wundta naprzeciw siebie, nie może być mowy. Jeżeli W. powiada, że *pecunia* ‚stado bydła' i *pecunia* ‚pieniądze' znaczą pierwotnie to samo, to jest ‚własność ruchomą, używaną do zamiany', bo bydło stanowiło w Rzymie w dawniejszych czasach ogólny towar wymienny, a zarazem było główną, najważniejszą własnością ruchomą, czyli jeżeli zmiana znaczenia polega tutaj wedle niego na identyczności głównych cech starego i nowego pojęcia, to to zapewne jest słuszne. Ale trudno chyba zaprzeczyć, że pojęcie czyjegoś bydła i jego majątku są prawie identycznemi tylko w danych warunkach kulturalnych i jeżeli tych niema, to i niema żadnego związku między temi pojęciami.

Z drugiej strony, zapewne, że między *mennicą* a świątynią *Iuno Moneta* niema w zasadzie związku, ale w danych historycznie warunkach te pojęcia były identyczne. Na tle stósunków i wyobrażeń rzymskich, towarzyszących założeniu mennicy w świątyni Moneta zmiana znaczenia była niewątpliwie tak samo konieczną, a w gruncie rzeczy i powolną, jak powyższa.

Różnica cała redukuje się więc tylko do stopnia rozpowszechnienia motywów. Zresztą o tem wszystkiem będzie jeszcze mowa niżej w ustępie V.

4. Prawidłowość zmian znaczeniowych (Gesetzmässigkeit des Bedeutungswandels).

W. konstatuje z całą stanowczością i, dodajmy odrazu, słusznością, że zmiany znaczeniowe podlegają ścisłej prawidłowości. Nie znaczy to oczywiście, że zmiany znaczeniowe można z góry oznaczać, tak jak nie możemy z góry oznaczyć szczegółów kulturalnego rozwoju ludzkości wogóle, albo n. p. zmian fonetycznych: znaczy to tylko tyle, że zjawiska rozwoju znaczeń są koniecznym wynikiem danych warunków. Istotę tych warunków poznamy w dalszym ciągu: reasumująco mówi o nich W. w ustępie pierwszym rozdziału szóstego (VI), gdzie jeszcze raz rozbiera także pojęcie prawidłowości zmian znaczeniowych. Ponieważ odnośne wywody Wundta można tylko powtórzyć i ponieważ później także tylko krótko treść wymienionego ustępu zaznaczę (dla utrzymania związku), więc odsyłam tu odrazu czytelnika do samej książki.

II. Ogólne zasady objaśniania zmian znaczeniowych (Allgemeine Erklärungsgründe für den Bedeutungswandel).

1. Interpretacya historyczna. 2. Klasyfikacya logiczna. 3. Etyczny punkt widzenia (Werthbeurtheilung). 4. Teleologiczny punkt widzenia (Teleologische Betrachtung). 5. Interpretacya psychologiczna.

Ten rozdział zawiera krytykę sumaryczną tego, co dotąd zrobiono dla objaśnienia i uporządkowania zjawisk znaczeniowych. Wynika z niej, że dotąd nie umiano chwycić właściwej ich istoty, z czego wyrasta dla W. zadanie, określone w ustępie piątym, a przeprowadzone w dalszym ciągu.

Krytyka jest ogółem biorąc zupełnie słuszna, dlatego też po szczegóły odsyłam czytelnika do książki samej. Tu dla związku krótko podam treść główną.

Interpretacya historyczna jest i naturalna i konieczna, bo w przemianach znaczeń wyrazów odbija się przeważnie historya wyobrażeń, zawarunkowanych oczywiście przedmiotami, otaczającymi człowieka, i ich zmianami. Więc wyjaśnia ona n. p. faktyczne warunki kulturalno-historyczne, które spowodowały takie zmiany znaczeń, jak *pecunia, confarreatio*, ogólnoeurop. *pałac, minister* a *magister (majster)*, przeobrażanie

się pojęcia, tkwiącego pierwotnie w *marszałku* (← starogórnoniem. *marah-scalc* ‚Pferdeknecht, stajenny'), albo rozwój znaczenia naszego *przysięgać* (od zwyczaju dotykania ręką przedmiotu, na który się przysięgało, ziemi, posągu bóstwa itp.), nazw rozmaitych urzędów i godności (*wojewoda*, *starosta*: wiejski, na weselu, *namiestnik*: wiejski, wojskowy), przeciwnego rozwoju znaczenia łać. *hostis* a naszego *gość (gościniec)* itd. itd.

Jednakowoż interpretacya historyczna, chociaż konieczna, nie wystarcza, bo 1) podaje tylko zewnętrzne warunki zjawisk, nic nie mówiąc o ich właściwej istocie; 2) są zmiany znaczeniowe, niezależne od specyalnych warunków kulturalno-historycznych, n. p. nazywanie pewnego stanu psychicznego *zgryzotą*.

Logiczna klasyfikacya nie objaśnia wogóle nic, daje tylko podział mniej lub więcej zupełny, oparty jednak na momentach, obcych zupełnie samym zjawiskom. Na niej to polegają spotykające się we wszystkich semazyologicznych pracach kategorye ‚zwężenia' lub ‚rozszerzenia' znaczenia i podobne, idące zresztą najczęściej *pêle-mêle* obok kategoryi, opartych na momencie historycznym, momencie celowości itd. W gruncie rzeczy nawet jako podział nie ma logiczna klasyfikacya wartości, bo da się w nią wtłoczyć zawsze tylko część zjawisk znaczeniowych.

Punkt widzenia etyczny ujawnia się w konstatowaniu ‚obniżania się, pogarszania' lub odwrotnie ‚uszlachetniania się, podnoszenia' znaczeń n. p. *comte* ‚hrabia' ← *comes* (stąd prawdopodobnie — wbrew rozmaitym slawistom — i nasze *kmieć*, którego historya w językach słowiańskich jest także bardzo ciekawa i pouczająca), albo *reliquiae* i mnóstwo innych chrześcijańskich terminów; naodwrót n. p. *pan*, *dziewka* itd. Cały ten punkt widzenia nie ma wartości ani jako podział, ani jako objaśnienie, co jest rzeczą oczywistą. Zwłaszcza jako objaśnienie: bo o ile kto przypuszcza bezpośrednie oddziaływanie motywów etycznych na zmianę znaczenia, to może powiedzieć, że to jest tylko jedna z przyczyn zmian semazyologicznych, że więc też da się zastosować tylko do pewnej części tych zjawisk. Ale rozwój etyczny człowieka jest wraz z całym wogóle jego rozwojem kulturalnym tylko ogólnem, skomplikowanem źródłem dla pewnych, ściśle określonych zjawisk psychicznych, których bezpośrednim wynikiem są zmiany znaczeniowe. Ocenianie zaś tych zmian samych wedle ich wartości jest wnoszeniem w zjawiska momentu, absolutnie im obcego.

Teleologicznem objaśnianiem nazywa W. także bardzo rozpowszechnione, ale w językoznawstwie na szczęście już dziś rzadko spotykane, sprowadzanie zmian znaczeniowych do zasady wygody, jasności, oszczę-

dzania sił. Przypuszczanie podobnych popędów, jako jakichś sił psychologicznych, pojmowanie zjawisk językowych jako wypadkowych ich działania czyli krótko mówiąc wprowadzanie do języka zasady celowości w sensie czynnego motywu jest zgoła fałszywe.

Krytyczne rozpatrzenie dotychczasowych zasad objaśnienia prowadzi do wyniku, zresztą od dawna przyznanego, że zjawiska znaczeniowe mogą być naprawdę zrozumiane tylko na podstawie objektywnej analizy psychologicznej. Jeżeli prawdą jest, że językoznawstwo współczesne (przedewszystkiem indoeuropejskie) stoi na stanowisku psychologiczności zjawisk językowych; jeżeli prawdą jest, że wyklucza ono energicznie wszelkie wprowadzanie logiki do gramatyki, to zbytecznem się wydaje, że Wundt wobec zjawisk semazyologicznych jedyne uzasadnienie i konieczność analizy, względnie interpretacyi, psychologicznej wyprowadza niejako dopiero z nieudania się innych metod objaśniania. Czy tego była potrzeba?

Otóż rzecz się przedstawia tak. Psychologiczne stanowisko wobec faktów językowych jest wprawdzie ogólnie uznaną, początkującemu językoznawcy odrazu podsuwaną zasadą, ale w praktyce dosyć o niej głucho. Stosowaną ona bywa przeważnie negatywnie, to jest jako wyrzucenie z językoznawstwa panującego dawniej w gramatyce języków klasycznych logicznego punktu widzenia. Jestto ze wszech miar zrozumiałe. Po pierwsze, językoznawstwo indoeuropejskie zdawszy sobie mniej więcej przed ćwierćwiekiem jasno sprawę z zasadniczych błędów dotychczasowej metody, wynikłych z dziwnej mieszaniny logiki, wyobrażeń przyrodniczych i patrzenia na język jako na objekt pisany, zwróciło się całą siłą do swego najbliższego podstawowego zadania, to jest do opracowania fonetyki i morfologii. Chodziło tu i chodzi przedewszystkiem o wykazanie objektywnych związków językowych, objawiających się w t. z. prawach fonetycznych i morfologicznych grupach, z wysunięciem na pierwszy plan zasady historycznej czyli rozwojowości. A całe to zadanie pierwszego, elementarnego uporządkowania materyału obchodzi się bez specyalnych psychologicznych roztrząsań. Bo nawet w syntaksie, która daleko bezpośredniej wymaga sprowadzenia swych faktów do zjawisk psychicznych, przedewszystkiem musi być przecież materyał opracowany i z tego punktu widzenia trudno było oczekiwać od DELBRÜCKA czego innego.

Powtóre, wszelkie zasadnicze postępy poznania idą zwolna i tylko z trudem naprzód. Zastosowanie ich konsekwentne do coraz bardziej złożonych zjawisk danej nauki musi być zawsze na nowo zdobywane. Dlatego to n. p. w książce PAULA, Principien der Sprachgeschichte, po-

lecanej ciągle jeszcze jako najważniejsze źródło pouczenia się o istocie języka, spotykamy obok rzeczywiście objektywnej analizy niektórych faktów językowych, która to analiza jest jednak najczęściej tylko opisaniem, także wprost fałszywe, niezgodne z głoszoną przez niego i całe językoznawstwo zasadą, logiczne formułowanie zjawisk, podawane niby jako rezultat objektywnej analizy. Tak właśnie w zakresie zjawisk znaczeniowych.

Wobec tego miał Wundt wszelkie prawo i obowiązek nietylko postawić zasadę interpretacyi psychologicznej jako dotąd nieistniejącą, ale właśnie wyjaśnić jej znaczenie na tle krytyki dotychczasowego sposobu brania się do przemiany znaczenia.

Zadanie swoje dzieli W. na dwie części: 1) z ogólnego przebiegu zmian znaczeniowych wyprowadzić prawa rozwoju pojęć; 2) rozpatrzeć procesy psychiczne, na których polegają zmiany znaczeniowe w szczególności. Pierwsze zadanie stara się przeprowadzić w rozdziale trzecim drugie w dwu następujących (czwartym i piątym).

III. Zmiana znaczenia a rozwój pojęcia (Bedeutungswandel und Begriffsentwicklung).

1. Wyraz a pojęcie (Wort und Begriff).

Pojęcie (w sensie psychologicznym) jestto każda dająca się w świadomości oddzielić (izolować) część składowa zdania.

Zdanie jestto językowe wyrażenie rozczłonkowania zbiorowego wyobrażenia (Gesammtvorstellung) na części składowe, podporządkowujące się ogólnym formom pojęciowym przedmiotów, własności i stanów.

Każdy wyraz wyraża jakąś treść pojęciową, zatem w każdej zmianie znaczenia odbija się zmiana pojęcia, a całemu szeregowi zmian znaczeniowych odpowiada rozwój pojęcia. Ponieważ wyraz ‚rozwój' łatwo może nasunąć fałszywe wyobrażenia, przeto uważam za stosowne wyraźnie zaznaczyć, że niema tu zawsze mowy o jakimś organicznym rozwoju, o powolnem przeobrażaniu się wewnętrznem pojęcia, tylko że często mamy do czynienia z więcej zewnętrzną historyą pojęcia, jego związków przemijających, przyczem istota jego, logicznie rzecz biorąc, pozostaje bez zmiany.[1]) Dalej wypada podnieść, że zmiana znaczeniowa a więc i pojęciowa mogą się wyrażać tworzeniem nowego wyrazu.

---

[1]) Polega to poprostu na tem, że o istocie pojęcia, jeżeli przytem myślimy

Pierwotne pojęcia są indywidualne, t. z. odnoszą się do poszczególnych konkretnych składników bezpośredniego spostrzegania, ale od początku zmieniają się w coraz ogólniejsze pod wpływem tych samych czynników psychicznych, których wynikiem jest wogóle zmiana znaczenia, to jest procesów asocyacyjno-apercepcyjnych. A zatem każdy wyraz na początku swego rozwoju znaczeniowego może odpowiadać tylko takiemu indywidualnemu pojęciu, powstałemu przez rozczłonkowanie jakiegoś zmysłowego wyobrażenia zbiorowego. Otóż to w zastosowaniu nie jest jasne, a nawet jest wprost fałszywe. Wundt wprawdzie powiada sam (str. 457): »Ist darum [sc. z powodu zaraz rozpoczynającego się uogólniania pojęć] auch die individuelle Bedeutung des Wortes in der Regel nur als ein virtueller Ausgangspunkt anzusehen, der höchstens in einzelnen Fällen onomatopoetischer Neubildung einmal wirklich aufgefunden werden mag, so bleibt sie doch für die psychologische Betrachtung deshalb von grosser Wichtigkeit, weil jede aus irgend welchen Gründen angenommene allgemeinere Bedeutungsentwicklung der Forderung genügen muss, dass sie, wenn man auf ihre Vorbedingungen zurückgeht, wieder nach jenem Ausgangspunkte hin gerichtet sei«. Otóż w sensie ogólnej rozwojowości na to zgoda. Jednakowoż w sensie, jaki W. temu nadaje, jak to wynika ze zdania: »Da aber alles Denken mit einzelnen sinnlichen Anschauungen beginnt, so beziehen sich die ursprünglichen Begriffe nothwendig auf concrete einzelne Bestandtheile der unmittelbaren Wahrnehmung« (p. wyżej), i, jak to wynika z jego postępowania w dalszym ciągu, jestto fałszywe. W. mianowicie wyobraża sobie, że jeżeli wydostajemy dla prajęzyka indoeuropejskiego szereg wyrazów, odnoszących się do bardzo konkretnych wyobrażeń, to jesteśmy już bardzo blizcy owego punktu wyjścia. Takie wyobrażenia, bardzo dziwne, pochodzą stąd, że Wundt miesza stale w praktyce początki myślenia z epoką językową, do jakiej dochodzimy na podstawie porównawczej analizy języków indoeuropejskich, czyli popełnia ten sam błąd, jaki popełniało dawniejsze językoznawstwo. Jestto oczywiście z gruntu fałszywe. Owa faza, o jakiej myśli W., jest tak daleko za nami, że o pierwotnych, indywidualnych początkach znaczeń wyrazów nie może być nawet w przybliżeniu mowy. Zresztą wogóle mówienie o »pierwotnych« wyobrażeniach czy pojęciach, odpowiadających jeszcze indywidualnym, zatem »po raz pierwszy« (!) spostrzeganym objektom świata

---

o jego ściśle określonym zakresie (obwodzie) i treści, można wogóle mówić tylko w sensie logicznym.

zewnętrznego, jest dziwnie nienaukowem łamaniem pojęcia rozwojowości, o którem W. tak trafnie mówi roztrząsając kwestyę t. z. »początku« języka (str. 603 i nst.).

2. Praznaczenia wyrazów (Urbedeutungen der Wörter).

Tu zaraz spotykamy się znowu z owem zasadniczo błędnem pojmowaniem językoznawczych »pra«-pojęć. Wundt powiada (str. 458): »Ob diese [sc. die ursprüngliche Bedeutung der Wörter] noch aufzufinden sei, das muss allerdings in vielen, wenn nicht den meisten Fällen zweifelhaft bleiben«. »Überall sonst [t. z. abgesehen von den wenigen Beispielen einer willkürlichen Neubildung][1]) bleibt es immer möglich, dass irgend einer in früher Zeit nachweisbaren Bedeutung, die wir als die ursprüngliche ansehen, eine noch ältere vorausging«. Gdyby W. zdawał sobie jasno sprawę z długości czasowej rozwoju, poprzedzającego rekonstruowaną przez językoznawstwo praepokę, toby nie mówił o wątpliwościach i możliwościach, tylko by uznał wynalezienie rzeczywiście »pierwotnych« znaczeń wyrazów za wprost wykluczone.

»Die angenommenen Urbedeutungen bilden daher im allgemeinen nur hypothetische Anfangspunkte der Bedeutungsentwicklung, deren empirische Grundlage lediglich in der Existenz einer Anzahl von Wörtern besteht, die nach Laut wie Bedeutung einander verwandt erscheinen«. Bieg myśli Wundta jest widocznie taki: przyjmowanych praznaczeń nie mogę uważać za nic innego jak tylko za hipotetyczne początki, bo ich empiryczna podstawa jest krucha. Gdyby ta była pewniejsza, to à la bonne heure! Ależ to nie są żadne h i p o t e t y c z n e, tylko w z g l ę d n e początki! Żaden dzisiejszy językoznawca nie uważa tych »pierwotnych« znaczeń za co innego, jak za wyniki znaczeniowe dawniejszego rozwoju, wobec których jednak stoimy jako wobec faktów danych, nie dających się dalej analizować.

W. powiada dalej: Przyjmując pokrewieństwo pewnej grupy wyrazów, czyli łącząc je w jedną familię (Wortsippe), trzeba pamiętać o tem, że jak pokrewieństwo fonetyczne może być zaciemnione zmianami (t. z. działaniem tak zwanych praw głosowych), tak i związek znaczeniowy. A zatem jak ze względu na skład fonetyczny trzeba mieć na oku działanie praw głosowych, tak samo ze względu na znaczenie dzia-

[1]) Oczywiście niema tu W. na myśli wypadków takich jak *kalodont, welocyped* itd., tylko późno jeszcze powstające onomatopoetyczne twory albo, jak on je nazywa, przenośnie dźwiękowe, które zatem powstając mają »pierwotne« znaczenie.

łania praw semazyologicznych. Dotąd zupełna zgoda: postulat, żeby przyjęcie pokrewieństwa pewnej grupy wyrazów było w zgodzie z prawami i fonetycznemi i semazyologicznemi, jest zupełnie jasny. Pierwszą jego część wykonuje językoznawstwo oddawna z całą możliwą ścisłością. Druga jego część dotąd nie była i nie mogła być systematycznie stosowaną, bo —, otóż każdy z nas powie: bo dotąd tych praw semazyologicznych nie znamy. Ale W. inaczej wywodzi całą rzecz: według niego stosowanie praw przemiany znaczeń dlatego dotąd trudne, że przynależność wyrazów do jednej rodziny może polegać albo 1) na wspólnem pochodzeniu od jednego wyrazu, zachowanego lub dającego się zrekonstruować, albo 2) tylko na ogólnem pokrewieństwie (Affinität) między dźwiękiem a znaczeniem, przy czem jeden wyraz nie pochodzi od drugiego, ani oba od jakiegoś dawniejszego prawyrazu. Pojęcie tej pierwotnej affinitas jużeśmy spotkali wyżej; powtarza się ono stale u Wundta. Jednakowoż jestto pojęcie, którem operować można tylko odnośnie do najpierwotniejszej epoki języka, odnośnie do powstawania owych fonetycznych giestów i fonetycznych metafor, jak je W. nazywa. Jestto epoka, z którą językoznawstwo nie może mieć nic do czynienia; i z pojęciem takiego pokrewieństwa nie możemy mieć nic wspólnego. Jeżeli kiedyś powstawały twory językowe, podobne do siebie znaczeniowo i fonetycznie, ale niezależnie od siebie, to znaczy, nie jeden od drugiego, tylko na mocy owej ogólnej affinitas dźwięku i sensu, to epoka ta jest tak odległą, na owych tworach dokonało się tyle zmian fonetycznych i znaczeniowych w ciągu długich wieków poprzedzających naszą językoznawczą praepokę [1]), że tego rodzaju związki nie mogą grać żadnej roli.

A zatem, jeżeli W. dalej powiada (459): »In der Sprachwissenschaft hat man meist die erste dieser beiden denkbaren Entstehungsweisen der Sippengemeinschaft für die regelmässige gehalten», to trzeba tylko zaznaczyć, że jestto zupełnie uzasadnione, a dalej, że językoznawstwo wyłącznie (nie »meist», jak W. powiada) z tym rodzajem pokrewieństwa się liczy. W epokach historycznych spotykamy wprawdzie pewną ilość tworów onomatopoetycznych, brzmiących podobnie w rozmaitych językach indoeur. (albo i w rozmaitych dyalektach jednego języka) i wywołujących podobne wyobrażenia, ale właśnie, ponieważ powstają niezależnie od siebie, ponieważ uchylają się po części z pod działania praw fonetycznych (np. germańskiej i niemieckiej »Lautverschiebung«, albo zwykłego traktowania no-

[1]) Która zresztą sama także nie jest chronologicznie jednolitą.

sówek w językach słowiań.), przynajmniej dopóki ten charakter onomato poetyczny zachowują, nie przyjmujemy genetycznego ich związku [1]) i ponieważ wogóle małą rolę grają w historycznym zapasie wyrazów, przeto ogółem biorąc wyłączamy je jako fakta, dla których ocenienia kryteryów nie posiadamy.

W. przechodzi dalej do krytyki sposobu postępowania, w jaki językoznawstwo przeprowadza jedynie przez siebie przyjmowany rodzaj pokrewieństwa wyrazów, zaliczanych do jednej familii. Jeżeli mianowicie jeden wyraz nie da się wyprowadzić gramatycznie z drugiego (jako jego derywat), przyjmuje się »pierwiastek« jako ich wspólne źródło, t. z. mówiąc empirycznie kompleks fonetyczny, na którym oba polegają i który jest wykładnikiem ich wspólnego znaczenia zasadniczego. Przytem przyjmuje się, że pierwiastek wyrazu pierwotnie sam był wyrazem. W ten sposób wydostaje się pewną ilość nie dających się już dalej analizować (ani fonetycznie ani znaczeniowo) elementów, t. j. pierwiastków, tworzących cały pierwotny zapas samodzielnych pojęć, jakim dany język rozporządzał. Ponieważ ilość pierwiastków w stósunku do masy wyrazów jest bardzo szczupła, przeto znaczenia, im przypisywane, są zwykle bardzo ogólne i nieokreślone i mają zwykle formę werbalną. Ztąd wynika, że przedmioty byłyby nazwane wedle ogólnych własności lub czynności na nich dostrzeganych: *ziemia* w germańskich językach *(Erde)* jako ‚orana', *niebo* w swej łacińskiej postaci *(caelum)* jako ‚puste, wydrążone', *błyskawica* jako ‚świecąca' itd.[2]) Dla rozwoju pojęć wynikałoby z tego wszystkiego: 1) że pojęcia własnościowe (adiectiva) i stanowe (verba) utworzyły się przed pojęciami przedmiotowemi (substantiva); 2) że zjawisko pierwszorzędnego nazywania (primäre Namengebung) przedmiotów polega na podporządkowaniu przedmiotu pod ogólne pojęcie, czyli na zwężeniu znaczenia.

Wewnętrzna niemożliwość tej teoryi bije w oczy tem silniej, powiada W., im starsze i pierwotniejsze są pojęcia, których nazwy się analizuje etymologicznie. N. p. nazwy *ojca*, *matki*, *syna*, *córki*, *brata* i *siostry* w językach indoeuropejskich: *ojciec (pater)* miał być nazwanym jako ‚obrońca, opiekun', *matka* jako ‚wymierzająca, wydzielająca',

---

[1]) W. nazywa i ten rodzaj związku genetycznym, ponieważ polega na owej pierwotnej affinitas. Sądzę, że lepiej znacznie jest termin genetyczny zachować tylko w sensie dotąd przez językoznawstwo używanym.

[2]) Czy poszczególne etymologie, na których się W. op era, są uzasadnione, to pomijam jako rzecz podrzędną. Zamiast nich można postawić pierwsze lepsze inne, bo nie o to chodzi.

brat jako ‚noszący' t. j. utrzymujący matkę i rodzeństwo po śmierci ojca, *siostra* jako ‚dojąca' itd. W. powiada (str. 461): »Diese Etymologien richten sich selbst. Wenn man auch ganz von der psychologischen Unmöglichkeit absieht, dass Begriffe wie ‚hüten, austheilen, melken', ja dass Metaphern wie ‚tragen' im Sinne von ‚erhalten' der Entstehung der einfachen Bezeichnungen für die Personen der nächsten Umgegung vorausgegangen seien, — was für einen Begriff von geschichtlicher Entwicklung schliesst schon die Voraussetzung in sich, eine bestimmte Organisation der Familie mit Theilung der häuslichen Arbeiten und mit einer bestimmten Ordnung der Erbfolge sei vorhanden gewesen, ehe die Personen selbst, denen diese Organisation ihre Stellung anwies, benannt wurden?«.

Błąd całej teoryi leży jednak wedle W. nie tyle w tego rodzaju zastosowaniach, bo najjaskrawszych z nich możnaby może uniknąć, co w zasadniczem, psychologicznem zapatrywaniu, wedle którego pierwszorzędne nazywanie (primäre Namengebung) jest logicznym procesem, ‚subsumcyą pod cechę lub zwężeniem znaczenia'. Nie jestto nawet ścisłe w sensie logicznym (p. str. 462), a już psychologiczny stósunek, jedynie miarodajny, między przedmiotem a jego cechą jest przez takie pojmowanie obrócony wprost do góry nogami. Cechy przedmiotów są dla bezpośredniego psychologicznego doświadczenia częściami składowemi wyobrażeń: nie wyobrażamy ich sobie inaczej jak tylko na przedmiotach lub z przedmiotami[1]). Otóż nazywanie (Namengebung) jako proces psychiczny wychodzi zawsze od tego samego substratu wyobrażeniowego, tylko: jeżeli uwaga nasza jest skierowana na jego całość, to go pojmujemy jako przedmiot, jeżeli zaś na poszczególne elementy jego czyli cechy, to go pojmujemy (zależnie od charakteru cech) jako własność lub stan przedmiotu. Formie pojęciowej (przedmiot, własność, stan) odpowiada przytem forma wyrazowa (rzeczownik, przymiotnik, czasownik): dopiero w bardziej rozwiniętym okresie następują wraz z kategoryalnemi przemianami pojęć formalne przemiany wyrazów: pojęcia własnościowe i stanowe stają się przedmiotowemi objektami myślenia, co językowo wyraża się tworzeniem rzeczowników z przymiotników i czasowników, i naodwrót pojęcia przedmiotowe zmieniają się w własnościowe i stanowe, a w języku substantiva dają formy przymiotnikowe i werbalne.

---

[1]) ‚Przedmiot' zawsze w znaczeniu ‚Gegenstand' (nie w gramatycznym sensie).

Te zjawiska przemiany pojęć są oczywiście miarodajne dla wszystkich przypuszczeń o powstaniu pierwotnych znaczeń (praznaczeń) wyrazów. Otóż jest wprawdzie rzeczą prawdopodobną, że najwcześniej zostały w języku nazwane przedmioty: ale ten punkt wyjścia jest dla historyi rozwoju pojęć oddawna zasypany i chcieć wyprowadzać n. p. zapas wyrazów dzisiejszych języków indoeuropejskich z pewnej ilości prymitywnych imion o substantywnem znaczeniu byłoby prawie tak samo nieudanem, jak nieudaną była próba wywodzenia wszystkich wyrazów z niewielkiej liczby predykatywnych pierwiastków werbalnych. Tylko w stosunkowo nowych tworach jak *fructus*: *frui*, *serpens*: *serpere*, *That*: *thun*, *erneuern*: *neu*, *fischen*: *Fisch* itd. możemy obserwować kategoryalną przemianę pojęć wraz z towarzyszącą jej przemianą znaczeń, ale jak daleko w tył ten objaw sięga, nie wiemy. »Wie und in welcher Richtung solche Umwandlungen in einer vor der geschichtlichen Überlieferung liegenden Zeit erfolgt sind, darüber vermag uns die Geschichte der Sprache natürlich im allgemeinen keine Auskunft zu geben, sondern wir bleiben hier, so weit sich nicht aus der allgemeineren Vergleichung der sprachlichen Entwicklungen Anhaltspunkte ergeben, wesentlich auf psychologische Erwägungen über das angewiesen, was nach den Gesetzen des menschlichen Bewusstseins möglich oder wahrscheinlich ist.« (str. 464).

Tyle Wundt. Psychologiczne ujęcie istoty nazywania przedmiotów, własności i stanów, krytyczne uwagi o pojmowaniu tego zjawiska jako logicznego podporządkowania, oraz końcowe wywody są zupełnie przekonywujące i niewątpliwie słuszne. Ale w całej krytyce poprzedzającej są także rzeczy niesłuszne, fałszywe i sprzeczne z następującymi potem pozytywnymi wywodami. Pomijam już okoliczność, że W. polemizując z owem pojmowaniem powstawania nazw przedmiotów jako subsumcyi przedmiotu pod cechę czyli zwężenia znaczenia albo z etymologiami wyrazów oznaczających stopnie pokrewieństwa wyobraża sobie całkiem niesłusznie, że to jest zapatrywanie powszechne dzisiejszego językoznawstwa. Nie ulega wprawdzie wątpliwości, że większość językoznawców nie pisałaby się na owo sformułowanie, a przynajmniej nie widziałaby w niem objaśnienia istoty zjawiska, tak jak z drugiej strony od podobnych etymologii oddawna się wstrzymuje, nie mówiąc o tem, że niektóre z nich są pozytywnie fałszywe. Jak powiadam, to można pominąć: bo językoznawstwo widząc, że dotychczasowe próby objaśnienia istoty zjawisk znaczeniowych się nie udały, a dalej, nauczywszy się w racyonalny sposób zapatrywać na całą praepokę indoeuropejską, wogóle wstrzymuje się od glottogonicznych spekulacyi, a wobec semazyolo-

gii zachowywa się wyczekująco. Czyli w literaturze naszej jest poprostu o tych wszystkich kwestyach głucho: więc z milczenia mógł W. wyciągnąć wniosek wedle zasady: qui tacet, consentire videtur. Ale nie można pominąć innych rzeczy. Przedewszystkiem muszę z naciskiem podkreślić znowu, że W. miesza językoznawczą praepokę. nasze »pierwotne« znaczenia i formy (= tylko: najdawniejsze, do jakich dojść można drogą regresywnej analizy), z epoką poczynającego się wydzielania pojęć ze zbiorowych wyobrażeń, chociaż językoznawstwo dawno i z wszelką racyą złożyło takie pojmowanie ad acta i chociaż W. sam podkreśla, że epoka pierwszego nazywania przedmiotów jako wogóle najpierwszych nazw pojęciowych jest dawno w językach zasypana, czyli że nie można wywodzić zapasu wyrazowego dzisiejszych języków indoeuropejskich z pewnej ilości prymitywnych imion. Jakie z tego wynikają sprzeczności i fałsze, zaraz niżej wykażę, tylko jeszcze przedtem uwaga à propos pierwiastków. Wundt zdaje się nie wie, że analizując etymologicznie języki indoeuropejskie i dochodząc w ten sposób do niedających się już dalej analizować morfemów wydostajemy obok dosyć szczupłej ilości pierwiastków, to jest fonetyczno-znaczeniowych morfemów, tworzących, żeby się tak wyrazić, jądro całej masy faktycznie danych wyrazów, także jeszcze znaczną ilość niby »jednowyrazowych pierwiastków«, innemi słowy, wyrazów, których część rdzenna, pozostająca po odciągnięciu znanych nam elementów tworzywnych, nie pojawia się w innych wyrazach. Jasną analogię do tego daje zapas wyrazowy poszczególnych języków indoeuropejskich, w których jedne z pierwiastków ogólnieindoeuropejskich bujnie się dalej rozgałęziają, inne w pojedynczych tylko jeszcze wyrazach się zachowały, inne wreszcie zgoła znikły. To jest rzecz całkiem prosta. Pomijając inne momenty, przecież łatwość kojarzenia się jakiegoś wyobrażenia z innemi, łatwość jego przekształcania się w inne formy pojęciowe zależy od jego części składowych i nie wszystkie wyobrażenia są pod tym względem sobie równe: jedne będą posiadać tę łatwość w stopniu prawie nieograniczonym, inne w stopniu bardzo małym. A więc i wyrazy je oznaczające: jest chyba rzeczą całkiem zrozumiałą, że parentela n. p. naszego wyrazu *sypać* jest trochę liczniejsza (*sypki, nasyp, wyspa, ospa, usypisko, wysypka, osypka* itd. itd.) niż n. p. wyrazu *barć*.

Wundt krytykując praktykę językoznawczą, prowadzącą do przyjmowania pewnej, szczupłej ilości pierwiastków o znaczeniu werbalnem pomija ten ważny, podniesiony tu moment, to znaczy nie widzi, że dla epoki dostępnej dla nas drogą analizy przyjmuje się obok pewnej ilości pierwiastków werbalnych także znaczną ilość pierwiastków jednowyra-

zowych o znaczeniu przeważnie konkretnem i przedmiotowem. I to jest w porządku. Ta epoka nie jest żadną epoką pierwotną: w niej, tak samo prawie jak w historycznych fazach języków ideur., głównem źródłem tworzenia się nowych pojęć są pojęcia werbalne, spostrzegane w nieskończonych zmiennych wypadkach na wyobrażeniach, jużto jako niezależne tychże stany, jużto jako wywołane z udziałem człowieka (w wytworach jego kulturalnego rozwoju). Natomiast konkretne pojęcia przedmiotowe odznaczają się daleko większą nieruchomością.

Jeżeli Wundtowi nie podobają się wyniki analizy językoznawczej, przedstawiające, że *Erde* została nazwaną od czynności orania i t. p. (p. wyżej str. 40) [1]), to — pomijając naturalnie kwestyę uzasadnienia każdej poszczególnej etymologii, bo to rzecz w tym związku obojętna — jestto wynikiem fałszywych wyobrażeń o językoznawstwie. Dlaczego W. nie może przyjąć takich wywodów, stojących przecież na równi z historycznymi stosunkami *serpens*: *serpere* itd.? Tylko dlatego, że epokę powstawania wyrazów jak *ziemia (Erde)*, *niebo (caelum)* itd., niemających jasnego źródła wyrazowego, wyobraża sobie jako zasadniczo różną od epoki historycznej, jako psychiczną praepokę. Więc nie zgadza się na tak pojmowane etymologie, na nazywanie przedmiotów od czynności lub przymiotów, na nich dostrzeganych, bo z tego wynikałoby, że pojęcia własnościowe i stanowe utworzyły się przed pojęciami przedmiotowemi! Może być bardzo, że wszystkie etymologie nazw pokrewieństwa są fałszywe, ale nie dlatego, jak W. myśli. Powiada on, że istnienie pojęć ‚ochraniać, wydzielać, doić' i podobnych przed nazwami osób najbliższego otoczenia jest psychologiczną niemożliwością, jak niemożliwem jest przypuszczenie stałego ukształtowania się familii przed nazwaniem osób, w skład jej wchodzących. Tak, to jest niewątpliwie niemożliwe. Ale też etymologie te (wszystko jedno, czy są pozytywnie fałszywe, czy nie) wcale podobnych zapatrywań nie zawierają! Wundt zgoła zapomina, czy nie wie, że najkonkretniejsze pojęcia ciągle zmieniają swe nazwy. Jeżeli n. p. *ręka* w językach słowiańskich i bałtyckich i tylko w nich została nazwaną jako ‚chwytająca, zgarniająca', zatem jako ‚łapa', co możemy pozytywnie stwierdzić (: litewskiego werbum *rinkù* ‚zbieram'), to czyż człowiek o zdrowych zmysłach wyciągnie z tego wniosek, że u Słowian pojęcie ‚zgarniania' rozwinęło się i znalazło swój językowy

[1]) W. ostatecznie przyjmuje te etymologie, ale w sensie swej »primäre Namengebung«, to jest w odnośnych pierwiastkach nie widzi wogóle realnych wyrazów, a tem mniej czasowników lub przymiotników. Bo wedle niego pochodzą one z epoki, w której te formy pojęciowe jeszcze istnieć nie mogły. Por. wogóle następujący ustęp.

wyraz przed nazwaniem ręki? Nie: z tego tylko wniosek, że słow. *rąka* lit. *rankà* wyparło powoli jakąś dawniejszą nazwę, tak jak n. p. w białoruskiem wyraz *ciapło*, albo w serbskiem *vatra* wypierają coraz bardziej stary wyraz *ogień*, albo jak dyal. niem. *Knan* (*Knän* ← średniogórnoniem. *genanne*, *genenne* ‚tego samego nazwiska') zastąpiło wyraz *Vater* itd. itd. A jak już tyle razy podnosiłem, nie mamy prawa mierzyć inną miarą dawniejszych trochę wyrazów, boć n. p. nazwy *siostry*, *brat'i* itd. są według wszelkiego prawdopodobieństwa już x-tem nazwaniem odnośnych pojęć, tak jak są niemi napewno całe szeregi trochę późniejszych nazw najrozmaitszych najzwyklejszych pojęć.

Że nasze indoeuropejskie, językoznawcze pierwiastki istniały jako samodzielne wyrazy właśnie w tej formie, w jakiej je z całego szeregu pokrewnych wyrazów abstrahujemy, tego nikt nie przypuszcza. Ale że te morfemy w tej lub innej postaci rzeczywiście istniały jako wyrazy, jako realne wyniki dawniejszego rozwoju, to chyba jasne jak słońce. Co się zaś tyczy ich znaczenia, to po pierwsze, jak już mówiłem, absolutnie nic niema w tem dziwnego, że pierwiastki wykazujące znaczną ilość tworów pochodnych są znaczenia werbalnego, zwłaszcza że wyrazy werbalne są wogóle stalsze (o tem mówi sam W. później, p. str. 478) niż wyrazy innych kategoryi pojęciowych; powtóre trzeba podnieść, że przypisywane przez nas pierwiastkom znaczenie jest tylko o p i s a n i e m jego, co się właśnie daje wygodnie zrobić w formie werbalnej, a nie idzie za tem, żeby w każdym poszczególnym wypadku ręczyć za tę werbalną formę znaczenia. Znaczenie rdzennej morfemy (pierwiastku) *ag* (z palatalnem ĝ) opisuje się przez ‚pędzić, gnać, prowadzić', bo i trudno jest inaczej to urządzić; zresztą dla wyrazów historycznych zawierających tę morfemę rdzenną jestto prawdopodobnie uzasadnione (*ager* = ἀγρός = *Acker* = sanskr. *ajra-s*, znaczyło właściwie, jak wykazuje wyraz sanskrycki, to co nasze ‚wygon' itp.). Ale nie idzie zatem, żeby przypuszczać, że ta morfema rdzenna w dawniejszej swej historyi była verbum! Ba, ostrożni badacze analizując verbum ἄγω = *ago* = skr. *ájāmi* i rzeczownik ἀγίς i znajdując w nich tę samą morfemę *ago-* już nie chcą rozstrzygać, czy nomen jest deverbativum, czy verbum denominativum, czy też może ta morfema dawniej, przed rozwinięciem się historycznie danych końcówek, odpowiadała pojęciu zawierającemu w sobie i jedno i drugie.[1]) A śmielsi już dawno wyrazili zdanie, że wszystkie

[1]) Chociaż to ostatnie przypuszczenie nie wydaje mi się prawdopodobnem: epoka t. z. tematycznych morfemów nie jest chyba zbyt odległą. To, że te twory były

verba indoeur powstały pod względem formalnym z imion zapomocą łączenia tychże z pierwotnemi zaimkami, t. j. późniejszemi końcówkami osobowemi.

Że epoka naszych zwykłych »pierwiastków« nie jest żadną pierwotną epoką, to jest samo przez się jasne. Ale możemy językowo dowieść tego. Mianowicie w t. z. waryacyi i determinacyi pierwiastków mamy wyraźne ślady poprzedzającego ją, obracającego się w starszych formach, rozwoju językowego. Odsyłam w tym względzie do książki PER PERSSONA, Studien zur Lehre von der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation

3. Nazywanie przedmiotów (Benennung der Gegenstände).

W. daje w tym ustępie bardzo jasno, ale jednak niewystarczająco sformułowaną psychologiczną teoryę nazywania przedmiotów. Istota tego zjawiska polega na zasadniczych własnościach apercepcyi: jej c i a s n o ś ć sprawia, że z pomiędzy rozmaitych elementów wyobrażenia apercypujemy wyraźniej tylko pewną ich ilość. Stąd nazwa przedmiotu jest skutkiem pewnej, ściśle ograniczonej części składowej jego wyobrażenia, którą nazwiemy c e c h ą d o m i n u j ą c ą, to jest tego częściowego wyobrażenia, które stoi w chwili apercepcyi w t. z. punkcie widzenia (Blickpunkt). J e d n o ś ć zaś apercepcyi sprawia, że apercypowana w danej chwili zawartość świadomości, składająca się z rozmaitych części składowych, jest j e d n o l i t ą, przedstawia się jako j e d n o wyobrażenie. Stąd jedność nazwania. Krótko mówiąc: nazywanie przedmiotów odbywa się wedle pojedynczej cechy, t. z. polega na uwydatnianiu pojedynczej cechy, wchodzącej w skład wyobrażenia. N. p. *frumentum: frui*, odpowiadające mniej więcej naszemu *żyto* w jego dawniejszem znaczeniu ‚zboże': *żyć*; *pecunia*, ἀργύριον itd.

Wyraz oznacza zatem zawsze złożone wyobrażenie, którego jedna część składowa w chwili nazwania była apercypowana jako dominująca: z tym elementem dominującym (ĉ) zlewa się obraz fonetyczny (*n*) w stałą komplikacyę, z którą wszystkie inne stałe (*A*) i zmienne (*X*) składniki wyobrażenia są skojarzone jako relatywnie mniej wyraziste.

Zatem konstytucyę zjawiska nazwania przedmiotu możemy wyrazić formułą *n* ĉ (*A. X.*), przyczem nawias obejmuje elementy mniej wyraźnie apercypowane. Z chwilą, kiedy nazwa powstała, o n a staje się naj-

---

podstawą morfologiczną indoeuropejskiej apofonii, nic nie przeszkadza zapatrywaniu, że t. z. tematyczna samogłoska była elementem tworzywnym.

stalszym składnikiem całej komplikacyi: δ (które zresztą samo przez się mogło należeć do X i które wogóle nie jest czemś stałem) wskutek ciągle zmieniających się warunków apercepcyi może się cofnąć i zwykle się cofa między mniej wyraźne składniki, tak że pozostaje tylko stała asocyacya między n a całym, nieustannie płynnym tworem ($A.\ X.$).

Poza tem, streszczonem tu krótko, sprowadzeniem zjawiska nazywania przedmiotów do jego psychologicznych podstaw [1]), które także jeszcze potrzebuje ważnego, a nawet istotnego uzupełnienia, jest w tym ustępie kilka rzeczy, bezpośrednio fałszywych. Od nich zacznę.

W. rozróżnia dwojakie nazywanie przedmiotów: pierwszorzędne i drugorzędne (primäre i secundäre Benennung). Drugorzędną jest dla niego nazwa, pochodząca od jakiegoś dawniejszego wyrazu o wyrobionej formie pojęciowej, czyli nazwanie przedmiotu zapomocą przeniesienia nań istniejących już przedtem nazw przymiotów lub stanów, co się wyraża formalnie kategoryalną przemianą pojęć (przymiotowych lub stanowych na przedmiotowe), w języku zaś przemianą przymiotnika lub verbum na rzeczownik. Równocześnie z tą formalną przemianą odbywa się i materyalna zmiana znaczenia, to jest skojarzenie wszystkich innych cech wyobrażenia, inaczej mówiąc całego wyobrażenia, z cechą właściwie nazwaną. »Im Gegensatze zu dieser secundären wird die Benennung eines Gegenstandes dann mit grösserer oder geringerer Wahrscheinlichkeit als eine p r i m ä r e betrachtet werden können, wenn [a] sie nicht aus einem andern Wort abgeleitet, sondern höchstens auf einen Lautcomplex, eine »Wurzel« zurück verfolgt werden kann, die das Wort mit anderen, muthmasslich gleich selbständigen Wörtern gemein hat, und wenn [b] überdies der Begriff selbst als ein relativ ursprünglicher vorausgesetzt werden darf« (str. 464/5). Te oba kryterya, zaznaczone dodanemi przezemnie literami a i b, zostały już poruszone w poprzednim ustępie. Pierwsze redukuje się do tego, że W. uważa nasze pierwiastki, jak to jeszcze na str. 472 w związku z psychologiczną analizą formuły $n\ \delta$ ($A.\ X.$) wywodzi, za czyste abstrakcye. Powiada mianowicie: element δ nie istnieje jako izolowane pojęcie, tylko jako cecha całego wyobrażenia, bo niema cech, któreby nie były cechami przedmiotów. »Wenn irgend eine Eigenschaft klarer appercipirt wird als der gesammte übrige Gegenstand, so muss dieser doch immerhin ebenfalls appercipirt

[1]) Oczywiście w zastosowaniu do swej (tj. Wundta) psychologii; to jest właściwą zasługą Wundta. Sam fakt, bijący w oczy, że w nazwach przedmiotów zawarta jest tylko jedna, nieraz przemijająca ich strona, zauważono i wypowiadano oddawna. Tylko że formułowano go fałszywie.

werden, und der Name *n* wird daher auch niemals auf das Merkmal ϐ allein, sondern stets auf das Ganze, zu dem ϐ gehört, bezogen«. (471). To pojęcie ϐ, nie istniejące osobno, odpowiada, jeżeli je pomyślimy osobno, oczywiście temu, co nazywamy ‚znaczeniem pierwiastkowem' (etymologicznem). »In der That ist genau in demselben Sinne das Element ϐ erst das Product der Zerlegung des ganzen Begriffs *n* ϐ (*A. X.*), wie die »Wurzel« kein real existirendes Wort, sondern ein Product der vergleichenden Analyse einer Reihe verwandter Wörter ist. Daraus ergibt sich für die sprachlichen Bezeichnungen jener dominirenden Merkmale dasselbe, was für die Urbedeutungen der »Wurzeln« gilt: wie die dominirenden Merkmale von uns erschlossen, so sind jene Bezeichnungen erst von uns und mit den uns geläufigen Sprachmitteln geschaffen. Auf der Stufe dagegen, zu der uns die Entstehung der Gegenstandsbezeichnungen zurückführt, haben wir jene Merkmale zwar als in der Apperception vorherrschende, nie aber als isolirt benannte vorauszusetzen. Sie bestimmen die Benennung des Gegenstandes, bringen den Namen desselben dadurch in Beziehung zu den Namen anderer nach demselben oder einem ähnlichen Merkmal benannter Gegenstände. Doch nach allem, was wir von der allmählichen Entwicklung der Begriffe wissen, ist zu vermuthen, dass es eine sehr lange Zeit gedauert hat, bis jenem thatsächlichen Einfluss der dominirenden Merkmale ihre Unterscheidung von den Gegenständen selbst gefolgt ist«. (473). Przytoczyłem cały ten wywód, bo jest ważny dla zapatrywania Wundta i jasno wskazuje, gdzie leży błąd zasadniczy. Po tem, com powiedział w poprzednim ustępie, nie wiele dodać wypada. Jako przykłady dla pierwszorzędnego nazywania przedmiotów przytacza W.: *caelum* jako ‚puste, sklepione' (: *cavus*, *caulis*), οὐρανός jako ‚wysokie, wzniosłe' (: ὄρος), *Himmel* jako ‚ojczyzna (bogów)' (: *Heim*), *terra* jako ‚sucha' (: *torrere*), γῆ γαῖα jako ‚urodzajna' (: γύα), *Erde* jako ‚zamieszkała lub uprawna' (: starogórnoniem. *artôn* ‚zamieszkiwać, uprawiać': ἀρόω, *arare*, *orać*), *femina* jako ‚karmiąca t. j. dająca ssać' (: *felare filius*) itp. Różnica tych nazwań od drugorzędnych jak *frumentum*: *frui*, *Getreide* ← starogórnoniem. *gitregidi* : *tragen*, *pecunia* : *pecus*, ἀργύριον : ἄργυρον itp. polega wedle W. na tem, że tu nazwy wyszły od cech przedmiotu, już rozróżnianych jako formy pojęciowe (przymiotów i stanów) od pojęcia przedmiotu, a co za tem idzie, i jako formy wyrazowe (adiectivum, verbum w przeciwieństwie do substantivum); natomiast tam mamy do czynienia z nazwami, powstałemi w epoce, gdzie to wyróżnienie jeszcze nie nastąpiło, gdzie zatem historycznie nam znanych form wyrazowych jeszcze nie było. Jeżeli więc wydostając przez analizę logiczną element

ć nazywamy go zapomocą historycznych środków językowych (‚puste', ‚wysokie', ‚sucha' itd.), to temu, tak samo jak i odnośnym pierwiastkom o tak formułowanem znaczeniu, nie odpowiada żadna realna egzystencya. Wywody Wundta są tak dziwne i obracają się wskutek zasadniczo fałszywego pojmowania rozwcju »przedhistorycznego« języka w takim circulus vitiosus, że niełatwo jest się w nie wmyślić.

Jeżeli, przypuszczając, że nie wiem nic o przymiotniku *neu*, z szeregu wyrazów albo nazwań pokrewnych jak *Neuheit*, *neulich*, *Neuigkeit*, *erneuern*, *Neuerung* itd. wyciągnę morfemę rdzenną im wspólną *neu-*, nazwę ją pierwiastkiem i zaopatrzę znaczeniem ‚nowy', to taki pierwiastek zapewne będzie abstrakcyą, bo nie wiem, czy kiedy rzeczywisty wyraz istniał właśnie w tej formie *neu*; może być, że rzeczywisty wyraz brzmiał tylko *neue* lub inaczej. Ale też tego wcale nie twierdzę; robiąc analityczną językoznawczą konstrukcyę taką: »wyrazy *Neuheit*... pochodzą od pierwiastka *neu-* ‚nowy'«, wiem o tem, żem może opuścił wykładnik formalny (adjektywny); że może w czasie, kiedy wyraz pierwiastkowy istniał, dyftong jeszcze nie brzmiał jak *-eu-*, tylko inaczej; że może ten dyftong powstał przez ściągnięcie z dwu zgłosek; że może przed *n* była przedtem jeszcze jaka spółgłoska itp., czyli wiem, że te wyrazy *Neuheit* itd. może powstały w epoce, kiedy pierwotny wyraz brzmiał znacznie inaczej, albo że jedne powstały z wcześniejszej formy, a inne z późniejszej; wiem, że te wyrazy może nie wszystkie wprost od owego pierwiastkowego zostały urobione; że może w czasie powstania niektórych z nich na wzór podobnych innych oboczności morfologicznych ten pierwiastkowy wyraz już nie istniał.... To wszystko wiem, albo raczej możliwość tego przypuszczam, i to wszystko rozumie się samo przez się; zaznaczam to kreseczką kładzioną po »pierwiastku«: *neu-*. Z tem wszystkiem morfema *neu-* ze znaczeniem ‚nowości' t. j. twór fonetyczny *neu-*, będący wykładnikiem w tej lub owej formie wyrazowej pojęcia ‚nowości' w tej lub owej formie pojęciowej miał i ma egzystencyę realną psychologiczną. Dowodzi tego niezbicie sam fakt urabiania i tworzenia wyrazów, niemożliwy, gdyby to, co nazywamy tematami i pierwiastkami, nie tworzyło w duszy czegoś w rodzaju gatunkowego pojęcia, wydzielonego z całego szeregu psychofonetycznych pojęć jako element im wspólny. To samo stosuje się oczywiście w zasadzie do praindoeuropejskich pierwiastków. Nie twierdzimy, że były w tej postaci wyrazami, ale były realnemi morfemami, na których się opierały wyrazy,

Jeżeli zaś W. epokę swego pierwszorzędnego nazywania przedmiotów, egzemplifikowaną na przytoczonych przykładach indoeuropejskich,

uważa za epokę powstawania nazw przedmiotowych wogóle, z niewydzielonemi jeszcze cechami (z których dopiero znacznie, znacznie później rozwinęły się i zostały nazwane przymioty i stany), za epokę zatem, w której nazwy przedmiotów powstały jako jakieś pierwotne kompleksy fonetyczne, bezpośrednio na mocy swego charakteru fonetycznego określające te przedmioty wedle ich cech dominujących, ale jeszcze nie wydzielonych, — to to, jak już podnosiłem, jest rzeczywiście niepojęte. Wundt ma naprawdę słabe wyobrażenie o długości historycznego rozwoju języka, albo raczej z gruntu fałszywe wyobrażenie o niezmiernej, sięgającej początków (oczywiście początków w powyższym sensie, nie absolutnych, gubiących się w najdawniejszych stadyach rozwojowych rodzaju ludzkiego) nazywania fazie językowej, z której wyszły wyrazy jak *caelum*, *Himmel*, *terra*, *Erde* itd.!

Przypuszczam, że przyczyną tego jest analizowanie języków t. zw. dzikich ludów, stojących na nizkim stopniu kultury, języków odźwierciedlających często dosyć pierwotny stan życia psychicznego. Jeżeli dziś są ludy, mające pewną kulturę (bo ludów bez kultury wogóle niema: pojęcia »człowiek« i »brak kultury« wykluczają się wzajemnie), których język obraca się w formach wskazujących na nieprzeprowadzone jeszcze wyraźnie i konsekwentnie wydzielenie pojęć przymiotowych i stanowych z pojęć, a raczej wyobrażeń, przedmiotowych, to — myśli może nieświadomie W. — w epoce p r a indoeuropejskiej mamy prawo widzieć epokę trochę dawniejszą, epokę wyobrażeń przedmiotowych, konglomeratowych. Ale różne odłamy ludzkości nie rozwijają się w jednem tempie. Jedne, t. zw. dzikie ludy, uczłowieczywszy się pozostały widocznie potem przez długie tysiące lat w nierozwijającem się zasadniczo stadyum; inne t. zw. cywilizowane, przeciwnie. Jeżeli uprzytomnimy sobie, że języki indoeuropejskie przez te trzy tysiące lat, przez jakie je bezpośrednio obserwujemy, pod względem pojęciowym, to jest pod względem form wyrazowych jako wykładników form pojęciowych, wcale się nie zmieniły, to dla epoki, w której wydobywane przez nas pierwiastki czy tematy całego zapasu wyrazowego tych języków grały rolę morfem wyrazowych, więc dla epoki bezpośrednio poprzedzającej historycznie daną a także praindoeuropejską w ściślejszem tego słowa znaczeniu morfologiczną epokę, nie możemy przyjąć nagle istnienia tylko jednej formy pojęciowej. Pamiętać przytem należy, że prajęzyk indoeuropejski składający się ze stu czy dwustu pierwiastków, więc niby ze stu czy dwustu nieokreślonych pojęć, jest fikcyą, spotykaną dziś tylko u MAXA MÜLLERA et consortes. Wspomniałem już, że analiza języków indoeuropejskich wskazuje na dawniejsze stadyum, widocznie o wiele tysięcy lat wyprzedzające

epokę ich morfologiczną (t. z. o charakterze takim jak każdego języka indoeuropejskiego w najdawniejszej jego znanej fazie), i bezpośrednio poprzedzające epokę naszych pierwiastków (czy baz, czy tematów), niewątpliwie także mającą charakter głównych form wyrazowych, a mianowicie stadyum tak zwanej waryacyi i determinacyi pierwiastków. To może była epoka niewydzielonych jeszcze pojęć stanowych i własnościowych. Niech więc Wundt, jeżeli chce i może, tam przeniesie swoją epokę pierwszorzędnego nazywania przedmiotów. Dla nas pojęcia »pierwszorzędny« i »drugorzędny« mogą mieć tylko to znaczenie, które rzeczywiście z niemi wiążemy: znaczenie czysto praktyczne, morfologiczne, gramatyczne, względne.

Że W. porusza się w circulus vitiosus, na to wystarczy porównać z jego wywodami w tym ustępie to, co mówił na końcu ustępu drugiego: »Doch so wahrscheinlich es danach auch sein mag, dass Gegenstände am frühesten in der Sprache benannt wurden, für die Entwicklungsgeschichte der Begriffe ist dieser Ausgangspunkt längst verschüttet; und es würde ein nahezu ebenso verfehltes Unternehmen sein, etwa den Wortvorrath unserer Culturspracheu aus einer Anzahl primitiver Nomina von substantivischer Bedeutung ableiten zu wollen, wie es der Versuen war, alle Wörter auf eine kleine Summe prädicativer Verbalwurzeln zurückzuführeu.« (str. 464) itd.

W końcu jeszcze przypomnę, że i drugie kryteryum pierwszorzędnego nazywania przedmiotów, które W. przytoczył, mianowicie względna pierwotność pojęć, nie ma żadnego pozytywnego znaczenia wobec faktu, o którym wspomniałem w poprzednim ustępie, że i najzwyklejsze, najkonkretniejsze, najpierwotniejsze pojęcia nieustannie zmieniają swe nazwy.

Teraz przechodzę do istotnego uzupełnienia psychologicznej teoryi nazywania przedmiotów. Wundt rozpatrując to zjawisko i sprowadzając je do jego psychologicznego znaczenia zapomniał zupełnie o elemencie tworzywnym odnośnych wyrazów. Ogromna większość nazw przedmiotów w językach indoeuropejskich składa się nietylko z tak zwanego pierwiastka, ale i z całkiem jasno się przedstawiających elementów tworzywnych, które nazywamy sufiksami. Ilość rzeczowników t. z pierwiastkowych, w których takich elementów nasza analiza gramatyczna nie wykazuje, gdzie zatem wyraz — pominąwszy końcówki przypadkowe, służące za wykładniki stósunków między pojęciami w zdaniu — składa się tylko z »pierwiastka«, jest niewielka. Nie ulega zresztą wątpliwości, że w tych wypadkach mamy do czynienia tylko z pozornie jednolitymi tworami, bo po pierwsze, taki pierwiastek może być rezultatem dawniej-

szego, złożonego tworu, powtóre, według dzisiejszych zapatrywań jest rzeczą prawdopodobną, że wszystkie t. z. pierwiastkowe nomina miały dawniej t. z. tematyczną samogłoskę (cf. teoryę STREITBERGA).

Zresztą możemy nie rozstrzygać tego pytania: stoi ono w związku z kwestyą, czy determinowane pierwiastki a raczej tematy reprezentują epokę wyrobionych, zasadniczych form pojęciowych i wyrazowych, czy nie. Powyżej oświadczyłem się za tem i jestem silnie przekonany o słuszności tego zapatrywania, ale w tym związku, jak powiadam, możemy takie nazwy przedmiotów na bok usunąć, mówiąc, że może to są resztki dawniejszego typu formalnego. My chcemy rozpatrzeć przedewszystkiem historycznie panujący typ.

Otóż W. przechodzi, jak już zauważyłem, obojętnie obok tego faktu, że nazwy przedmiotów zawierają dwa, wyraźnie się różniące, chociaż składające jednolitą całość, elementy. Zaznacza tylko, mówiąc o swem drugorzędnem nazywaniu przedmiotów, że przy niem następuje zawsze zmiana formy wyrazowej, to znaczy, że nazwy przymiotów lub stanów, wchodzących w skład wyobrażeń, przenoszą się na te wyobrażenia zapomocą zmiany formy przymiotnikowej lub czasownikowej na substantywną. To sprowadza zawsze zarazem materyalną zmianę znaczenia, bo przedmiot, nazwany tak utworzoną formą rzeczownikową, posiada prócz owej cechy także jeszcze rozmaite inne, a wszystkie się kojarzą z tą cechą w jednolite pojęcie. Tu dodam, że z punktu widzenia, czy nowo powstała nazwa posiada ten tworzywny element rzeczownikowy, także wypadki pierwszorzędnego nazywania przedmiotów wedle rozróżniania Wundta tu należą. W jasnej postaci nie posiadają ich tylko, jak mówiłem, t. z. nomina pierwiastkowe, o których Wundt nic nie mówi.

Otóż rzeczywiście nie rozumiem, jak W., zaznaczając kategoryalną przemianę pojęć i odpowiadającą im formalną przemianę wyrazów, mógł w dalszym ciągu nie troszczyć się o to zjawisko.

Przypatrzmy się jeszcze najpierw kilku jasnym nazwom przedmiotów, wziętym z języka polskiego. *Pstrąg* został nazwany od dominującej cechy pstrości, czyli od przymiotu, nazwanego adjektywną formą ‚pstry', ale nazwa *n* obok elementu *pstr-*, grającego rolę pierwiastka i odpowiadającego elementowi ∂ formuły *n* ∂ (*A. X.*), zawiera jeszcze element *-ąg-* (w dawniejszej formie *-ongo-*), zapomocą którego forma pojęciowa przymiotowa zmienia się w formę przedmiotową, w związku z czem odbywa się materyalna zmiana znaczenia *pstry* → *pstrąg*. Cóż to znaczy, ta zmiana formy pojęciowej i wyrazowej? Oczywiście patrząc na zjawisko z punktu widzenia objektywnego, nie możemy się zadowolnić lo-

giczno-gramatycznem sformułowaniem stosunku, które nic nie mówi o istocie zjawiska. Element *-ąg-*, względnie jego poprzednik rozwojowy, był oczywiście w chwili nazwania [1]) wykładnikiem nie jakiegoś ogólnego pojęcia substancyalnego, tylko konkretnego pojęcia przedmiotowego, ‚ryba' lub ‚zwierzę', związanego w apercepcyi wraz z jego cechą dominującą ‚pstry' w jednolitem wyobrażeniu. Jest tedy rzeczą oczywistą, że nazwany został i przedmiot i jego cecha dominująca, czyli że nazwanie jest dwuczłonowe. Wynika z tego, że także apercepcya przedmiotu jest dwuczłonowa. Formuła zatem n ♂ (*A. X*) nie jest dokładna: jeżeli zostawimy n jako symbol wykładnika dla ♂, jeżeli zamiast (*A. X*) postawimy *A* jako symbol dla całego pojęcia przedmiotowego, a jako symbol wykładnika językowego dla *A* wprowadzimy *P*, to otrzymamy formułę $(n + P)$ $(♂ + A)$, gdzie znaki + zaznaczają wyraźne w chwili powstania nazwy człony, a nawiasy, że te człony łączą się w całość.

To samo odnosi się oczywiście do wszystkich nazw wogóle: *szarak, siodło, podłoga, schody, stopień* itd. itd. Zgadza się to oczywiście z oddawna skonstatowanym w językoznawstwie faktem, że tak zwane sufiksy były pierwotnie samoistnymi wyrazami, czyli że każdy wyraz (mówimy w tej chwili o nazwach przedmiotów) indoeuropejski jest z pochodzenia, t. z. był w chwili swego powstania, *compositum*. Odsyłam dla oryentacyi i przykładów dającego się jeszcze skonstatować historycznie powstania sufiksów z samodzielnych wyrazów n. p. do Brugmanna Grundriss II. §§. 2. 4—5. Tu zwrócę na co innego uwagę Po pierwsze bardzo pouczającym jest fakt, że ta sama nazwa, to jest nazwa zawierająca nazwanie tego samego przedmiotu na podstawie tej samej cechy dominującej, w jednych językach występuje jako compositum, w drugich jako t. z. simplex, to znaczy twór, w którym rolę drugiego członа złożenia gra t. z. sufiks. N. p. *Neuland*: *nowina*, *Brandstätte*: *spalenisko*, *pogorzelisko*, *Grünkraut*: *zielenina*, *Wachmann*: *strażak*, *Weissfisch*: *białucha*, *Brandgeruch*: *spalenizna* itd. itd., objaw znany z praktyki wszystkim uczącym się lub uczącym języków, tłómaczom itd. Następnie: jak compositum podobne często jeszcze w naszych oczach wyrasta z połączenia formalnie samodzielnych wyrazów n. p. *wielkanoc*, *psubrat*, *tydzień*, ludowe *krzesnojciec*, *Czarnolas* z Czarny las itd. itd., tak też simplex gra rolę podobnego połączenia czy w tym samym, czy innym

[1]) Biorę przy tem oczywiście wyraz *pstrąg* tylko jako typ i myślę o epoce, w której *-ongo-* było jeszcze samodzielnym wyrazem.

języku: *starzec*, *głupiec* itd. I to nietylko jako logiczne określenie: *starzec* w chwili swego powstania [1]) był = *stary człowiek* czy *stary mężczyzna*, tak jak *nowina* = *nowa ziemia* = *Neuland* = *neues Land*.

Zupełnie to samo, mutatis mutandis, odnosi się do złożeń i t. zw. niezłożonych wyrazów, gdzie wykładnikiem elementu ϑ jest verbum. *Chodnik*, *płot* (: *plotę*), *schody*, *Stiege* (: *steigen*) itd. itd. jak są identyczne w swem powstaniu z tworami jak *Reitweg*, *Flechtwerk*, *Schreibfeder* itd. itd, tak też powstały z takich samych pierwotnych połączeń. Połączenia te d z i ś musimy opisywać zapomocą ‚miejsce do chodzenia', ‚pióro do pisania' albo podobnie, ale trzeba pamiętać, że to inna epoka. W czasach, kiedy powstawały nazwy tego typu, więc w epoce prapraindoeuropejskiej, verbum było tworem nie zróżniczkowanym formalnie tak jak dzisiaj: połączenia owe możemy sobie słabo uprzytomnić zapomocą infinitiwów, zwłaszcza staroindyjskich, albo zapomocą participiów.

Wundt mówiąc o powstawaniu nazw przedmiotów nie podnosi wyraźnie, że element ϑ może przedstawiać jako cechę dominującą przedmiotu wogóle jakiekolwiek pojęcie i to w jakichkolwiek jego stosunkach do pojęcia tego przedmiotu. Z przytoczonych jednak przykładów ἀργύριον, *pecunia* widać, że myślał przynajmniej o rzeczownikach. Trzeba to wyraźnie podkreślić, i oczywiście nazwy jak *wiatrak*, *suknia*, *drwal* itd. itd. w swej zasadniczej psychologicznej konstytucyi stoją na równi z powyższemi: cf. odpowiedniki jak *Windmühle*, *Weiberrock*, *Feuerstätte*. To samo odnosi się i do innych pojęć: *czworak* = *Vierkreuzerstück*, *czwórka*, *trójniak* (cf. *trójząb*); *tubylec* itp. Rzecz prosta jednak, że główną rolę jako cechy dominujące grają pojęcia przedmiotowe, własnościowe i stanowe. A zatem: nazwy przedmiotów w dostępnej dla nas bezpośrednio lub pośrednio epoce języków indoeuropejskich przedstawiają wynik zlania się dwóch nazw, przedmiotu i jego w danej chwili dominującej cechy, czyli są w swej istocie identyczne z kompozytami. Różnica polega tylko na stopniu zacierania się indywidualnej treści nazwy przedmiotu, zależnego od różnych momentów. Psychicznie odpo-

[1]) Jeżeli mówię, że w chwili powstania nazwy *starzec* albo *pstrąg* albo jakiejkolwiek innej takie było jej znaczenie psychiczne, to oczywiście mam na myśli zawsze tylko typ i epokę jego powstawania, kiedy t. zw. sufiks był jeszcze samodzielnym wyrazem, a nie epokę zupełnego zautomatyzowania sufiksu, jako wykładnika zautomatyzowanych i skróconych przebiegów psychicznych, których właściwą, pierwotną istotę dopiero wydobyć potrzeba.

wiada tej dwuczłonowości nazw widocznie analityczna funkcya jednościowa apercepcyi. Pr. niżej ustęp VI.

Jest to rzecz zasadniczego znaczenia dla historyi rozwoju pojęć wogóle. Chodzi tylko jeszcze o to, czy rzeczywiście wszystkie pojęcia przedmiotowe w ten sposób powstają. Pytanie to wobec podniesionego wyżej faktu, że wszystkie nazwy przedmiotów są dwuczłonowe, może się wydać zbytecznem. Łatwo jednak zrozumieć, że tak nie jest wobec analogicznego rozszerzania się typów morfologicznych, które nieustannie w historyi języka obserwujemy. Jeżeli nowsze języki indoeuropejskie przeprowadziły gruntowne wyrównanie licznych w prajęzyku klas morfologicznych (t. z. deklinacyj, czyli jak się obecnie mówi, typów tematycznych) na korzyść jednej lub dwu, to oczywiście mamy wszelkie prawo przypuścić, że to samo działo się i dawniej. Że mianowicie owe stare złożenia, które dały początek sufiksom, z chwilą, kiedy się zrosły całkowicie, tak że pierwotny drugi człon złożenia spadł do rzędu sufiksu, wywierały swój wpływ przyciągający na wyrazy niezłożone. Tak niewątpliwie w szerokim zakresie sufiks *-o-* || *-e-*, *-ā-*.

O tem, że przypuszczenie takie jest konieczne, p. niżej wstęp do części drugiej.

Że Wundt tego nie dojrzał, że pozostawił bez związku obok siebie urabianie wyrazów, composita (w tomie pierwszym) i nazywanie przedmiotów, chociaż identyczność zasady urabiania wyrazów (ich sufiksów) z zasadą kompozycyi została jasno wypowiedzianą przez gramatykę porównawczą i chociaż w ślad zatem identyczność rozwoju znaczeniowego sama się narzuca, jest rzeczywiście dosyć dziwne.

Na zakończenie zwrócę jeszcze uwagę na to, że ogromnie pouczającem dla zdania sobie sprawy z powyżej omówionych faktów jest porównanie nietylko różnych stadyów rozwojowych poszczególnych języków indoeuropejskich, n. p. starogórnoniemieckiego, z dzisiejszym niemieckim, albo polskiego z niemieckim itd. itd. pod względem urabiania nazw przedmiotów jużto wedle starych typów sufiksalnych jużto wedle typów złożeniowych, ale w jeszcze wyższym stopniu porównanie z językiem innego typu, przedstawiającym pod tym względem stadyum, które języki indoeuropejskie przebyły już w dobie przedhistorycznej, to znaczy stadyum nazywania wyraźnemi kompozytami prawie wszystkich jeszcze wyobrażeń przedmiotowych. Zebrałem dosyć znaczną ilość przykładów z języków fińskich, jednak z braku miejsca i wobec łatwości zestawienia ich sobie na podstawie pierwszego lepszego słownika pomijam je tutaj.

4. Nazywanie własności (przymiotów) i stanów (Benennung von Eigenschaften und Zuständen).

Ustępu tego nie streszczam dokładniej odsyłając czytelnika do książki samej po wyjaśnienie psychicznego zjawiska wyłaniania się pojęć przymiotowych i stanowych ze zbiorowych wyobrażeń przedmiotowych. Tu tylko parę uwag krytycznych, dotyczących zastosowania tego w praktyce. W. mówi o psychologicznych procesach, na podstawie których rozwinęły się pojęcia i nazwy przymiotów i stanów, a które uważa za zasadniczo różne od zjawisk nazywania przedmiotów, ponieważ przymiotów i stanów nie można sobie inaczej wyobrażać jak tylko w połączeniu z przedmiotami. Otóż, o ile się to odnosi do epoki powstawania tych pojęć, to na to zgoda. Ale epoka, z którą w zakresie języków indoeuropejskich mamy do czynienia, nie jest nią, jak to wynika z faktu, że pierwiastkowe nazwy praindoeuropejskie przymiotów i stanów usuwają się z pod właściwej etymologii, rozważonego w związku z poprzednimi mymi wywodami. Bo o ile ktoś nie jest skłonny przypuszczać, że w owych pierwiastkach tkwią po części rzeczywiście pierwszorzędne w sensie Wundta nazwania (t. z. bezpośrednio z wyobrażeniem związane na mocy pierwotnej affinitas), jak to robi W. na str. 473 a także niżej na przykładach komplikatywnej zmiany znaczenia, to owego faktu nie może sobie inaczej wytłómaczyć, jak tylko przypuszczając, że epoka, w której te pierwiastki oznaczały jeszcze przedmioty, musiała dawno minąć, kiedy wszelki jej ślad zaginął.

Stoję więc na stanowisku nietylko wyrobionych ale i nazwanych pojęć przymiotowych i stanowych, tak samo jak przedmiotowych, i nie mogę się dalej w tył zapuszczać. Otóż w tej epoce nazwania przymiotów i stanów są tak samo dwuczłonowe, jak nazwania przedmiotów, przyczem — podobnie jak wyżej — zaznaczam zasadniczą możliwość, że bezwzględna dwuczłonowość ich może polegać na analogicznem rozszerzeniu się zautomatyzowanych sufiksów, jako cech typów morfologicznych. Rozstrzygnięcie tej kwestyi nastąpi później. Nazywanie polega poza tem na apercypowaniu chwilowych cech dominujących, które mogą się przedstawiać, oczywiście jako części składowe złożonych wyobrażeń przedmiotowych, jużto jako przedmioty, jużto jako przymioty lub stany.[1]) N. p. *niebieski, gołąbkowy, piwny, czerwony, ogorzały, spa-*

[1]) U Wundta jest mowa tylko o nazywaniu przymiotów i stanów od przedmiotów. Zapewne, że to typ nazwań przeważający i starszy.

lony itd. Nazwania te odpowiadają złożeniom wyraźnym jak *himmelblau, kohlschwarz; rothweiss, jasno-żółty; glühroth* itd. Podobnie nazwania stanów: *nocować, dymić; bielić, szarzeć; pławić* itd., co odpowiada połączeniom jak *noc pędzić* (cf. w tym związku t. zw. figura etymologica), *schwimmen lassen* itd.

5. Tworzenie się pojęć oderwanych (Bildung abstracter Begriffe).

Ustęp ważny, roztrząsający tworzenie się pojęć gatunkowych i stosunkowych. Nie mogę tylko zrozumieć, skąd tu W. kategoryalną przemianę pojęć, jak *czarny : czarność* i t. d., nazywa korelatywną zmianą znaczenia! Bo po pierwsze nie zgadza się to absolutnie ze znaczeniem, jakie nadał temu pojęciu na początku, powtóre trzebaby całą jego »Namengebung« także pod to pojęcie podciągnąć, przyczem sprzeczność pozostałaby ta sama.

IV. Regularne zmiany znaczeniowe (Regulärer Bedeutungswandel).

W rozdziale trzecim postawił sobie W. ogólniejsze zadanie, polegające na skonstatowaniu, jak wogóle pojęcia powstają i dalej się rozwijają jako wynik postępowych zmian znaczeniowych, czyli z ogólnego przebiegu tychże starał się wydobyć prawa ogólnego rozwoju pojęciowego. W tym zaś rozdziale chodzi o specyalniejsze zadanie, polegające na zbadaniu psychicznych zjawisk, których wynikiem są poszczególne objawy zmian znaczeniowych czyli poszczególne zmiany i rozwój pojęć. Oba rozdziały uzupełniają się tedy wzajemnie.

1. Pojęcie i główne formy regularnej przemiany znaczenia (Begriff und Hauptformen des regulären Bedeutungswandels).

Istota ich polega na powszechnych, ciągłych zmianach apercepcyi. Warunkami ich są z jednej strony ogólne własności apercepcyi, jej jedność i wązkość, wyrażające się w omówionej poprzednio (str. 46 nstt.) formalnej konstytucyi każdego pojęcia, w występowaniu i zmianach składników dominujących i innych, z drugiej zaś strony jako materyalne warunki, na tle których apercepcya działa, asocyacye elementów danego pojęcia. Główną rolę grają tu skojarzenia równoczesne (simultane): asymilacya i komplikacya. Obok tych działają jeszcze jako poboczne warunki: wpływy uczuciowe i, jako wynik często powtarzających się skojarzeń, zgęszczanie się znaczeń.

2. *Asymilatywna przemiana znaczeń (Assimilativer Bedeutungswandel).*

Każde apercypowane wyobrażenie składa się z elementów bezpośrednich i reprodukowanych (dawniejszych): wzajemną asocyacyę tych elementów, o ile należą do jednorodnych tworów psychicznych, do tego samego zakresu zmysłowego, nazywamy asymilacyą. Asymilatywna zmiana znaczenia przez asymilującą apercepcyę polega na tem, że jednakie elementy nowego i dawniejszych wyobrażeń kojarzą się ze sobą, w ślad za czem idzie skojarzenie z wyrazem, jako wykładnikiem pojęciowym owych dawniejszych wyobrażeń. Ponieważ jednak z owymi jednakimi elementami są zespolone rozmaite inne tworzące całość nowego wyobrażenia, więc jako znaczenie wyrazu występuje ta treść cała, czyli wyraz zmienia swe znaczenie.

Przytem są dwa główne wypadki możliwe: albo jednakie elementy należą do δ, albo do $(A.\ X)$, stąd asymilatywna zmiana znaczenia a) przy niezmieniającem się, b) przy zmieniającem się dominującem wyobrażeniu.

$$a)\quad n\ \delta\ A \;—\; n\ \delta\ A_1$$

przyczem A dla krótkości zastępuje $(A.\ X)$ komplikacyi $n\ \delta\ (A.\ X)$.

N. p. *nogi* stołu itd., *ramiona* rzeki, *szyja* flaszki, *głowa* kapusty, *żyła* w skale; rzeka, deszcz itd. *idą*, wieś *leży* itd. To nie są metafory: przy apercepcyi nowego wyobrażenia element dominujący apercypował się jako ten sam.

$$b)\quad n\ \delta\ A \;—\; n\ \delta_1\ A_1$$

przyczem w A są zawarte jakieś elementy wspólne, które oznaczymy przez ε. Ponieważ w chwili apercepcyi te właśnie elementy musiały dominować, więc w chwili powstawania zmiany znaczenia formuła brzmi

$$n\ \varepsilon\ \delta\ A \;—\; n\ \varepsilon\ \delta_1\ A_1$$

gdzie postawienie ε na czele zaznacza właśnie jego dominujące stanowisko. Przebieg sam b) jest zatem zupełnie identyczny z przebiegiem a): różnica polega na zmianie dominującego wyobrażenia po dokonanej asymilacyi, to jest na przejściu $n\ \varepsilon\ \delta_1\ A_1$ w $n\ \delta_1\ \varepsilon\ A_1$, czyli, ponieważ A jest symbolem wszystkich składowych wyobrażeń prócz dominującego, $n\ \delta_1\ A_1$. Innemi słowy: najprostsza forma a) przechodzi w formę b) pod wpływem dalszych zmian pojęcia. Te zależą albo od warunków

czysto asocyacyjnych, albo od warunków zewnętrznego spostrzegania. Zatem:

α. Zmiana cech dominujących pod wpływem asocyacyi.

Ściśle biorąc każdy wyraz w każdym poszczególnym wypadku swego użycia zmienia pod wpływem asocyacyi z innymi wyrazami mniej lub więcej swe dominujące elementa. Jeżeli mówimy o *ziemi i niebie*, o *ludności całej ziemi*, o *ziemi i morzu* itd., albo o *powrocie do kraju*, o *stosunku kraju do rządu*, o *kraju i ludności* itd., to apercypowane w każdym poszczególnym wypadku pojęcie *ziemia* lub *kraj* zmienia po części swe elementy panujące. Jednak to możemy uważać za zarodki zmian znaczeniowych wobec małej zresztą waryacyi całego pojęcia. Ale jeżeli wskutek takich wpływów zmieni się wogóle *A*, to mamy jako rezultat przeniesienie wyrazu na zupełnie nowe pojęcie. N. p. *pióro*, który to wyraz przez użycie rzeczywistych (gęsich) piór do pisania przeszedł na *pióra metalowe*, niemające już nic wspólnego z piórem ptasiem. Albo *Korn* ‚ziarno zbożowe' → 1) ‚ziarno wogóle', 2) ‚zboże': ‚zboże κατ' ἐξοχήν (żyto, gdzieindziej pszenica, gdzieindziej owies)', 3) ‚ziarno piasku itp.' Tu za każdym razem mamy modyfikacye cech dominujących z modyfikacyami całego *A*, obie w rozmaitym stopniu. Czwarty kierunek asocyacyi zmienił już zgoła istotnie znaczenie wyrazu: ponieważ ziarna (*gran* = *granum*) używano jako jednostki drobnej wagi, stąd z biegiem czasu *Korn* oznacza zawartość szlachetnego metalu w monecie.

Jeżeli znaczenie pierwotne zniknie, albo znaczenie pośrednie, albo i jedno i drugie, wtedy mamy znaczenia mniej lub więcej niezrozumiałe, dowolne.[1])

N. p. *Kopf* znaczyło pierwotnie ‚naczynie, specyalnie naczynie do picia kulistego kształtu'; to znaczenie dziś przegląda tylko jeszcze w złożeniach *Tassenkopf*, *Pfeifenkopf*, zresztą przez pośrednie stadyum znaczeniowe ‚czaszka' (*Hirnkopf*) rozwinęło się dzisiejsze. Podobnie franc. *tête* z łac. *testa* z zupełnem zniknięciem pierwotnego znaczenia.

Albo łac. *articulus* rozszczepia się na włoskie *artiglio* ‚pazur', franc. *orteil* ‚palec u nogi, specyalnie wielki palec'.

---

[1]) Jest o dość nieszczęśliwe sformułowanie. Jeżeli etymologiczny związek jest zupełnie zatarty, no, to stoimy wobec identyczności fonetycznej a odrębności znaczeniowej i nie staramy się wyrazów łączyć. To znaczy, wówczas nie wiemy nic zgoła, stoimy wobec t. z. pierwotnego znaczenia. Czyli o niezrozumiałości lub dowolności znaczenia możemy mówić tylko, jeżeli mamy przynajmniej dwa znaczenia jednego wyrazu i jeżeli jest jakaś racya do łączenia ich.

Albo *Reim* ← *Vers* ← *Reihe; genesen* ← eine Krankheit überstehen ← etwas glücklich überstehen ← (glücklich) davon kommen. Często bardzo rozwój znaczeniowy przysłówków należy do tej formy: *ungefähr* (‚ohne Gefahr'), *kaum* jak *aegre* itd. W końcu zaznaczam wyraźnie, że całe to streszczenie jest tylko oryentującem, zwłaszcza że wywody Wundta nie są zbyt jasne.

§. Zmiana cech dominujących pod wpływem zewnętrznego spostrzegania (Wechsel der dominirenden Merkmale durch äussere Wahrnehmungseinflüsse).

Zewnętrznymi warunkami apercepcyi jest wszystko, co człowieka otacza jako przedmioty jego apercepcyi, czyto otoczenie natury czy wytwory kultury. Otóż zmiana tych objektów powoduje zmianę apercepcyi, a w ślad za tem znaczenia

Franc. *arriver* ← *adripare* ‚przybić do brzegu', *arracher* ← *exradicare* ‚karczować', *forêt (Forst)* : *foris*, *foras* itd. Ze zmianą warunków życia zmieniły się i znaczenia wyrazów, zwłaszcza że asocyują się ewentualnie nowe elementy wyobrażeniowe. To znikanie dawnych, a rozwijanie się nowych elementów zwłaszcza wyraźnie występuje, jeżeli warunki historycznego rozwoju dadzą się ściślej określić. N. p. zmiana znaczenia wyrazów *Schwager* (pierwotnie tylko ‚brat żony'), *Oheim* (pierwotnie tylko ‚wuj'), *Vetter* (pierwotnie ‚stryj') wyjaśnia się zanikaniem prawa macierzystego, powolnem zrównaniem stanowiska obopólnych krewnych.

To samo w zakresie zwyczajów, urządzeń prawnych itd. itd.: tu zmiana znaczenia stoi w pośrodku między zupełnem znikaniem wyrazów, towarzyszącem znikaniu przynależnych wyobrażeń, a między tworzeniem się nowych w razie braku ciągłego związku z przeszłością. Typowe przykłady: *Marschall. maréchal* ← *marah-scalc* ‚Pferdeknecht' (*maréchal* jeszcze znaczy ‚kowal'), *comte* ← *comes*, *Herzog* jak *wojewoda* itd.

Streściwszy krótko ustęp o asymilatywnej zmianie znaczenia, przyczem zaznaczam, że to streszczenie nie ma i nie może zastąpić książki samej, a ma tylko ułatwić przeprowadzenie moich wywodów, idących w ślad za krytyką Wundta, przystępuję do nich, to jest do właściwego swego zadania

Przedewszystkiem trzeba wyraźnie podnieść, że wszystko, co tu było i jeszcze w następnych ustępach będzie powiedziane, ma oczywiście zastosowanie do omówionych w poprzednim rozdziale przykładów. Tam rozpatruje W. te same zjawiska tylko z punktu widzenia ogólnego

rozwoju pojęć. W każdym razie wynika z tego, że nie może, a raczej nie powinno być sprzeczności między treścią obu rozdziałów.

Otóż pozorną, może być [1]), sprzecznością, ale bądź co bądź wcale ważnym brakiem i wielkiem utrudnieniem w zrozumieniu wywodów Wundta jest niesprowadzenie wyraźne terminów »Benennung« i »Bedeutungswandel« do jednego pojęcia, albo też nierozgraniczenie ich wyraźne, jeżeli je uważa za pojęcia różne. Brak ten daje się tem bardziej uczuć, że w poprzednim rozdziale mówi W. o nazywaniu przedmiotów, przymiotów i stanów, w tym zaś omawia zmianę znaczenia jedynie prawie rzeczowników, tak że niema potrzebnego paralelizmu, któryby uwidaczniał ewentualną identyczność obu zjawisk.

Bo dla Wundta zjawiska nazywania a zmiany znaczenia są niby identyczne: różnica polega tylko na tem, że mówiąc o nazywaniu rozpatruje powstawanie i rozwijanie się pojęć wogóle, mówiąc zaś o zmianie znaczenia rozpatruje powstawanie i rozwijanie się pojęć w szczególności. To też spotykamy te same przykłady tu i tam, spotykamy i termin ‚nazywanie' także ciągle w ustępach o zmianie znaczenia i naodwrót. Jestto jasne z tego punktu widzenia: każde apercypowane wyobrażenie połączone w danej chwili z wyrazem jako swoim wykładnikiem (jużto przy mówieniu jużto w odwrotnym porządku przy słuchaniu) jest w tej chwili ‚nazwane' i w tejże chwili, o ile apercepcya nie odnosi się do tego samego objektu, odbywa się ‚zmiana znaczenia', choćby tylko zarodkowa. Pojęcie zatem nazwania i zmiany znaczenia jest ze względu na stósunek użytego wyrazu do apercypowanego wyobrażenie identyczne.

Jednakowoż z drugiej strony można skonstatować u Wundta pewną dość zasadniczą różnicę między zjawiskiem nazywania a zmiany znaczenia. Mianowicie nazywanie łączy się u niego (no, i tak samo u wszystkich jego poprzedników) zawsze z tworzeniem n o w e g o wyrazu, zaś zmiana znaczenia jest w swej istocie zasadniczo zawarunkowana tożsamością wyrazu. Wynika z tego, że jeżeli zjawiska apercepcyjno-asocyacyjne leżące na dnie obu zjawisk są te same, co dla Wundta nie ulega wątpliwości, toć chyba zjawisko nazywania jeszcze zawiera w sobie jakieś plus w porównaniu ze zmianą znaczenia. Jakie, tego nigdzie u Wundta znaleść nie mogę. Pozostaje niejasność.

Usunąć tę niejasność, sformułować jasno stosunek pojęciowy obu zjawisk jest oczywiście rzeczą zasadniczego znaczenia. Przypatrzmy się

---

[1]) Jeżelim nie zrozumiał wywodów Wundta.

w tym celu wypadkom zmiany znaczenia, przytoczonym dotąd przez Wundta, albo analogicznym polskim.

W. powiada (str. 493): »Für das Bewusstsein desjenigen, der zum ersten Mal einem todten äusseren Object Beine und Füsse zusprach, waren diese Theile wirkliche Beine und Füsse, natürlich verschieden von denen des Menschen und der Thiere, aber im wesentlichen doch nicht verschiedener, als es die gleichen Theile bei verschiedenen lebenden Geschöpfen auch sind: das herrschende Merkmal wurde von ihm als das gleiche appercipirt.« I stąd skojarzenie z wykładnikiem wyobrażenia, zawierającego te cechy dominujące, to jest z wyrazem *noga (Bein, Fuss)* i nazwanie nowego objektu tym wyrazem.

Podkreślam tu przedewszystkiem wyrażenie »zusprach«, czyli pojmowanie tej asymilatywnej formy zmiany znaczenia (ze stałą cechą dominującą) jako »nazwania«, chociaż niby niema mowy o nowym, t. j. nowo urobionym wyrazie. Następnie zwrócę uwagę na to, że w trakcie przytaczania przykładów na te formy zmiany znaczenia W. wymienia złożenia jak *Krautkopf, Mohnkopf..., Fingerhut, Thronhimmel, Himmelbett* i przechodzi koło tego obojętnie. Oczywiście dlatego, że zmiany znaczenia wyrazów *Fuss, Arm, Hals, Ader...* nie można inaczej uwydatnić jak tylko dodając wyraźnie: *Fuss* eines Berges oder Thurmes, *Arme* eines Flusses, *Hals* einer Flasche, *Ader* im Gestein: a czy powiem *Bein eines Tisches* czy *Tischbein, Flussarm* czy *Arm eines Flusses*, to wszystko jedno. Ale W. przechodzi koło tych faktów obojętnie, mimo że w końcowym ustępie całej partyi swej książki (str. 575, p. niżej ustęp VI.) mówi o wpływie wyobrażenia zbiorowego na zmianę znaczenia wyobrażeń.

Przypomnijmy sobie com mówił wyżej (str. 52 nstt.) o istocie nazwań, i ich dwuczłonową formułę, a rzecz ze względu na te przykłady wyjaśni się odrazu. Tak zwana asymilatywna zmiana znaczenia ze stałą cechą dominującą jest stadyum tworzenia się nowego pojęcia, tak zwane nazwanie jest stadyum samodzielnego ukonstytuowania się pojęcia.[1]) Przy tem wypada rozróżnić jeszcze stadyum zarodkowe. Każde podobne pojęcie musi się znajdować w jednem z tych stadyów, przyczem one trwają krócej lub dłużej; stąd też widzimy jedne pojęcia w tych, inne w owych stadyach; widzimy stadya zarodkowe nie posuwające się dalej, albo tak powoli, że w ciągu całego czasu, przez jaki

[1]) Jestto zresztą sformułowanie tymczasowe, p. niżej str. 85 nstt.

obserwujemy języki indoeuropejskie, pozostały takiemi. Oczywiście w jednych językach to samo pojęcie będzie może w tem, w innych w innem stadyum, bo zależy to wszystko od niezliczonych czynników, składających się na cały rozwój kulturalny.

Teraz przykłady. Jeżeli apercypując nogę stołu nazywamy ją wskutek asymilacyi pewnych identycznych cech z nogą ludzką i zwierzęcą i dla nas w tej chwili rostrzygających *nogą*, przyczem całe wyobrażenie stołu, jeżeli jest dane w sytuacyi, to znaczy, jeżeli jest p e r c y p o w a n e, nie bywa wypowiadane (n. p. jeżeli ktoś złamawszy nogę stołu mówi do patrzącego na to: *o! złamałem nogę!* albo: *ja ją naprawię* itd. itd.), jeżeli zaś nie jest dane w sytuacyi, to musi być wypowiedziane, bo wtedy musi się wznieść z percepcyi do apercepcyi (n. p jeżeli ten sam człowiek mówi drugiemu, który nie był przytem i nie wie nic o tem: *złamałem nogę stołu* itd. itd.), — otóż, jeżeli apercypując ten przedmiot nazywamy go *nogą*, to jestto stadyum zarodkowe powstania pojęcia ‚noga stołu'. To stadyum trwa w języku polskim. W niemieckim języku można zdaje się przyjąć stadyum przejściowe, to znaczy obok *Fuss*, *Bein* użytego jak w polskim mówi się także już *Tischbein*, *Stuhlbein* i t. p.

Stadyum definitywnie sformowanego, niezależnego już od sytuacyi t. j. od zbiorowego wyobrażenia pojęcia przedstawia n. p. *Fingerhut*, a w polskim języku, zgodnie z trwającym tu jeszcze wzorem typu tworzywnego *naparstek* (← *na* **parst* = na palec + *ek* = *Hut* albo coś podobnego). Zgodnie ze starym typem n. p. niemieckie *Mündung*, które zresztą wykazuje w stosunku do ewentualnego **Flussmund*, urobionego jak *Fingerhut*, *Krautkopf* itd., odwrotny stósunek pojęć: *Mündung* urobione od czasownika *münden* reprezentuje logicznie pojęcie *der mündende Fluss*, **Mundfluss*, zresztą reprezentowało i psychologiczną taką konstytucyę pojęć. Jestto prawie wszystko jedno i zależy od chwilowej apercepcyi: ale oczywiście o obróceniu pojęć zawartych pierwotnie w *Fingerhut*, jako *Hut des Fingers* albo podobnie, nie może być mowy w tem stadyum rozwoju psychicznego, jaki reprezentują narody indoeuropejskie. Na niższym stopniu życia psychicznego w pojmowaniu rzeczy tej jako **Hutfinger*, jako ukapeluszonego palca, nicby nie było dziwnego.

Stadyum zarodkowe trwa krócej lub dłużej. Zależy to od stojącej w bezpośrednim związku z danymi warunkami kultury potrzeby (t. j. jej stopnia) usamodzielnienia pojęcia, którą to potrzebę możemy sformułować tak: jeżeli w danem stadyum rozwoju psychicznego, pod wpływem ogólnych warunków kultury, u danego osobnika, względnie u da-

nych osobników skojarzenie asymilacyjne cech dominujących odbywa się bezpośrednio, natychmiast, to w takim razie trwanie długie stadyum zarodkowego lub przejściowego, ewentualnie po dziś dzień, choć może się zaczęło Bóg wie kiedy, jest naturalne, n. p. *grzbiet* rozmaitych przedmiotów itd. Usamodzielnienie pojęcia nastąpi tu dopiero wtedy, jeżeli i kiedy warunki i potrzeby życia rozszerzając się na sferę, do jakiej ono należy, sprowadzą za sobą wynikające z tego jako bezpośredni rezultat stanowcze zróżniczkowanie odnośnych pojęć.

Jeżeli natomiast skojarzenie cech dominujących nie odbywa się odrazu, współcześnie, tylko sukcesywnie, z powodu odległości całych zresztą pojęć, to jest rzeczą prawdopodobną, że, o ile nastąpi apercepcya nowego wyobrażenia, to przybierze odrazu formę ostatnią n. p. *Hirschkäfer* = *jelonek* tak jak *pstrąg* = **Buntfisch*. Jednak według wszelkiego prawdopodobieństwa ogromna większość dwuczłonowych nazw przedstawia tylko rezultat powolnego przekształcania się fakultatywnej dwuczłonowości czyli fakultatywnego wyróżniania pojęcia jako całkiem nowego w dwuczłonowość stałą czyli stałe już wyodrębnienie się pojęcia. Cały bowiem rozwój psychiczny człowieka obraca się w powolnem, stopniowem, coraz dalej idącem różniczkowaniu się wyobrażeń (i wogóle tworów psychicznych).

Obok omówionych dotąd wypadków mamy inne, odmienne a po części *wprost* przeciwne.

A mianowicie pojęcie, znajdując się w stanie fakultatywnego wypowiadania dwuczłonowości, zostaje wskutek stałego powtarzania się sytuacyi czyli pojęcia zbiorowego zwolna stale nazywanem jednoczłonowo, ponieważ człon drugi rozumie się sam przez się. Wskutek tego człon pierwszy staje się jedynym wykładnikiem pojęcia, które w chwili swego różniczkowania się było i oczywiście musiało być dwuczłonowem.

N. p. *kraj* obok swego pierwotnego znaczenia ‚Rand', stojącego w związku z *krajać* (‚brzeg obcięty czegoś'), wykazuje samodzielne znaczenie ‚Land'. Rozwinęło się to pojęcie, analogicznie jak *łać. fines*, w stałem połączeniu ‚kraj ziemi', czyli jako zbiorowe wyobrażenie ‚pas pograniczny (lub podobnie) ziemi'. Mówiono n. p. *to jest kraj polski, a tamto pruski; to już jest na ruskim kraju* itd., itd., przyczem dla wszystkich mieszkańców, zwłaszcza zaś pogranicznych, człon ‚ziemia' z biegiem czasu, jako sam przez się rozumiejący się, zasocyował się na stałe z jedynym członem ‚kraj'.[1])

[1]) Tak samo używane bywa zwłaszcza *bok* w małoruskiem *(bik)*. Podobnie,

Widzimy więc przebieg formalny pozornie wprost przeciwny poprzednim, gdzie pojęcie odrazu i na stałe zostaje wypowiedzianem dwuczłonowo.

W. mówi o podobnych zjawiskach osobno w ustępie piątym, łącząc je pod nazwą »asocyatywnego zgęszczenia znaczenia« i widzi w zjawisku, tak przez siebie nazwanem, poboczne warunki regularnych zmian znaczeniowych obok owych dwóch głównych, wyrażających się w asymilacyjnej i komplikatywnej asocyacyi (p. wyżej str. 57). Widzi mianowicie w niem wynik często powtarzanych jednakich asocyacyi.

Zupełnie słusznie: tylko zgoła niepotrzebnie robi z tego osobną kategoryę, wskutek czego zjawisko nabiera jakiegoś odrębnego charakteru, podczas gdy w rzeczywistości jest tylko krańcowym wypadkiem omawianych dotąd asymilatywnych zmian znaczenia, względnie asymilatywnego nazywania. Wrócę jeszcze do tego »zgęszczania się« znaczeń niżej (str. 71 nst.).

Przypatrując się zmianie znaczenia wyrazu *kraj* widzimy, że dzisiejsze jego znaczenie 'Land' nie jest identyczne z powyżej omówionem. Przedstawia ono dalszy rozwój pojęcia ‚kraj ziemi' = ‚pogranicze' → ‚kraj' = niem. ‚Land' bez względu na przyległość do granicy. Cóż się tu działo? Czy to znaczenie rozwijało się na podstawie jakiej, stale lub niestale wypowiadanej, dwuczłonowości? Wcale nie. Nowo apercypowane pojęcie *kraju* = Land, zwolna się różniczkujące i zawarunkowane istnieniem granic, było apercypowane na podstawie cech wspólnych z pojęciem *kraju* = pograniczna ziemia jako z niem prawie identyczne, stąd też nazywanem było tym samym wyrazem bez żadnego wyraźnego, stale czy niestale wypowiadanego drugiego członu. Oczywiście, że pojęcie rozwijało się w odpowiednim związku powtarzających się zbiorowych wyobrażeń, ale samo ono nie było nigdy wyraźnie rozczłonkowane, albo raczej rozczłonkowanie jego, dając jako rezultat przeważną ilość cech wspólnych, nie prowadziło do wyrażania cech niewspólnych. Te wyrażały się tylko w stósunku pojęcia do całego zdania.

Tu zatem mamy wypadek już — jako rezultat — wprost przeciwny poprzednim: tu nazwa jednoczłonowa od początku, tam dwuczłonowe. Ale zarazem widzimy, że to nie jakieś w istocie swej różne zjawiska, tylko krańcowe ogniwa tego samego łańcucha zjawisk.

Apercypowanie nowego wyobrażenia na podstawie wspólnych cech dominujących, bezpośrednich i repro-

---

ale w stadyum jeszcze zarodkowem, nasze *brzeg*, n. p. *to jest na polskim brzegu, a tamto na ruskim*, przyczem oczywiście nie myśli się o samym tylko *stricte* brzegu rzeki.

dukowanych, jest nierozłącznie, koniecznie związanem z apercypowaniem także cech niezgodnych, bezpośrednich a reprodukowanych. Zależnie od dominowania tych ostatnich, od ich ilości i jakości (co oczywiście zależy i zmienia się pod wpływem ciągłego rozwoju kulturalnego), od tego, czy są apercypowane równocześnie czy następowo, rozczłonkowanie wyobrażenia na te dwie części składowe, wspólne i niewspólne, odbywa się w rozmaitym stopniu i fazach, a na zewnątrz ujawnia się to rozmaitymi stopniami i fazami dwuczłonowości nazwania. Krańcowe punkty, które mogą być albo rezultatem rozwoju ze stadyów przejściowych albo też wynikiem natychmiastowego rodzaju apercepcyi, przedstawiają nazwy wyłącznie a) dwuczłonowe, b) jednoczłonowe.

Albo nowo apercypowane pojęcie przedstawia się na mocy swych cech dominujących jako w przybliżeniu jednakie z dawniejszem i wtedy zostaje nazwane wyrazem, oznaczającym to dawniejsze wyobrażenie; albo przedstawia się właśnie na mocy cech dominujących jako niejednakie i wtedy obok wyrazu, oznaczającego dawniejsze wyobrażenie, musi być wyrażona i ta różna cecha dominująca. To są stadya krańcowe.

Powyższe uwagi, jak mi się zdaje, zasadniczego znaczenia, zawierają w sobie zarazem krytykę nietylko tego, co W. mówi o swej asymilatywnej zmianie znaczenia ze zmienną cechą dominującą, ale i ogólnego, najważniejszego braku wszystkich jego wywodów, niesprowadzenia »nazwań« i »zmian znaczenia« do ich właściwej istoty. To też uwagi te uzupełniają teraz w istotnym sensie wyżej daną krytykę tego punktu (p. str. 51 nst.).

Zwracając się jeszcze specyalnie do Wundta zmian znaczeniowych asymilatywnych, ale ze zmieniającą się cechą dominującą, wypada tylko podnieść sprzeczności i niejasności, będące koniecznym wynikiem zasadniczo fałszywego pojmowania stosunku cechy dominującej do całości wyobrażenia. Stąd z jednej strony W. biedzi się, żeby wykazać jednakowość zmian znaczeniowych wyrazu *pióro (Feder)*, a wyrazu *Korn*. Tymczasem to nie idzie. Stąd z drugiej strony W. biedzi się, żeby wykazać różnicę zmian znaczeniowych poprzednich (ze stałą cechą dominującą) a tych (ze zmienioną cechą dominującą). Ale i to nie idzie. Rozbierając warunki tych zmian znaczeniowych (ze zmieniającą się cechą dominującą) W. stwierdza sam najwyraźniej identyczność zjawiska mówiąc (str. 495): »Der wirkliche Vorgang des assimilativen Bedeutungswandels ist in beiden Fällen der nämliche und die endgültige Form unterscheidet sich von der dem Moment des Wechsels entsprechenden

nur dadurch, dass sich nach geschehener Assimilation die herrschende Vorstellung verändert hat, wie die Umformung von $n \in \mathfrak{d}_1 A$ in $n \mathfrak{d}_1 \in A_1$ andeutet«. I dalej na str. 495: »Zeigen uns diese Erörterungen, dass die Eigenthümlichkeiten dieser Form nicht in dem eigentlichen Process der Bedeutungsänderung selbst, sondern in dem ihm folgenden weiteren Wandel der Begriffe ihren Grund haben, so ist nun dadurch freilich nicht ausgeschlossen, dass diese consecutiven Vorgänge durch die Bedingungen der Begriffsentwicklung bereits vorbereitet werden. Unter diesen Bedingungen spielen namentlich diejenigen eine Rolle, die auf ein allmähliches Schwinden der ursprünglich dominirenden Elemente gerichtet sind. Sie sind es, die dem ganzen Process sein Gepräge geben, und die zugleich in vielen Fällen ein völliges Erlöschen der ursprünglichen Bedeutung bewirken«.

Widzimy z tego, że W. stwierdzając identyczność zjawisk w chwili ich odbywania się wyszukuje jednak różnicę i formułuje ją w niepojęty sposób, jak gdyby owe konsekutywne zjawiska, owo następujące po dokonanej asymilacyi dalsze przekształcanie się pojęcia było czemś innem jak nową asymilacyą i jak gdyby te zjawiska stanowiące nieustanny łańcuch dały się dowolnie dzielić na części. Tylko z odległości historycznej, gdy mamy przed sobą wykładniki stadyów odległych od siebie, różnica rozwojowa pojęcia staje się widoczną. W. wyszukuje różnicę, jak gdyby w przytoczonych przez niego przykładach najprostszej zmiany asymilatywnej z pozostaniem cechy dominującej bez zmiany nie było rozmaitych stadyów rozwojowych także z »konsekutywnemi« zjawiskami, czyli poprostu stadyów rozmaitych zależnych od ilości dokonywujących się bezustannie poszczególnych assymilacyi. I jak gdyby w tych przykładach także nie było przygotowanych owych »konsekutywnych« zjawisk warunkami rozwoju pojęcia. W końcu jeszcze trzeba podnieść z naciskiem, że cechy dominujące są płynne, że się nieustannie zmieniają, że o ich stałości niema mowy, tylko w przybliżeniu, tak że absolutnie granicy między »pozostawaniem ich bez zmiany« a »zmienianiem się« pociągnąć nie można. Wszystkie te podziały i rozróżnienia wynikają stąd, że W. patrzy fałszywie na zjawiska apercepcyi i stojące w związku z nią nazywanie wyobrażeń. A mianowicie nie widzi faktu, że raz wysuwają się na pierwszy plan jako dominujące cechy wspólne, raz cechy różne.

Rozwój znaczenia wyrazu *Feder* przedstawia W. tak: najpierw = pióro ptasie, potem »durch eine nahe liegende Association« = wogóle skrzydła wszystkich latających stworzeń, stąd »durch eine etwas abweichend gerichtete Association« także = włosy, łuski i inne okrycia ciała,

ale tylko w starszym języku (to znaczy ta odnoga znika), dalej przez użycie do pisania = pióro do pisania, potem przez przeniesienie na podobne inne przyrządy = pióro stalowe i wogóle metalowe, a nawet *Bleifeder* (w polskiem tego nie możemy oddać, *Bleifeder* = *Bleistift*), to znaczy przedmioty, nie mające już nic wspólnego z piórem ptasiem; wreszcie jeszcze w innym kierunku = sprężyna (*Uhrfeder*, *Sprungfeder*, *Spiralfeder*): mianowicie wyobrażenie siły lotnej piór, poruszającej, wywołało przeniesienie na elastyczne przyrządy przy pomocy zresztą rozmaitych asocyacyi przejściowych i pobocznych. Więc W., o ile widzę, tak sobie te zjawiska układa: jeżeli pióro do pisania nazwano piórem, to to była pierwotnie taka sama zmiana, jak gdy nogę stołu nazwano nogą: dopiero wskutek dalszych objawów, mianowicie przez asocyacyę wyrażającą się w połączeniach z pojęciem pisania, nastąpiła zmiana cechy dominującej; albo może tu jeszcze przyjmuje tylko stádyum powolnego znikania cech dominujących, a dopiero, gdy przez dalszą asocyacyę nazwano piórem metalowe przyrządy do pisania, zupełną ich zmianę. Wszystkiego tego W. nie mówi wyraźnie. Otóż przedewszystkiem chyba każdy wraz ze mną pomyśli sobie, że używanie piór do pisania, zatem ich odpowiedne przyrządzenie, a dalej zastąpienie ich stalowemi, w związku z czem stoi rozłożenie przyrządu na dwie części składowe, jest objawem konkretnej zmiany przedmiotu, dokonywującej się jako jeden z niezliczonych objawów rozwoju materyalnej kultury. Zatem zmiana cech dominujących, względnie zmiana całego wyobrażenia w apercepcyi jest odbiciem realnej zmiany objektu. Czyli mamy tu drugi wypadek. Kiedy zaczęto używać piór ptasich do pisania, rzecz prosta, że je nazywano piórami, bo to były istotnie pióra. Ale trochę inne: nowe wyobrażenie ma nie wszystkie części składowe te same: niektóre są nowe, niektórych niema. Wyobrażenie to ma oczywiście cechę dominującą przez skojarzenie z czynnością pisania[1]): o ile to wyobrażenie jest w percepcyi, mówi się o *piórze*, *Feder*, o ile jest w apercepcyi, o *piórze do pisania*, *Schreibfeder*. Zupełnie tak samo jak o nogach stołu itd. (p. wyżej), tylko że stosunek wyobrażeń jest inny. Teraz odbywa się zwolna zjawisko usamodzielnienia pojęcia bez wypowiadania tej cechy dominującej, która wskutek stałej asocyacyi cofa się w ogólny skład wyobra-

[1]) Jeszcze osobno wyraźnie zaznaczam, że przebieg cały nie odbył się tak, że najprzód zatemperowane pióro nazwano piórem na podstawie wspólnych elementów, tak że to byłaby kategorya asymilatywnej zmiany ze stałą cechą dominującą. A że dopiero potem cecha dominująca się zmieniła przez skojarzenie z pisaniem. Boć nowe wyobrażenie pióra do pisania odrazu miało w sobie tę cechę.

żenia. Odbywa się (ale jeszcze nieskończone) nieustanne przeobrażanie się w kierunku takim, jaki widzimy n. p. w *kraj* ‚pogranicze' obok *kraj* ‚Rand'. Nazwanie zaś metalowych przyrządów znowu polega na identyfikacyi pewnych cech itd. itd.

Krótko mówiąc sądzę, że absolutnie niepodobna przeprowadzić choćby w przybliżeniu różnicy między niezmienianiem się cech dominujących a ich zmienianiem się wobec nieustannej płynności tego pojęcia. Możnaby tylko wtedy użyć tego kryteryum podziału, gdyby cechy dominujące wogóle były stałe, ale ponieważ tak nie jest, ponieważ zmieniają się w każdym poszczególnym wypadku, tak że inne powodują nazwanie sprężyny *piórem*, a inne szczeciny dzika albo kolców jeża (tak jeszcze dziś w języku myśliwskim), a jeszcze inne pletw ryby (*Flossfeder*) itd. itd., więc kryteryum to niema absolutnie wartości. A chybaby W. się nie zgodził, żeby kto na miejscu jego cech dominujących myślał o cechach istotnych, drogą logicznej operacyi wydobytych? A coś prawie tak wygląda, jak gdyby W. mieszał te pojęcia.

Natomiast w drugim przykładzie Wundta, w nazwaniu zboża w języku niemieckim (zwykle tego gatunku, które w danej okolicy jest zbożem κατ' ἐξοχήν) wyrazem *Korn*, należy widzieć wypadek wypadkowi *Feder*, *noga stołu* itd. przeciwny. Tutaj dla człowieka apercypującego niezliczone razy *zboże* jako zawierające przedewszystkiem *użytkowe ziarno* i tak je nazywającego (*Korn*), nowe i stare pojęcie były w przybliżeniu równe, bo cechy dominujące (znaczenie ziarna zbożowego) były jednakie, a cechy różne wobec nich grały rolę podrzędną, tak że nie zostały wogóle osobno wypowiedziane.

Przykłady *Artikel* (rodzajnik, artykuł) obok włoskiego *artiglio*, franc. *hôtel* obok *hôpital* są niewłaściwe, bo wyrazy *artykuł*, *szpital* (*hôpital*) są wobec tamtych (*artiglio*, *hotel*) różnymi, obcymi, zapożyczonymi drugorzędnie z łaciny.

Co się zaś tyczy rozróżniania motywów, mianowicie wpływów czysto asocyacyjnych i wpływów albo warunków zewnętrznych apercepcyi, to i to się nie da przeprowadzić. Tylko jeżeli mamy do czynienia z wyrazami mniej lub więcej oderwanymi, którym nie odpowiada realny objekt zewnętrzny, można mówić o czysto asocyacyjnych warunkach, objawiających się w zdaniu, ale w innych wypadkach asocyacye te są obrazem realnych stosunków. Podniosłem to już powyżej przy *piórze*, to samo odnosi się do wyrazu *Korn* itd. I naodwrót: jeżeli *Oheim* z biegiem czasu oznacza nietylko *wuja* ale i *stryja*, to to jest wynikiem apercepcyi *stryja* na podstawie wspólnych cech jako *wuja*, która to apercepcya zależy od faktycznych zmian zaszłych w obu pojęciach, ale

które oczywiście nieustannie znajdywały swój wyraz w stosownych asocyacyach w mowie. Zresztą wiele przykładów tej kategoryi W. pojmuje stanowczo fałszywie. Powiada n. p.: romańskie *arriver* rozwinęło się z pospolitego łacińskiego *adripare* ‚przybić do brzegu'. »Dieser Bedeutungswandel war natürlich nur möglich, indem ursprüngliche Küstenbewohner, für die jede Ankunft aus grösserer Ferne eine Ankunft zu Schiff ist, allmählich zu Binnenbewohnern wurden, die nun jenen von der See mitgebrachten Ausdruck fortan gebrauchten«. (507). No, to jest naiwne. Wyraz nabrał znaczenia ‚przybyć' u ludzi mieszkających nad morzem i wtedy, kiedy jeździli: powracając z podróży do domu percypowano to złożone bardzo wyobrażenie na podstawie radosnego uczucia związanego z wyobrażeniem, kiedy nareszcie okręt czy łódź uderzy o brzeg, jako ‚przybicie do brzegu'. Czyli wtedy wyraz *adripare* zmienił swe znaczenie, albo inaczej rzecz określając, na podstawie apercepcyi dominującej cechy ‚ad ripam' nazwano złożone wyobrażenie czynności (‚wracać, spieszyć się...' = *-are)* nazwą tej cechy. Albo: franc. *arracher* ← *exradicare*, *équiper* urobione od niem. *skif* (= *Schiff*) i t. d. wszystkie należy tak samo pojmować. Tymczasem W. powiada (507): »In allen diesen Beispielen setzen die Urbedeutungen Lebensverhältnisse voraus, die durch ihr Verschwinden das ihnen entnommene Wort in wesentlich veränderter Bedeutung zurückliessen.«

Prawdą zaś jest, że te wszystkie zmiany znaczenia albo nazwania odbyły się w czasie trwania odnośnych zewnętrznych warunków i zajęć: człowiek usuwający drzewa z ziemi apercypował tę zbiorową czynność najważniejszą cechą wydzierania korzeni, wydzieranie było dla niego wydzieraniem korzeni, ale oczywiście zarazem wydzieraniem wogóle. Wskutek stałej asocyacyi, danej w stale powtarzającej się sytuacyi, nastąpiło usamodzielnienie się pojęcia.

Gdyby W. nie widział głównego powodu tych zmian w sukcesywnej zmianie zewnętrznych warunków apercepcyi, nie byłby oddzielił tych wypadków od poprzednich. Ja przynajmniej nie widzę żadnej różnicy między wypadkiem n. p. *Kopf* ‚okrągłe naczynie do picia' ← ‚czaszka' ← ‚głowa' (tak samo *czasza* : *czaszka*, *tête* : *testa*, *czerep* itd. itd.) a n. p. *maréchal* ‚stajenny' ← ‚koniuszy' (cf. stosunek tego do ‚koniucha') ← ‚naczelnik odnośnej części dworu' itd. I tu i tam mamy to, co W. nazywa ‚äussere Wahrnehmungseinflüsse', i tu i tam jest to, co W. nazywa ‚reine Associationseinflüsse'.

Wspomniałem, że te ostatnie działają wyłącznie, jeżeli chodzi o wyrazy, którym nie odpowiadają realne objekty. Ale to także tylko dalszy stopień tych samych objawów: ponieważ wszystko w gruncie rzeczy

myślimy konkretnie, więc i w tym wypadku wyobrażenia samych wyrazów grają absolutnie tę samą rolę, co w tamtych wypadkach wyobrażenia same (złączone zresztą zawsze z wyobrażeniami wyrazów, przyczem są nieskończone stadya co do stosunku siły samego wyobrażenia do siły wyobrażenia wyrazu). Nie mówiąc już o tem, że wszystkie abstrakcyjne wyrazy są kontynuacyami konkretnych, więc zmiany odbywały się po części w gruncie rzeczy z konkretnemi pojęciami.

N. p. powiada W. (str. 505): »*Kaum* bedeutet, analog dem lat. *aegre*, eigentlich ‚schwach, gebrechlich'; damit verbindet sich die Vorstellung des Unzulänglichen, als eine Association der Eigenschaft mit ihrer Wirkung, und wie vorhin [t. j. jak w przykładzie *ungefähr* = *ohne Gefahr*] erlangt dann dieser Begriff durch den grossen Wechsel der mit ihm verbundenen sonstigen Begriffe wieder jene Unbestimmtheit, die seine abstracte Verwendung erleichtert«. Przypatrzmy się temu zjawisku na naszem *źle*, które w narzeczach używa się w znaczeniu ‚ledwie' n. p. *źle słońce weszło, a już gnali na pańskie.*[1]) W powiedzeniu jak: *źle zrobił, a już woła jeść* i niezliczonych podobnych, wykonaną pospiesznie robotę apercypowano pod wpływem niechęci jako źle wykonaną, itd. itd. Ale oczywiście z tą momentalnie dominującą i nazwaną cechą były od początku skojarzone inne cechy: pośpiech, niewykończenie, zbyt szybkie następowanie drugiego faktu itd. Pod wpływem często wracających podobnych sytuacyi pojęcie się usamodzielniło. W. natomiast dał opis logiczny.

Zresztą wszystkie podobne przytoczone przez Wundta wypadki wykazują znaczny, rozstrzygający wpływ elementu uczuciowego, tak że właściwie należą do jego kategoryi wpływów uczuciowych.

To samo, co powyżej, da się powiedzieć o rozróżnianiu przez W. dwóch wypadków »zgęszczenia« znaczenia[2]): a) wskutek zewnętrznych, syntaktycznych asocyacyi, b) wskutek wewnętrznych skojarzeń pojęcia z jego częstem użyciem. I tak a) *universytet* ← *universitas litterarum*, *capitale* ← *citta* resp. *ville capitale*, *Flotte* ← *fluctus navium*, *Achsel* ← *axilla brachii*, *Bonne (bona)* ← *bonne domestique.*' Albo pozorne przejście w wprost przeciwne negatywne znaczenie znaczeń pierwotnie pozytywnych: *pas* (← *passus*), *point* (← *punctum*), *rien* (← *rem*), *personne*, *jamais*, *aucun* w połączeniach *je ne vois point*, *je ne sais rien*, *il n'y*

[1]) Tego znaczenia, nawiasem mówiąc, nie zauważył BRÜCKNER w języku Potockiego, p. RWF. XXV w. 19 od góry, nie zanotowane w RWF. XXXI.

[2]) P. wyżej str. 65.

a personne itd. Stąd obok siebie potem dwa zupełnie już różne znaczenia *pas* 1) krok, 2) nie. Otóż te wypadki są wedle W. wynikiem absorpcyi stale łączonego (syntaktycznie) wyrazu resp. pojęcia przez wyraz resp. pojęcie, z którem tamto było łączone. Natomiast b): *Gift* ‚trucizna', pierwotnie ‚dar', *poison* pierwotnie ‚napój' (*potio*), *viande* pierwotnie ‚wiktuał' (*vivenda*) itd. Wszystkie te wypadki znowu polegają wedle Wundta na absorpcyi, wynikającej z częstego używania wyrazu w tem danem znaczeniu!

Zewnętrzny szematyzm tego podziału jest chyba jasny, a jasną chyba jest i przyczyna. Niezdanie sobie sprawy z zasadniczego faktu dwuczłonowości apercepcyi prowadzi do tego, że W. wypadki a), gdzie mamy wyraźnie zachowane to stadyum, formułuje jako syntaktyczne połączenia, zaś wypadki b), gdzie tego stadyum niema, a po części może nie było (wyraźnie wypowiadanego), nazywa »Association des Begriffs mit einer häufigen Anwendung desselben«. Oczywiście to niema sensu: w syntaktycznem połączeniu odzwierciedla się rozczłonkowanie wyobrażenia, które to rozczłonkowanie potem przy sprzyjających warunkach może się zautomatyzować i zredukować do wyrażenia jednego członu (jak *Schreibfeder* → *Feder*, *Haarflechte* → *Flechte*..., tak samo *uniwersytet*...). Tak samo wypadki b) polegają na tem samem zjawisku: *Gift* jak nasze *dawka* było pierwotnie rozczłonkowanem pojęciem ‚zadawane lekarstwo, zadawany napój' lub podobnie, którego człon drugi ‚napój' (środek, pigułka, lekarstwo) jako w danych warunkach (u aptekarzy, dla chorego itd.) stale i bezpośrednio się rozumiejący przestał być, a może i odrazu nie był wyrażanym, jak n. p. w *Korn* ‚zboże' albo *kraj* ‚Land' itd.

Co się tyczy specyalnie wypadków jak *pas*, *personne*, *rien* itd., toć oczywiście trzeba wychodzić od wyobrażeń skomplikowanych z silnym akcentem uczuciowym: *krok* jeden w stosunku do dróg, odbywanych przez człowieka, to mała bardzo przestrzeń: stąd apercypowanie ciemności jako niewidzenia ‚nawet kroku' przed sobą itd. itd. Porównaj nasze (ludowe): *na świecie!* = *gdzie tam!* t. z. *nigdy* w życiu itd., albo ani *trochę*, ani *odrobiny*, *nie było tam psa*, *żywej duszy* itd. itd.

Na zakończenie zwrócę jeszcze uwagę, że częste zjawisko substantywnego używania przymiotników polega oczywiście na tem samem. Przymiotnik jest jednym członem, rzeczownik drugim. Dzieje się potem ewentualnie z tak rozczłonkowanem pojęciem to samo, co w dotąd omówionych wypadkach. Przechodzenie w stale dwuczłonową nazwę przybiera postać złożenia (*Czarnolas* ← *Czarny las*...), przechodzenie w stale jednoczłonową nazwę przybiera oczywiście postać substantywnie użytego

przymiotnika, albo też może zostać opuszczonym przymiotnik. Przytem oczywiście stadya pośrednie (*dextra*, ἡ δεξιά, *prawica*, *prawa ręka* itd. itd.). Wszystko to jest zupełnie naturalne i bezpośrednio wyjaśnia się z roztrząśniętych dotąd faktów. Pr. odnośne przykłady w części drugiej.

3. Komplikatywna przemiana znaczenia (Complicativer Bedeutungswandel).

Komplikacya = asocyacya różnorodnych elementów, należących do różnych sfer zmysłowych. Działająca w tych warunkach apercepcya wyobrażeń przedstawia się jako komplikacyjna przemiana pojęć czyli znaczeń wyrazów.

a. wskutek pierwszorzędnych komplikacyj

to jest współczesnych, zawartych w pierwotnem wyobrażeniu, resp. znaczeniu wyrazu. W. rozróżnia następujące wypadki:

1) Przeniesienie (Uebertragung) wyrazu oznaczającego wrażenie (Empfindung) z jednej sfery zmysłowej na inną: *hell* ze sfery słuchu (: *hallen*; w staro- i średniogórnoniem. tak stale = ‚dźwięczny') na sferę wzroku, odwrotnie *dumpf* (: *Dampf*); *scharf* ze sfery dotyku na sferę powonienia i smaku, a także i słuchu.... Elementem dominującym w apercepcyi są tu jednakie (pokrewne) uczucia.

2) Przeniesienie nazw zewnętrznych przedmiotów lub stanów na wrażenia, czyli nazywanie wrażeń wedle wywołujących je przedmiotów lub stanów: *violett*, *purpur*., tak samo stare nazwy barw, o ile są etymologicznie jasne n. p. μέλας: stind. *mala-* ‚brud, nieczystość', podobnie jak *schwarz* (**swarta-*): łać. *sordes*; z zakresu ogólnego zmysłu (dotyku): ψυχρός: ψύχω, πάγος: πήγνυμι, *weich*: *weichen*, *Schmerz* (ang. *smart* ‚ostry'): *mordere*; z zakresu smaku: *sauer* ξυρός: ξύω, *bitter*: *beissen*, *salzig*: *Salz*.

3) Przeniesienie nazw zewnętrznych wrażeń (Eindrücke) na stany usposobienia (Gemüthszustände) i siły psychiczne, od których te stany są zależne (wedle pospolitego mniemania): n. p. *angustia* i niem. *Angst* (jak *Beklemmung*), *tremor*, *heisse Begierde*, *bitterer Ärger* itd. itd. P. str. 520 nst. Oczywiście wszystko na podstawie uczuć skojarzonych stale z pewnymi zewnętrznymi objawami ciała ludzkiego.

b. wskutek drugorzędnych komplikacyj.

Odsyłam do tekstu i krytyki, którą daję poniżej.

W końcu mówi W. (pod c) o stosunku komplikatywnej zmiany znaczenia do metafory. P. niżej ustęp V, 4.

Przedewszystkiem wyraźne rozróżnianie pierwszorzędnych i drugorzędnych komplikacyj znowu jest niemożliwe i niepotrzebne. Wundt rozróżnia n. p. wypadki jak *überlegen, erwägen, penser (rozważać, układać sobie...)* od wypadków jak *begreifen, verstehen, vorstellen (pojmować, wyobrażać sobie* itd.), ale po co, to rzeczywiście trudno zrozumieć. Bo sam powiada na str. 521, objaśniwszy doskonale warunki nazywania odnośnych czynności psychicznych zapomocą wyrazów *überlegen* i podobnych, że te nazwania resp. zmiany znaczenia przechodzą »ohne scharfe Grenze« w zjawiska zmian znaczeniowych przez drugorzędne komplikacye. I w dalszym ciągu mówiąc już o terminach jak *begreifen, wahrnehmen* itd. zaznacza tylko drugorzędne, polegające na nieustannym postępowym rozwoju, różnice — przyczem twory, urobione w nauce świadomie lub tłómaczone z innych języków, możemy zostawić na boku, chociaż różnią się tylko momentem indywidualnego, refleksyjnego powstania. — Mimo to powiada dalej (str. 523): »Die Erscheinungen des Bedeutungswandels durch secundäre Complicationen unterscheiden sich nun aber von denen durch primäre regelmässig dadurch, dass die ursprüngliche Bedeutung des Wortes nichts, auch nicht einmal irgend ein sicher nachweisbares Gefühlselement, von der späteren Bedeutung in sich enthält, und dass ebenso hinwiederum die endgültige Bedeutung die Merkmale der ursprünglichen entweder ganz verloren, oder höchstens schattenhafte, erst der psychologischen Analyse erkennbare Reste derselben bewahrt hat«. To jest rzeczywiście wynik tylko dziwnego zamiłowania do szematów. Naturalnie że i pod względem stopnia zachowania pierwotnych cech składowych i pod względem stopnia rozwinięcia nowych są różnice. Ale twierdzić, że wyrazy jak *begreifen* itd. nie zawierały pierwotnie nic, nawet elementu uczuciowego, z późniejszego znaczenia, jest wprost niedorzecznością. Pomijając oczywiście wszystkie sztucznie utworzone terminy musimy stwierdzić, że wyrazy jak *begreifen, pojmować* itd., powstające ciągle na nowo (o ile nie znieruchomiały sztucznie w nauce; por. n. p. *nie mogę dobrze uchwycić znaczenia tego wyrazu*, niem. *fassen*, łać. *tenere, capere*; *no cóż, masz już*? — do kogoś starającego sobie przypomnieć coś itd. itd.), niczem się nie różnią od wyrazów jak *überlegen* itd. Przecież uczucie, wchodzące w skład znaczenia wyrazów jak *pojąć, chwycić, begreifen* itd. jest chyba dość wyraźne, tak samo wyraźne jak zmysłowe w gruncie rzeczy wyobrażenie chwytania czy trzymania myśli. Dość obserwować człowieka starającego się coś sobie przypomnieć lub coś zrozumieć i nareszcie osiągającego ten cel, jego całe zachowanie przy tem, aby to zrozumieć.

Rozpatrując przytoczone przez W. przykłady i inne podobne, przyczem uwzględniam oczywiście tylko etymologicznie jasne, i tak:

a) hell, dumpf, scharf, stechend, ὀξύς (*acutus*), βαρύς (*gravis*), *warme* i *kalte Farben; acer* tak samo jak *ostry* (z dotyku na wrażenia smaku, słuchu, wzroku), *słodki* (ze smaku na słuch, wzrok), *miodowy* (podobnie), *twardy* (z dotyku na słuch, wzrok), *miękki* (podobnie), *pali palący* (z dotyku na smak), *piecze piekący* (podobnie), *czuć* (o dotyku, smaku i — w innych językach słowiańskich — słuchu), *baczyć uszyma* (w staropol.), *słychać* (o smrodzie), słow. ogólne *motriti* ‚patrzeć' jak lit. *matýti* obok arm. *matn* ‚palec' (zatem o dotyku), *audire* (**avizdʰ-*) obok αἰσθάνομαι...

b) violett, purpur, orange; niebieski, popielaty, różowy, zielony, czerwony (od *czerwia*), *piwny, ziemisty*; λεπτός, ψυχρός, πάχος, *tenuis tener* (: *ten-* ‚rozciągać'), *weich, jędrny, miękki* (: *men-* ‚ugniatać, rozcierać'), *ostry* (ogólnie indoeur. pierwotnie *os-* ‚kamień, krzemień'); *sauer, bitter, salzig, kwaśny kisły kisnąć* (pierwotnie ‚moknąć, wilgnąć'), *słony, miodowy; fühlen: palec, riechen* intr. (pierwotnie ‚kurzyć się, dymić'), *sehen* (: *sequor...*, por. *śledzić*), *zoczyć pragnąć* (: *prażyć*), *palić piec, gorzki* (: *gorzeć*)...

c) angustia angor angi Angst, tremor, Schmerz, Gram grimm (: χρόμαδος, *grom, grzmieć*). *détresse* (← *destrictio*), *heisse Begierde, bitterer Aerger, kühle Aufnahme, lęk lękać się* (pierwotnie ‚zginać się'), *pragnąć, kwaśny skwaszony, gryźć się zgryzota, wzruszenie* jak *Rührung* itd., *bać się* (← *bojać się*) sanskr. *bibheti* ‚boi się' obok niem. *beben, tęsknić* (← *tesknić*, słow. *tŭsk-, tosk-*: *czczy* ← *tszczy* ← **tŭsk-jŭ*, a to pierwotnie = próżny), *czuły czułość*...

dalej stały rozwój znaczeń ‚nie spać t. j. czuwać' → ‚czuwać, strzec, obserwować, baczyć, być roztropnym, mądrym' (n. p. *mądry: munter*, cerk. *bljudą bljusti* ‚patrzeć, obserwować, strzec' obok *bŭděti* ‚czuwać = niespać', stind. *bodhati* ‚budzi się, czuwa, uważa, poznaje, dowiaduje się, wie', gr. πυθέσθαι od tego samego pierwiastka, niem. *aufgeweckt*, pr. *być na jawie* itd.); *zamiar zamierzać, układać sobie, badać* (: *bodę*, pierw. ‚kłóć'), *etwas herausbekommen, wymacać, wahać się, ważyć w sobie* (!), *rozważać*.....

otóż rozpatrując takie wyrazy, widzimy, że przeważnie przedstawiają typ nazwań resp. zmian znaczenia, wyrażający się zewnętrznie nie w dwuczłonowej formie: mianowicie wypadki *a)* i *c)* przedstawiają wyłącznie typ jednoczłonowy, natomiast wypadki *b)* przeważnie dwuczłonowy. Jestto ciekawe zarazem i jasne, zwłaszcza jeżeli zwrócimy uwagę, że chociaż większość nazw prostszych wrażeń, jako bardzo sta-

rych, jest etymologicznie ciemna, jednak niewątpliwie jest także dwuczłonową (n. p. *rudhira-s* = ἐρυθρός = starocerk. *rъdrъ* itd. obok prostszych *rdza*, *ruda* itd.). Wypadki *a*) i *c*) przedstawiają stadya albo zarodkowe (n. p. *ostry głos*, *sos*, *wzrok)* albo już usamodzielnione na podstawie stale powtarzających się warunków *(lękać się)*; wypadki *b*) z powodu bardziej zmiennych warunków apercepcyi przeważnie stadyum usamodzielnionych pojęć na podstawie dwuczłonowej apercepcyi. Wypadki *a)* i *c)* przedstawiają także typ od początku jednoczłonowy (n. p. *czczy)*, co zresztą nie da się zawsze stanowczo oddzielić od typu, który się stał jednoczłonowym ze stadyum fakultatywnie wypowiadanej dwuczłonowości; natomiast wypadki *b)* przedstawiają wyraźne dwuczłonowe nazwania. To znaczy objektywne fakty językowe wskazują na dosyć znaczną różnicę w rozwijaniu się rozmaitych wrażeń. W., nawiasem mówiąc, nie zwrócił na to wcale uwagi.

4. Zmiana znaczenia pod działaniem uczuć (Gefühlswirkungen beim Bedeutungswandel).

Z treścią tego ustępu, zawierającego ciekawe oświetlenie niektórych znanych zjawisk znaczeniowych, wypadnie się ogółem zgodzić. W. sam zaznacza, że elementy uczuciowe wrażeń i wyobrażeń oczywiście, tak samo jak wszelkie inne, wpływają na zmianę znaczenia i żeśmy to już powyżej spotykali. Ale tam nie miało to charakteru decydującego, podczas gdy tutaj chodzi o zjawiska, polegające na specyficznych własnościach uczuć, a przy których naodwrót elementy wyobrażeniowe (wrażeniowe) grają rolę podrzędną Otóż nie wiem, dlaczego W. nie przeprowadził bardziej zasadniczego podziału zjawisk znaczeniowych na dwie grupy które mimo zjawisk przejściowych, leżących na ich granicy, mają ostatecznie takie samo uzasadnianie jak konstatowanie wogóle wyobrażeń i uczuć jako różnych tworów psychicznych, mimo że elementy tychże są nierozerwalnie ze sobą związane.

W. rozróżnia trzy wypadki:

a. czyste asocyacye uczuciowe.

Nowo apercypowane pojęcie bywa nazwane wyrazem, oznaczającym pojęcie, które ma podobny ton uczuciowy. Jestto zatem wypadek bezpośrednio pokrewny komplikatywnym zmianom *a)* i *c)*. »Seinen besonderen Charakter empfängt er jedoch dadurch, dass bei ihm die Gefühle nicht bloss in der allgemeinen Form complicativer Bestandtheile der Vorstellungen, sondern durch die den Gefühlen specifisch

zukommenden und sie von den eigentlichen Vorstellungselementen wesentlich unterscheidenden Eigenschaften wirksam werden« (529).

N. p. *elend* pierwotnie ‚obcy, wygnany', podobnie *chétif* ← *captivus*, *piètre* ← *pedestris*. Wypada tu tylko koniecznie podnieść, że zasocyowanie z tymi wyrazami w ich pierwotnem znaczeniu specyalnego akcentu uczuciowego jest już zmianą znaczenia, boć same przez się ani *elend*, ani *captivus* ani *pedester* tego nie zawierają, choć w danych warunkach kultury bardzo łatwo takiej zmianie ulegają. Zaś w przedstawieniu Wundta wygląda tak, jakby od początku do ich znaczenia ten ton uczuciowy należał. Nazwanie n. p. wędrującego biedaka, budzącego litość lub wzgardę: *przyszedł jakiś ‚pieszy', ał! jakiś pieszy!* itp. było pierwszą zarodkową zmianą znaczenia, przyczem nowo wchodzący w pojęcie element uczuciowy wyrażał się w gieście, machnięciu ręką, ruszeniem ramion, twarzy. Ta zarodkowa zmiana przeszła pod wpływem sprzyjających warunków w usamodzielnione pojęcie, w którem dawny element wyobrażeniowy i nowy uczuciowy zlały się w jedną całość. I dopiero teraz dalszy rozwój: nazywanie odnośnym wyrazem ludzi takich w warunkach najrozmaitszych, ułatwiających powolne zacieranie się elementu wyobrażeniowego (n. p. jakiś wygnany czy obcy nędzarz wrócił lub przyszedł: ściśle biorąc nie jest on ‚na obczyźnie', ale ciągle tak go się nazywa: *to ten ‚elend'* itd.), prowadzi do tego, że element uczuciowy pozostaje jako jedyne znaczenie.

To samo mniej więcej da się powiedzieć o *einfältig*, *simple*, *prostak*, *poczciwiec* i podobnych. To, co W. mówi na str. 531, nie odpowiada, o ile mi się zdaje, objektywnej analizie faktów. Dlatego to te wszystkie wypadki uważałbym za przejściową kategoryę, podobnie jak *kaum*, *aegre*, *fast* itd., nasze *zdrowo*, *tęgo* (w serbskiem nawet połączenia jak *zdravo boljan* = *‚tęgo chory'*) itp. Już niektóre z tych ostatnich prawdopodobnie stoją wprost na granicy zjawisk, polegających rzeczywiście tylko na działaniu silnego afektu, gdzie się używa wyrazów właściwie i silniejszych i dotego przeciwnego charakteru uczuciowego (niemiłe za miłe: *strasznie*, *okropnie* itd.), tak samo jak przezwisk w znaczeniu wyrazów pieszczotliwych. O tem W. na str. 532 nst.

b. asocyacye objektywno-subjektywne

t. z. wyrazem, oznaczającym pojęcie o danem uczuciu, nazywa się stan podmiotowy, zawierający to samo uczucie, n. p. *Gunst* pierwotnie (: *gönnen*) ‚Gewährung, Erlaubniss' → ‚günstige Gesinnung', podobnie *Tadel* i i.

c. asocyacye w przeciwnym kierunku

n. p. *Laster* (: *lästern*) odwrotnie jak *Tadel sicher* fr. *sûr* ← *securus* itd.

Myślę, że objaśnienie tych wszystkich przykładów, co do których odsyłam do W., jest bardzo sumaryczne i powierzchowne. Tyle nie ulega wątpliwości, że przeważną rolę grają w nich asocyacye uczuciowe. Kończy W. ten ustęp uwagą (str. 535 nst.): »Gegenüber den sonstigen Erscheinungen des regulären Bedeutungswandels zeichnen sich überdies die Gefühlswirkungen durch die ausserordentlich starken Begriffsänderungen aus, die nicht selten bis an den Uebergang der Urbedeutung in ihr Gegentheil heranreichen können, eine Erscheinung, die in den allgemeinen Eigenschaften der Gefühle ihre Erklärung findet, eben darum aber auch für die Gefühlswirkungen als solche von symptomatischem Werth ist.« To jest słuszne i uzasadnione.

Ale i w zakresie zjawisk polegających przeważnie na kojarzeniu elementów wyobrażeniowych spotykamy dosyć często rozwój, który dochodzi do punktu wprost przeciwnego początkowemu.

V. Szczególna przemiana znaczenia (Singulärer Bedeutungswandel).

1. Pojęcie i główne formy szczególnej przemiany znaczenia (Begriff und Hauptformen des singulären Bedeutungswandels).

Tutaj (por. wyżej str. 31) daje W. przedewszystkiem określenie tych specyalnych zmian znaczeniowych, określenie mniej więcej identyczne z powyżej danem, chociaż różnicę między niemi a regularnemi zmianami nie tak ostro zaznacza. Jest jednak pewna sprzeczność w określeniu, która się też uwydatni w przykładach. Mianowicie W. określa syngularną zmianę jako polegającą na ograniczonych, indywidualnych warunkach apercepcyi, podczas gdy regularne polegają na powszechnych warunkach (t. j. asocyacyach) apercepcyi. W związku z tem stoi nagły charakter przebiegu i sukcesywność (nie współczesność) asyocyacyi. Obok tego jednak powiada: »als der einzige Unterschied bleibt der zurück, dass die Ursachen, die ihn bestimmen, einem in dieser Combination nur einmal vorhanden gewesenen Zusammenfluss von Bedingungen ihren Ursprung verdanken« (str. 542). Otóż to jest co innego, a co in-

nego indywidualne występowanie warunków. Objaśnię to poniżej na przykładach Wundta.

Zjawiska, które W. tutaj zalicza, dzieli na trzy grupy: nazywanie na podstawie szczególnych skojarzeń (Namengebung nach singulären Associationen); szczególne przenoszenie nazw (singuläre Namenübertragung); językowa metafora albo przenośnia (sprachliche Metapher).

2. Nazywanie wedle szczególnych skojarzeń.

W. tak określa to swoje szczególne nazywanie. Jakieś zwykle ograniczone koło ludzi zwraca uwagę lub wogóle odkrywa przedmiot dotąd nieznany; stąd powstaje potrzeba nazwania, którego motywem bywa stale jakaś naturalna (nahe liegende), czasem wprost konieczna asocyacya i to zarazem zawsze sukcesywna. Mianowicie skojarzenie przedmiotu nowego z przedmiotem, którego nazwa nań przeszła, było wedle W. zawsze czas jakiś takiem, jakim jest stósunek wrażenia zmysłowego do wywołanego przezeń asocyatywnie, ale pozostającego samodzielnym, obrazu dawniejszego (Erinnerungsbild). W każdym razie to się da zastosować tylko do pewnych wypadków, tak jak zresztą da się zastosować i do niejednych wypadków regularnych przemian W.; a po za tem, — co w warunkach pojawiania się nowego przedmiotu jest szczególnego i jak je można odróżnić od setek regularnych wedle W. nazwań nowych wyobrażeń kultury, nie wiem. Najciekawsze jest, co W. mówi, ułożywszy formułę dla tego nazwania. »Dabei bleibt übrigens das Wort *n* in der Regel nicht unverändert, sondern seine Uebertragung auf den neuen Begriff wird durch grammatische Umbildungen erleichtert, wodurch diese Erscheinung zugleich in das Gebiet des correlativen Bedeutungswandels hinüberspielt« (543/4). A więc trzeba było wogóle wszystkie nazwania polegające na derywacyi tak pojmować! Ale to pojęcie korelatywnej zmiany znaczeniowej niema tutaj sensu.

Teraz przechodzi W. najzwyklejsze wypadki:

1) asocyacya nowego przedmiotu z miejscem jego pochodzenia, n. p. *magnes*, *aes cyprium (Kupfer)*, *Berlinerblau* itp. nazwy barw, *Moneta* wymieniona dawniej, *poganin* = *paganus*. »Noch näher liegt es, Gegenstände, die selbst singulärer Art sind, nach solchen Beziehungen zu benennen«. n. p. nazwy geograficzne jak *Albertsee*, *Victoriasee*..., nazwy systematycznych nauk przyrodniczych, nazwy praw rzymskich (*lex Cornelia*, *lex Iulia*...), *prawo Ampèra* itd.

Widzimy przedewszystkiem, że tu są pomieszane nazwania sztuczne z naturalnemi. Pozostawiając na boku nazwy czysto dowolne

i przypadkowe jak *archipelag Bismarka* i setki podobnych, widzimy, że reszta nie zawiera w sobie nic szczególnego. Mianowicie są to objawy o charakterze powszechnym: nazywania nowych przedmiotów kulturalnych wedle miejsca pochodzenia lub wedle ludu, od którego pochodzą, są rzeczą zwykłą i stałą. I chciałbym wiedzieć, co jest szczególnego w tem, jeżeli *czapka* albo *bluza ułanów* nazywa się *ułanką*? Jakże się ma nazywać inaczej? Jeżeli widzę ciekawy *frak pana X.*, toć o nim mówię właśnie jako o *fraku pana X.* I czem się to wszystko różni od nazywania *nogi stołu*, *nogą* oczywiście *stołu*? Jestto absolutnie takie samo zjawisko jak nazwanie n. p. pewnego gatunku marmuru *marmurem kieleckim*: boć w gruncie rzeczy, jeżeli się mówi o nogach ludzi, najrozmaitszych zwierząt i przedmiotów, to jestto poprostu dość niedołężne pojęcie gatunkowe, znajdujące się w stadyum różniczkowania, podobnie jak t. z. dzicy nazywają jednym wyrazem włosy człowieka, grzywę zwierząt, liście drzew itd. Dlatego też, jeżeli pojęcie stołu nie jest dane w sytuacyi (t. j. percepcyi), musi już być wypowiedziane (t. j. apercypowane). Tak samo rzecz się ma z marmurem kieleckim itd.

Że to jest zjawisko powszechne, na to prawie nie potrzeba dowodu, ale przytoczę trochę przykładów poniżej w części drugiej swej pracy. Są to wszystko dwuczłonowe nazwy z wyraźnie apercypowaną odmienną cechą dominującą, którą właśnie stanowi używanie czy znajdywanie się pewnych przedmiotów w pewnych okolicach i krajach, u pewnych grup ludzkich itd. Zaś upatrywanie w podobnych cechach czegoś zasadniczo różnego od cech, stanowiących części składowe samego wyobrażenia, jest czystą operacyą logiczną, a nie psychologiczną analizą.

Przykład Wundta *paganus* jest wogóle całkiem inny: mamy tu pod wpływem warunków kultury powolną przemianę znaczenia, polegającą wedle utartego objaśnienia na tem, że pogaństwo dłużej się utrzymało po wsiach niż w miastach. Więc była to wówczas jedna z cech chłopów w przeciwstawieniu do ludności miejskiej.

2) asocyacya zjawiska z przedmiotem, na którym zostało spostrzeżone: *elektryczność* od *electrum* (ἤλεκτρον). Czem się to różni od nazywania własności wedle przedmiotów, których są cechą, rzeczywiście nie mogę zrozumieć.

3) asocyacye wedle podobieństw przedmiotów: franc. *les lunettes*, *la lunette*, właściwie demin. od *lune* ‚księżyc'; albo takie nazwy jak *Kelch*, *Krone*, *Kätzchen* kwiatów, *Nähte* kości, *Läppchen* gruczołów itd. Wszystko to nie różni się niczem od podobnych nazw, zaliczonych przez W. do regularnych *(szyja flaszki* itd.). Że powstały w pewnych kołach,

to nie ma nic do rzeczy. Cała ludność mówiąca jednym językiem dzieli się na różne zbiorowiska i grupy: jednostki geograficzne (osady), stany (chłopi, mieszczanie, rzemieślnicy rozmaici, myśliwi, rybacy, księża itd. itd.), i objawy językowe tych wszystkich grup składają się na całość języka. Zatem także rozwój pojęć czyli zmiana znaczeń powstają ostatecznie zawsze w jednolitych grupach językowych Nie mogę więc przyjąć tego wszystkiego za rzeczy różne od t. z. regularnych zmian znaczeniowych.

Jedynie wypadki, co do których sam W. powiada, że ich syngularne pochodzenie jest wyraźniejsze niż poprzednich, a które określa jako »völlig willkürlich« (545), można wyłączyć z normalnych zjawisk znaczeniowych. Myślę tylko, że dowolność n' est pas le mot: są to twory, powstałe przy udziale r e f l e k s y i: tak znaczna część terminologii naukowej, różne wymyślone nazwy, jak gaz itd. Nowego w nich nic niema, bo oczywiście są zrobione na podstawie istniejących wzorów w języku i w ogóle dla zrozumienia istoty zjawisk znaczeniowych są obojętne. Dlatego też, zaznaczywszy krótko ich różnicę, niema co nad nimi się rozwodzić.

3. Szczególne przeniesienia nazw (Singuläre Namenübertragungen).

W. powiada (str. 546): »Der singulären Namengebung kann als ein Vorgang zweiter Stufe die Uebertragung des Namens von dem Gegenstand, dem er ursprünglich zukam, auf einen andern folgen«. To rozróżnianie »Namengebung« od »Namenübertragung« dowodzi tylko, że W. rzeczywiście, jakem to wyżej zaznaczył, nie zdaje sobie jasno sprawy z istotnego znaczenia objawów nazywania, z ich zasadniczej identyczności ze zmianą znaczenia i tylko relatywnej różnicy. Poza tem, poza kilku przykładami, o którychby jeszcze można dysputować, nie ma w tym ustępie nic tak dalece, na coby warto zwrócić uwagę. Wypadki zestawione (na str. 550) w osobną grupę, jak *śmiech homeryczny, donkiszoterya, sowizdrzalstwo* i podobne polegają albo na rzeczywistych metaforach (cf. to p r a w d z i w y sowizdrzał, gdzie ‚prawdziwy' świadczy o takiem powstaniu) albo należą do powyżej omówionych jak *aes cyprium* itd.

4. Przyjęte i wcielone przenośnie (Aufgenommene und einverleibte Metaphern).

Cały ten ustęp jest ogółem biorąc doskonały i muszę czytelnika do niego odesłać. Zwrócę tylko uwagę na parę rzeczy, co do których różnię się od Wundta albo których u niego niema.

Przedewszystkiem nie uchodzi wcielać metafor, oczywiście w tym jasno sformułowanym psychologicznym sensie, w jakim W. tego wyrazu używa, do szczególnych zmian znaczenia. Nie dlatego tylko, że tamte wogóle rozpłynęły nam się przy bliższem zbadaniu w nic, ale w pierwszym rzędzie dlatego, że znaczna ich część stanowi zjawisko powszechne. Tyczy się to mianowicie tak zwanych przez W. metaforycznych wyrazów, jak *osioł*, *małpa*, *świnia* itd., *rozindyczyć się* itd., które polegają tak samo na powszechnych zjawiskach apercepcyi jak i t. z. regularne. Ale niemniej odnosi się to i do metaforycznych połączeń jak *ząb czasu*, *całun* (= *zasłona*) *nocy*, *jądro rzeczy* itd. Bo wszystkie te t. z. metafory rozpływają się w mgłę, im bliżej się im przypatrujemy, to jest granica między niemi a omawianemi dotąd zmianami znaczeniowemi zaciera się zupełnie: jeżeli *noc chwyta*, *ogarnia* człowieka i jeżeli to jest taksamo konieczna apercepcya jak ta, że *woda się rozchodzi* albo że *wóz pędzi* itd., to i *zasłona nocy* jest równie konieczna jak *szyja flaszki* (p. wyżej str. 58. 62.). Bo i jak inaczej mógł i może człowiek apercypować?

Taksamo nazwania jak *świnia* itd. Oczywiście, że liczba różnych części składowych, tworzących całe wyobrażenie, jest znacznie większa niż liczba cech wspólnych. Ale ostatecznie różnorodność pojęć *świni* zwierzęcia i *świni* przezwiska nie przeszkadza, że z nazwą *świnia* o człowieku dzieją się dalej powoli tesame zmiany znaczeniowe, co i z innemi. Dziś już *świnia*, w tym sensie używane, nie zawiera cech ‚niechlujstwa, brudu', tylko inne. Tak n. p. nasze *psuć psować*, urobione od *psa*, zgoła zmieniło swe znaczenie (pierwotnie *nazywać psem*; cf. *psioczyć*).

Więc nawet w tym sensie, w którym Wundt chce, trudno utrzymać pojęcie metafory jako odrębne od innych zjawisk znaczeniowych. Wszystko polega na stopniu zdolności asocyacyjnej i na stopniu zróżniczkowania się pojęć. Dziś pojęcia *włosów* a *liści* drzew się zróżniczkowały i dlatego, gdy poeta mówi o *palmie zielonowłosej*, widząc rzeczy tak, jak je widzi człowiek pierwotny, to dla nas są to pojęcia niejednorodne i zaliczylibyśmy to nazwanie do metafor. Ale dla człowieka pierwotnego to się niczem nie różni od apercypowania przez nas *nóg stołu* jako *nóg*: on apercypuje *liście palmy* jednako z *włosami człowicka*.

Krótko mówiąc, pojęcie metafory jest czysto rozwojowe, względne, zależne od rozwijania się, różniczkowania pojęć i wogóle od kierunku całego rozwoju psychicznego. Dalej zwrócę uwagę na to, że i pod względem więcej formalnym metafory niczem się nie różnią prawie od innych zmian znaczeniowych. Wundta wyrazy metaforyczne znajdują swe miejsce w jednoczłonowych nazwaniach, jego połączenia metaforyczne w dwuczłonowych nazwaniach. No, a jedne i drugie są

w tymsamym stosunku do porównań całych, w jakim są nazwania obu rodzajów do zdań całych.

VI. Przyczyny i prawa zmian znaczeniowych (Ursachen und Gesetze des Bedeutungswandels).

Tylko dla zachowania związku i oryentacyi czytelnika streszczę krótko cały ten rozdział, bardzo ważny zwłaszcza w niektórych swych partyach i który wedle mego zdania powinien być przestudyowany (szczególnie ustęp drugi) na początku. Dziwna rzecz i paradoksalna, ale wywody tego rozdziału, zwłaszcza ustępu drugiego, stoją po części w sprzeczności z faktyczną analizą zjawisk znaczeniowych, daną w poprzednich rozdziałach. W tym ustępie konstatuje W. rzecz zasadniczego znaczenia, skonstatowaną zresztą w ogólnem sformułowaniu, że wyraz istnieje właściwie tylko jako część składowa zdania, dawno przez językoznawstwo, i rozwija ją z punktu widzenia psychologicznego w tezę, która by była powinna być konsekwentnie uwzględnianą przy analizie poszczególnych zmian znaczeniowych. Tymczasem u Wundta gra to tylko rolę ogólnego warunku zmian znaczeniowych, dodanego na końcu dla właściwego pojmowania zjawisk, ale w analizie samych zjawisk, ograniczającej się jakoby do najbliższych, bezpośrednich warunków, tego nie widać. A zatem prosty wniosek, że to nie jest wynik analizy zjawisk, tylko z zewnątrz przyniesiona teorya.

1. Psychologiczne warunki i przyczyny (Psychologische Bedingungen und Ursachen).

Tu jest mowa najpierw o prawidłowości zmian znaczeniowych i właściwem znaczeniu tego pojęcia; dalej o przyczynach, które W. dzieli na ogólne warunki i bezpośrednie przyczyny (t. j. najbliższe warunki): liczba ogólnych warunków, tkwiących ostatecznie w całym związku faktów rozwojowych kultury, jest nieprzejrzana, natomiast przyczyny bezpośrednie są ściśle określone. Dlatego, o ile tego zachodzi potrzeba, przy badaniu zjawisk semazyologicznych wskazuje się tylko ogólnie na owe warunki, a właściwe zadanie polega na wydobyciu najbliższych przyczyn. N. p. rozwój znaczenia wyrazu *pecunia* wyjaśnia się dostatecznie skonstatowaniem bezpośrednich przyczyn, któremi są asocyacye bydła z majątkiem, pojęciem ocenienia wartości, a dalej z metalami szlachetnymi i pieniądzmi: natomiast na nieskończoną ilość ogólnych warunków,

w których tkwią te, bezpośrednio przekształcające pojęcie wyrazu, asocyacye, wskazuje się krótko (stósunki gospodarskie i ekonomiczne).

Najbliższymi warunkami są elementarne procesy asocyacyjne, których działanie jest zależne od apercepcyi.

2. Zmiana znaczenia i jednościowa funkcya apercepcyi (Bedeutungswandel und Einheitsfunction der Apperception).

Tu jest mowa o wpływie wyobrażenia zbiorowego (zdania) na rozwój pojęcia (znaczenia wyrazu), który się dokonywa tylko na tle takich wyobrażeń. Bliższe określenie działania apercepcyi jako jednościowej funkcyi syntetycznej i analitycznej. Przy każdej zmianie znaczenia jest apercepcya wyobrażenia zbiorowego koniecznym warunkiem działania asocyacyj, które nadają specyalny kierunek przeobrażaniu się pojęcia. Tak n. p. punktem wyjścia dla nazwania *nogi* stołu *nogą* jest wyobrażenie zbiorowe a raczej dwa wyobrażenia zbiorowe: zwierzęcia i stołu, z których powstają przez rozczłonkowanie częściowe wyobrażenia nóg.

3. Elementarne procesy asocyatywne zmian znaczeniowych (Associative Elementarprocesse des Bedeutungswandels) i 4. Ogólne prawa przemiany znaczenia (Allgemeine Gesetze des Bedeutungswandels).

Jeżeli funkcya jednościowa apercepcyi jest zasadniczym warunkiem formalnym wszystkich poszczególnych zmian pojęciowych, to asocyacye, połączone nierozerwalnie z apercepcyą, są materyalnymi ich warunkami (przyczynami). Określenie bliższe asocyacyj i ich składu.

Ogólnemi prawami zmian znaczeniowych są ogólne prawa asocyacyjne: te zaś sprowadzają się do trzech elementarnych (t. j. działających między elementami) procesów skojarzenia: łączenia *a)* elementów jednakich, *b)* stykających się przestrzeniowo i czasowo; i eliminowania elementów niezgodnych. Rozpatrzenie skonstatowanych powyżej form zmian znaczeniowych ze względu na udział w nich tych procesów asocyacyjnych.

II. Wywody.

A. Charakterystyka i ogólny podział zmian znaczeniowych.

Opierając się na faktach językowych widzimy, że wszystkie zmiany znaczeniowe wyrazów polegają na zasadniczem zjawisku, że użycie wy-

razu jako wykładnika apercypowanego wyobrażenia jest zawsze rezultatem rozczłonkowania wyobrażenia na tle wyobrażenia zbiorowego (zdania), w którego skład wchodzi; rozczłonkowania, które można określić jako sukcesywne wysuwanie się na pierwszy plan świadomości najpierw cech wspólnych z dawniejszem wyobrażeniem, następnie zaś cech różnych.

Otóż tu mogą zajść dwa różne wypadki: albo wyobrażenie na mocy tej wspólnej cechy dominującej jest apercypowane jako przeważnie jednakie z dawniejszem wyobrażeniem i wtedy zostaje nazwane wyrazem, oznaczającym to dawniejsze wyobrażenie, a cecha różna nie zostaje wyraźnie wypowiedzianą, bo wyobrażenie nie wyodrębnia się dostatecznie ze zbiorowego wyobrażenia — jestto zatem rozczłonkowanie przeważnie utożsamiające, syntetyczne czyli jestto dwuczłonowość zależna, względna; albo też wyobrażenie na mocy swej różnej cechy dominującej jest apercypowane jako niejednakie z dawniejszem, rozumie się po poprzedniem utożsamieniu na podstawie cechy wspólnej, i wtedy obok wyrazu oznaczającego to dawniejsze wyobrażenie zostaje nazwaną wyraźnie także właściwa mu, nowa cecha dominująca. Jestto zatem rozczłonkowanie przeważnie rozróżniające, analityczne; jestto dwuczłonowość niezależna; pojęcie się wyodrębniło zupełnie i odrazu. N. p. *kraj*, *Korn*, ale *pstrąg*, *Fingerhut*. Zjawiska językowe pouczają nas, że są i wypadki pośrednie rozmaitego stopnia: raz mówię *pióro*, *Feder*, raz *pióro do pisania*, *Schreibfeder*, apercypując w obu wypadkach ten sam przedmiot, ale rozmaicie, zależnie od chwilowej wyrazistości nowej, różnej cechy dominującej. Ta zaś wyrazistość wyodrębniającej się cechy dominującej wyobrażenia czyli stopień jej niezależności od wyobrażenia zbiorowego zależy oczywiście od ogólnego związku zjawisk, składających się na całość życia psychicznego, w jakiem wyobrażenie w danej chwili się znajduje. Ponieważ przy tem obserwujemy, że jedne wyrazy zwolna rozwijają się w kierunku jednoczłonowego t. j. właściwie zależnie dwuczłonowego lub też niezależnie dwuczłonowego nazwania ze stanu fakultatywnego wyrażenia nowej cechy dominującej, a że inne odrazu przybierają postać jednoczłonową lub dwuczłonową, więc wszystko to są tylko rozmaite stopnie i stadya tego samego zjawiska psychicznego mniej lub więcej wyraźnego rozczłonkowywania, którego tylko końcowe wypadki stoją naprzeciw siebie jako pozornie zasadniczo różne.

Wszystkie zatem wyrazy można podzielić na nazwy przeważnie utożsamiające czyli zależnie dwuczłonowe (jednoczłonowe *cum grano salis*) i przeważnie rozróżniające czyli niezależnie dwuczłonowe (dwuczłonowe κατ' ἐξοχήν) ze stadyami pośredniemi, stałemi lub chwilowemi. Nazwy niezależnie dwuczłonowe przedstawiają t. z. pospolicie ‚nazwania'

wyobrażeń, nazwy zależnie dwuczłonowe odpowiadają wypadkom pospolicie nazywanym przemianą znaczenia. W gruncie rzeczy w obu wypadkach mamy i ‚nazwanie' i ‚zmianę znaczenia', tylko w różnym stopniu: przy nazwie zależnie dwuczłonowej wyraz ostatecznie pozostaje ten sam, zmienia się zaś jego znaczenie (bo nowe wyobrażenie, mimo że jest apercypowane jako jednakie z dawniejszemi, zawiera jeszcze cechy różne); zaś przy niezależnie dwuczłonowej nazwie powstaje nowy wyraz i znaczenie nowe, ale tylko jako wynik jednolitej apercepcyi obu części składowych. Zresztą w dalszym rozwoju oba wypadki zbliżają się do siebie: tam ginie często dawniejsze znaczenie, tu części składowe zlewają się coraz silniej, tak że ostatecznie rezultatem bywa wyraz, o którego pochodzeniu (t. j. stopniu jego rozczłonkowania) i dawniejszem znaczeniu nic pewnego nie wiemy. Ponieważ dalej mamy stadya przejściowe między obu krańcowymi wypadkami i ponieważ dalej mamy fakt, że w gruncie rzeczy wszystkie wyrazy mają dwuczłonową postać ze względu na skład z części rdzennej i sufiksalnej, przy czem nie możemy o każdym poszczególnym wyrazie wiedzieć, czy rzeczywiście polega na dawniejszej niezależnie dwuczłonowej formie, więc z tych wszystkich powodów nie można przeprowadzać ścisłej granicy. Jestto jeden łańcuch różniczkowania się wyobrażeń. Ostatni podniesiony tu fakt tak się przedstawia: rozwinięte z biegiem czasu z nazw niezależnie dwuczłonowych dawniejszej epoki języków indoeuropejskich i rozwijające się ciągle na nowo z nowo powstających takich nazw sufiksalne typy morfologiczne rozszerzyły się i rozszerzają na wszystkie wyrazy. Każda bowiem taka dwuczłonowa nazwa przechodzi z biegiem czasu w postać, której drugi człon pod wpływem rozwoju fonetyczno-pojęciowego staje się sufiksem, czyli wykładnikiem ogólnych pojęć gatunkowych i stosunkowych, a wreszcie tylko ogólnej formy pojęciowej. Stąd tylko wtedy możemy powiedzieć o jakimś wyrazie, którego dwuczłonowość polega tylko na ogólnie dwuczłonowej budowie wyrazów indoeuropejskich, że powstał z dawniejszej rzeczywistej niezależnej dwuczłonowej postaci, jeżeli jasne znaczenie etymologiczne jego rdzennej postaci wskazuje na nazwanie nowej cechy dominującej. Ta rzeczywista dwuczłonowość może zresztą nie pochodzić z czasów, kiedy sufiks był jeszcze samodzielnym wyrazem, tylko może polegać i w ogromnej większości wypadków polega na naśladowaniu gotowego typu morfologicznego.

Wszystkie omówione zjawiska formalnego i znaczeniowego rozwoju wyrazów odbywają się na tle skojarzeń, których istotę jako asocyacyj elementów jednakich (podobnych, zgodnych), jako asocyacyj elementów

stycznych czasowo lub przestrzeniowo, wreszcie jako negatywnych asocyacyj t. j. eliminowania elementów niezgodnych, jasno możemy obserwować w poszczególnym kierunku zmian znaczeniowych. Te asocyacye są bezpośrednim warunkiem apercepcyi, tj. tego, czy nazwa wyobrażenia jest zależnie czy niezależnie dwuczłonowa i wreszcie dalszego rozwoju znaczeniowego.

A więc zjawiska semazyologiczne można tak przedstawić:

I. Nazwy czyli zmiany znaczenia zależnie (zarodkowo, sytuacyjnie) dwuczłonowe czyli przeważnie utożsamiające (jednoczłonowe *cum grano salis*).

Są to tak zwane specyalnie »zmiany znaczenia«. Można je podzielić przedewszystkiem na *a)* gotowe czyli wówczas rzeczywiście jednoczłonowe i *b)* rozwijające się dopiero z dwuczłonowych. Gotowe mogą być albo rezultatem rozwoju z nazw dwuczłonowych (wypadek nazywany przez W. ‚zgęszczeniem' znaczenia), przyczem między tym punktem krańcowym, a drugim punktem krańcowym t. j. zarodkowym są oczywiście możliwe najrozmaitsze stadya przejściowe; albo też mogą być natychmiastowe t. z. dwuczłonowość wyraża się li tylko zależnie (zarodkowo) na mocy sytuacyi, t. j. przynależności wyobrażenia do wyobrażenia zbiorowego. Zależy to oczywiście od rodzaju, siły i rozległości skojarzeń, które znowu są zależne od ogólnego związku zjawisk, składających się na cały rozwój kulturalny danej chwili.

W ślad za Wundtem możemy ze względu na specyalny kierunek dokonywującej się zmiany znaczenia wyrazu rozróżniać wypadki asymilatywnej zmiany znaczenia i wypadki komplikatywnej apercepcyi czyli komplikatywnej przemiany znaczeń. Albo lepiej jak sądzę z rozmaitych powodów: *a)* przeważnie wyobrażeniowe, *b)* przeważnie uczuciowe zmiany znaczenia czy nazwania.

II. Nazwy niezależnie (samodzielnie) dwuczłonowe czyli przeważnie rozróżniające (dwuczłonowe κατ' ἐξοχήν).

Są to tak zwane specyalnie »nazwania«. Można je podzielić przedewszystkiem na *a)* gotowe i *b)* znajdujące się w stadyum tworzenia. Gotowe mogą być znowu albo rezultatem rozwoju dłuższego czy krótszego, ewentualnie od stadyum zarodkowego, albo też mogą być natychmia-

stowe. Im większa jest ilość cech niejednakich w porównaniu ze wspólną cechą dominującą, im mniej równoczesną jest asocyacyjna apercepcya, tem więcej natychmiastową jest dwuczłonowość. Zależy to znowu, jak powyżej, od ogólnych warunków całego stanu kulturalnego.

Ze względu na specyalny kierunek skojarzeń można znowu rozróżnić: *a)* przeważnie wyobrażeniowe, *b)* przeważnie uczuciowe nazwania czy zmiany znaczenia.

Teraz przejdziemy jeszcze trochę dokładniej na przykładach, przeważnie zaczerpniętych z języka polskiego, te wszystkie, zoryentowane jak powyżej, zjawiska. Przytem jeszcze jedna uwaga i prośba do czytelnika. Praca niniejsza była pisana pospiesznie, a do tego z przerwą pewną między jej częścią pierwszą a drugą. Jeżeli do tego dodam, że zwolna tylko, krok za krokiem, przekopywałem się do uświadamiania sobie tych prostych niby, a tak trudnych do należytego pojęcia zjawisk, więc nic dziwnego, że praca nosi na sobie piętno ‚rozwojowości' i że w szczególności sformułowanie zjawisk w części drugiej poprawia odnośne sformułowanie, dane w części pierwszej. Pośpiech druku nie pozwolił mi na przerobienie całej pracy, a w trakcie drukowania, przy robieniu korekt, jestto niemożliwem. Jeżeli tedy czytelnik znajdzie pewną sprzeczność między częścią pierwszą a drugą, to proszę się przedewszystkiem trzymać późniejszej.

Jakkolwiekbądź, sądzę, że sformułowanie zasadniczego zjawiska dwuczłonowości wszystkich nazw czyli wyrazów, o ile tylko są wykładnikami pojęć, t. j. dwuczłonowości albo względnej, znajdującej się w stadyum rozwoju i polegającej na zależnem tylko wyrażaniu cechy dominującej, która wyodrębnia pojęcie od dawniejszych jako nowe; albo też dwuczłonowości bezwzględnej, polegającej na niezależnem już od wyobrażenia zbiorowego wyrażeniu różnej i danemu wyobrażeniu właściwej cechy dominującej, — otóż, powtarzam, sądzę, że sformułowanie tego zjawiska jest rzeczywistym krokiem naprzód i że może wytrzyma krytykę. Pozwala ono sprowadzać do wspólnego mianownika i »nazwania« i »zmiany znaczenia« i »złożenia« i proste wyrazowe »porównania«. A to bądź co bądź rzecz bardzo ważna

1. Nazwy czyli zmiany znaczenia zależnie dwuczłonowe.

Te wypadki można jeszcze określić jako zmiany znaczeniowe, rozpatrywane z punktu widzenia gotowego, rzeczywistego (nie etymologicznego) znaczenia wyrazu, istniejącego w danej epoce jako najdawniejsze. Ale to rzecz podrzędnego znaczenia.

Polskie *góra* jest wyrazem ogólnie słowiańskim i — w odpowiedniej formie — prasłowiańskim. Znaczenie jego, to jest wyobrażenie stale z tą grupą fonetyczną związane, było w epoce prasłowiańskiej to samo co w polskiem. Wyobrażenie to składa się oczywiście z całego szeregu cech czyli wyobrażeń częściowych, składowych, mniej lub więcej stałych. Stałą cechą jest dosyć znaczne wzniesienie ponad otaczający poziom, wzniesienie — rozumie się — stereometryczne. Mniej stałemi cechami są n. p. kształt tego wzniesienia, zarośnięcie lasem itd. Inne cechy są zależnie od zmieniających się warunków faktycznych zgoła zmienne, n. p. wrażenie chłodu, uczucie strachu, zbiorowe wyobrażenia pasania bydła, owiec; wyobrażenie stromości lub położystości, pokrycia śniegiem itd.[1]). Tak można określić znaczenie polskiego i prasłowiańskiego wyrazu *góra*. Tymczasem w kilku językach lub narzeczach słowiańskich znaczenie tego wyrazu (t. j. odnośnych form, odpowiadających polskiemu *góra*) jest inne. A mianowicie w bułgarskiem, słowackiem, w narzeczach morawskich, słowińskich i serbo-kroackich stałą cechą wyobrażenia złączonego z tym wyrazem (bług. *gorá*, słck. *hora*, słowiń. *góra*, serb. *gòra*) jest las, zaś wyobrażenie wzniesienia może być cechą podrzędną, ba może prawie zupełnie być wyeliminowanem, n. p. jeżeli się mówi o górze Biokova (przykład wzięty z serbskiego słownika VUKA): *Biokova je puna gore* ‚B. jest pełna lasu, t. j. cała pokryta lasem'. Przeważnie jednak znaczenie jest ‚lasu górskiego'.

Więc wyraz pozostał ten sam, ale zmieniło się, przesunęło, jego znaczenie, bo zmieniła się stała cecha tego wyobrażenia, tak że stósunek składowych wyobrażeń wzniesienia i lesistości w prasłowiańskiem, polskiem itd. a w bułgarskiem, słowackiem itd. jest wprost odwrotny. Jak się odbyła ta zmiana? Rzecz prosta, że przedewszystkiem w zewnętrznem otoczeniu odnośnych Słowian góry musiały być pokryte lasem, co stanowiło zewnętrzny warunek skojarzenia się tych dwu wyobrażeń. Jednak i w wielu innych okolicach słowiańskich, polskich itd. były te same zewnętrzne warunki, a jednak *góra* pozostała *górą*. Były więc jeszcze inne warunki w otoczeniu, które doprowadziły do stałego kojarzenia i percypowania *góry* przedewszystkiem jako *lasu*. I tak mo-

[1]) To znaczy, w danych rzeczywiście warunkach mogą to być także cechy dosyć stałe. Zaznaczam tylko z naciskiem, że stałość cechy nie jest identyczna z dominowaniem cechy, zależnem od chwilowych warunków apercepcji. Dominującą może być i bywa cecha niestała, inna n. p. dla człowieka, robiącego wycieczkę na szczyt góry, inna dla szukającego chłodu, inna dla człowieka idącego po drzewo, inna dla pasterza, pędzącego bydło na łąki górskie itd.

żemy n. p. przyjąć przeciwieństwo do gołych, niezarośniętych dolin lub nizin (co nie wszędzie ma miejsce), szukanie schronienia w tych górskich lasach [1]), konieczność (jużto polegająca na braku drzewa w dolinach, jużto n. p. na zagarnięciu lasu w dolinach przez właścicieli większych posiadłości itp.) szukania drzewa na opał i budulec tamże, wyprawy myśliwskie itp. itp., z czem wszystkiem oczywiście były stale związane silne elementy uczuciowe. Dosyć na tem, że z tych czy innych powodów, danych w rzeczywistych warunkach życia, nastąpiło u odnośnych Słowian na podstawie styczności wyobrażeń stałe skojarzenie *góry* z *lasem*. To jednak nie objaśnia jeszcze, dlaczego z wyobrażenia góry zostało wyparte wyobrażenie wzniesienia, a dlaczego na pierwszy plan wysunęło się wyobrażenie lasu, albo dlaczego nastąpiła ta zmiana znaczenia, kiedy przecież istniał wyraz *las* i można go było używać. Otóż obok kojarzenia wyobrażeń, dającego niejako faktyczne podstawy, faktyczną możliwość procesu, działa funkcya psychiczna apercepcyi, związana zresztą bezpośrednio, równocześnie i nierozłącznie z kojarzeniem. Właściwością apercepcyi jest, że to, co się naraz apercypuje, przedstawia się jednolicie i jest zarazem tylko częścią chwilowej zawartości świadomości. W jakiż tedy sposób odbywała się apercepcya tych gór na tle odnośnych skojarzeń? Z jednej strony oczywiście na podstawie stałych cech wspólnych albo nawet identycznych z cechami dawniej odebranych wyobrażeń gór apercypowano te góry jako *góry* i tak je też nazywano; bo to były rzeczywiście *góry;* ale z drugiej strony wysuwa się na pierwszy plan wyobrażenie *lasu* i na podstawie tego apercypowano te góry przedewszystkiem jako *lasy*, co znajdowało swój wyraz w całem zdaniu czyli w zbiorowem wyobrażeniu (n. p. *muszę jechać do gór po drzewo* itd.). Mamy więc dwa, luzujące się bezpośrednio, akty apercepcyi: utożsamienia na podstawie jednych, rozróżnienia na podstawie drugich cech dominujących czyli apercepcyę syntetyczną i idącą w ślad za nią apercepcyę analityczną. Ale rozczłonkowanie czyli analityczna apercepcya pozostała w stadyum zarodkowem, będąc ściśle związaną ze zbiorowem wyobrażeniem (zdaniem) i znajdując w niem swój dostateczny wyraz. W całem zdaniu, odpowiadającem sytuacyi, tkwi w gruncie rzeczy pojęcie ‚lesista góra' albo ‚górski las' (*Waldberg* albo *Bergwald*), ale ostateczne rozczłonkowanie wyobrażenia, jego natychmiastowe usamodzielnienie, nie nastąpiło. Nie było potrzeby tego, a dlaczego? Na to możemy tylko odpowiedzieć, wskazując jako na

[1]) Por. stósunki na Bałkanie.

powód na ogólny związek wszystkich faktów psychicznych, tworzący chwilowy stan kultury u danych ludzi.

Jeżeli przyjmujemy istnienie zarodkowego dwuczłonowego pojęcia ‚leśna góra' i widzimy, że pojęcie to rozwija się w ten sposób, że cecha lesistości wchodzi w skład pojęcia jako stała, dominująca cecha, czyli biorąc zewnętrznie, że nastąpiło wchłonięcie pojęcia lesistości przez pojęcie góry, czego rezultatem językowym jest przesunięcie się znaczenia wyrazu *góra*, to wygląda to prawie tak, jak Wundta ‚zgęszczenie' znaczenia n. p. *universitas litterarum* → *universitas*. I rzeczywiście, zasadniczej różnicy niema, tak samo zresztą jak niema z drugiej strony zasadniczej różnicy między takiem zarodkowem pojęciem ‚lesista góra' a wyraźną i stałą dwuczłonową nazwą n. p. *jelonek* = *Hirschkäfer*, między którą a ‚zgęszczeniem' znowu także niema zasadniczej różnicy, por. *la capitale* ← *la ville capitale*. Wszędzie są tylko różnice stopniowe, to jest w stopniu i sile i wzajemnym stósunku obu aktów utożsamienia i rozróżnienia przy powstawaniu nazwy czyli zmiany znaczenia, a następnie w stopniu szybkości, z jaką owa nowa cecha dominująca cofa się między inne cechy nowego wyobrażenia, czyli w stopniu szybkości, z jaką się zaciera właściwe znaczenie wyrazu. Wszystko to zaś zależy od kulturalności, żeby się tak wyrazić, pojęcia, od rozległości i sposobności jego skojarzeń i stósunku jego chwilowej cechy dominującej do innych jego cech, co znowu zależy, rozumie się, wogóle od jego części składowych. Łatwo zrozumieć, jak bardzo różni się pod tym względem n. p. wyobrażenie *jelonka* od wyobrażenia *góry* itd. W jaki sposób n. p. odbyła się apercepcya i powstała nazwa *jelonka*? Ten objekt apercypowano na podstawie pewnych cech jako *chrząszcza* (czy *robaka*, czy *owada*), a na podstawie innych cech, w danej chwili dominujących (rogów), jako *podobnego do jelenia*, jako »jeleniowatego«. Rzecz dosyć prosta, że, o ile wogóle była potrzeba nazwania tego objektu, to musiała powstać wyraźna dwuczłonowa nazwa a raczej wyraźne nazwanie tej cechy dominującej, bo jedyne zbiorowe wyobrażenie, w którem występuje ten owad i zarazem wyobrażenie jelenich rogów, jest właśnie tylko rozczłonkowaniem samego wyobrażenia. I albo w dalszym ciągu nazwa pozostała w tej postaci *(Hirschkäfer)*, albo jak w polskiem, wcześniej czy później (może nawet odrazu) pozostała tylko nazwa dominującej cechy rozróżnienia *(jelonek* = mały jeleń), która wchłonęła w siebie dominujące cechy identyfikacyi (chrząszcz czy owad [1]). Wypa-

[1]) Czy przy tem polska albo niemiecka nazwa *jelonka* powstały samodzielnie,

dek zatem, jaki przedstawia wyraz *jelonek*, jest ostatecznie dyametralnie przeciwny wypadkowi, jaki przedstawia wyraz *góra*.

Wracając do zajmującego nas zjawiska znaczeniowego, ujawniającego się w wyrazie *góra*, muszę jeszcze uprzedzić jeden możliwy zarzut. Mianowicie mógłby ktoś wraz z Wundtem powiedzieć, że zmiana znaczenia tego wyrazu polega tylko na sukcesywnej zmianie cechy dominującej, a że właściwie całe pojęcie nie jest nowe, tylko to samo, identyczne z dawniejszem. Ale takie określenie zawiera w gruncie rzeczy przyznanie dwu aktów aperceptywno-asocyacyjnych, utożsamienia i rozróżnienia. Oba te akty są zawsze czynnne: rozróżnienia niema tylko przy absolutnej identyfikacyi, to jest przy apercypowaniu tegosamego przedmiotu i przy takiem samem apercypowaniu. Jeżeli zaś apercypujemy ten sam objekt, ale przy tem apercypujemy jakąś jego, dotąd nie dominującą cechę, to to już jest apercepcya nowego przedmiotu, nie różniąca się zasadniczo od apercepcyi nie tegosamego objektu. Granic tu nie ma, bo, o ile w ogóle wyobrażenia na mocy jakichś cech się kojarzą, to już nie są całkiem różne.

Zmiana znaczenia wyrazu *góra* jest ze względu na ogólną tożsamość wyobrażenia krańcowym przykładem tych przeważnie wyobrażeniowych (ale oczywiście nie wyłącznie, bo i tu elementy uczuciowe grają wybitną rolę przy wysuwaniu się cechy lesistości na pierwszy plan) zmian znaczeniowych. Od takich wypadków aż do stałej i wyraźnej dwuczłonowości nazwania czyli dwuczłonowej zmiany znaczenia jest cała, nieskończona skala odcieni. Zobaczymy to na dalszych przykładach, przyczem zaznaczam, że rozwój znaczeń będę tylko szkicować, bo dokładny rozbiór byłby i niepotrzebny i niemożliwy ze względu na zostawione mi do dyspozycyi miejsce [1]).

Stół: znaczenie ‚wikt, utrzymanie, jedzenie' gotowe i usamodzielnione w zwrotach jak: *w tym pensyonacie jest dobry stół, gospodyni daje mi mieszkanie i stół*, wyraża się, resp. wyrażało się, w swem stadyum rozwojowem (zarodkowem) w zwrotach jak: *prosić do stołu, do stołu*

---

czy też są naśladowaniem terminologii łacińskiej, to rzecz obojętna, bo chodzi o zasadę, a ostatecznie gdzieś ta nazwa powstała samodzielnie.

[1]) Zwracam jeszcze co do rozwoju znaczenia wyrazu *góra* uwagę 1) na to, że przysłówkowo używane przypadki lub zwroty prepozycyonalne, odpowiadające naszym *w górze, z góry, w górę* itd. pozostały wszędzie w tem znaczeniu; 2) na to, że w odległej przeszłości języków słow. może odbyła się zmiana znaczenia odwrotna, t. j. las —> las, ale górski —> leśna góra —> góra. Mianowicie można to przypuszczać na podstawie lit. *girė* ‚las', staroprus. *garrian garrin* ‚drzewo' i ze względu na ich siedziby. Ale sanskr. *giri-* i awest *gari* znaczą jak słow. wyrazy ‚góra'.

siała codzień tyle a tyle osób, już podano do stołu itd. Zatem szereg: stół — stół, ale zastawiony jedzeniem (stałem t. j. przedewszystkiem obiadem) — *jedzenie* (t. j. szereg: obiad resp. obiad, i kolacya — stale podawane jedzenie — utrzymanie). To samo i w innych językach, n. p. *Tisch, table.* Przytoczę jeden przykład z KULDY Moravské národní pohádky itd. II. 90: *tomu druhému* (scil. służącemu) *nepopráviala* (scil. gospodyni) *nic krom stola* ‚prócz zwykłego stołu nic mu nie dawała lepszego osobno do jedzenia'.

Białorus. *vóčі* ‚okulary', podobnie ros. *očki*. Zatem szereg: oczy — oczy, ale ze szkła — szkła (do oczu), okulary. Cf. n. p. u ROMANOVA Bělorusskij Sbornik IV. 9: *voči naděu čornyja škljanyja*. Nasze *szkła*, a, o ile sytuacya wyrażająca się w zbiorowem wyobrażeniu nie wystarcza, *szkła do oczu*, podobnie (albo w naśladowaniu) jak niem. *Augengläser* resp. *Gläser*, polega na identyfikacyi ze szkłami, a rozróżnieniu na podstawie sposobu używania za pomocą wyobrażenia ócz. Tam zaś naodwrót: utożsamienie z oczami, a rozróżnienie na podstawie cech samego przedmiotu. Przyczyna oczywiście leży w ogólnym stanie kultury. Przykład instruktywny.

Moraw. *trnky* ‚powidło': KULDA II. 88: *vdolky byly potřeny buď trnkami nebo tvarohem* ‚dołki były posmarowane albo powidłem albo twarogiem'. Szereg: *trnka* ‚śliwka' t. j. drzewo śliwkowe [1]) (ale to już zmiana znaczenia, pierwotnie jak w czeskiem i polskiem = *tarnka* ‚prunus spinosa') — *trnka* resp. *trnky* ‚śliwka, śliwki' (owoc) [2]) — śliwki, ale przyrządzone jako powidło — powidło (ze śliwek).

Pol. *ściana* ← ściana kamienna, mur ← skalna ściana, skała równa jak ściana ← skała, resp. kamień. Znaczenie ‚skała resp. kamień' jest najdawniejsze nam znane, pr. got. *stains* = niem. *Stein*, tak jeszcze bez zmiany w serb. = ‚skała', ale także ‚skalista ściana', a dyal. ‚kamień'; w cerk. i innych język. słow. ‚mur' albo jak w pol. Wychodząc z najdawniejszego znaczenia ustanawiamy szereg: skała — skała, ale równa, równo spadająca — gładka skała, ale zamykająca wejście, dolinę, tworząca jaskinię — gładka skała, ale zarazem ściana — ściana kamienna — ściana z cegły, drzewa... Ten szereg reprodukuje trochę dokładniej i w odwrotnym kierunku szereg, podany na początku. W polskim języku na podstawie znaczenia ‚ściana' usamodzielniło się w dawniejszej epoce (dziś znikło znowu) znaczenie ‚granica': dziś jeszcze używane zwroty

---

[1]) *s trnky v zahradě slivky třásl* ib. 49 ‚trząsł śliwki z tarnki w ogrodzie'.
[2]) *otřas mi ty trnky* ib. 50 ‚otrząś mi te śliwki'.

i wyrazy jak *mieszkać o ściarę, ościenny, zaścianek* stąd pochodzą. Ciekawej odwrotnej paraleli: ściana → skała dostarcza góralskie *wanta* z niem. *Wand*; oczywiście znaczenie to rozwinęło się przedtem w mowie Niemców na Spiżu.

Chodnik: znaczenie ‚trotuar' i ‚podłużna, gruba materya, którą się kładzie na schodach, w sieniach itd.' Por. słowac. *chodník* ‚ścieżka'.

Rok: znaczenie ‚ściśle określony przeciąg czasu dwunastu miesięcy'. Najdawniejsze znaczenie ‚termin, naznaczony, o r z e c z o n y punkt czasu, dies p r a e d i c t a' (por. *wyrok, prorok, urok* itd.). Szereg: termin — termin, ale sądowy, dla przeprowadzenia sprawy (tak w staropol. *roki sądowe, małe roki, wielkie roki*: por. *odroczyć*) — termin kalendarzowy za dwanaście miesięcy (por. *nowy rok*) — termin taki, ale wraz z czasem, jaki upłynie do niego — rok. Oczywiście szkicowanie tylko bardzo z grubsza: dokładne cieniowanie, uwzględniające powolne rozwijanie się znaczeń, wpływy ogólnie-europejskiego liczenia czasu itd. wymagałoby osobnej monografii. Por. jeszcze: *rok szkolny, wojskowy* itp.

Piwnica: dawniejsze znaczenie ‚piwny sklep, t. j. sklepione i dla chłodu niżej powierzchni ziemi zbudowane miejsce, gdzie się przechowuje lub sprzedaje i pije trunki'.

Brzeg: tosamo znaczenie przeważnie we wszystkich słowiańskich językach, t. j. brzeg rzeki: z tego dalej znaczenie ‚kraj czegoś'. Zaś dawniejsze znaczenie, częściowo zachowane jeszcze, było ‚pochyła wyniosłość' (tak jeszcze w narzeczach polskich), zaś jeszcze dawniej prawdopodobnie wogóle ‚wysokie wzniesienie → góra' (jak w serbskiem, taksamo niem. *Berg* itd.). Zatem: wyniosłość — wyniosłość, ale pochyła — pochyłość, zamykająca rzekę, tworząca jej ścianę — brzeg rzeki (niekoniecznie stromy) — brzeg, t. j. kraj (linia graniczna).

Siemię: nasienie konopne (dla ptaków); na Śląsku *siemiono* = nasienie lnu i len (por. MACOSZEK, Przewodnik po Śląsku ciesz. 54): dawniej *siemię* = nasienie wogóle.

Pasieka: miejsce (ogród, osobna część ogrodu), gdzie stoją ule i ule same; najdawniejsze znaczenie jest ‚miejsce wycięte w lesie' (tak jeszcze w polszczyźnie różnych okolic n. p. *świeżo wyrobiona pasieka czyli trzebież* TYSZKIEWICZA Opisanie powiatu borysowskiego 179; podobnie w Zakopanem — słyszane w Olczy — przepędza się ku jesieni bydło i przenosi wraz z niem na *pasieki* itd.), albo także ‚ścięte, zwalone na kupę drzewa' (tak w dawniejszej polszczyźnie, podobnie w małorus. na Węgrzech *pásika* = chašča stjata). W lesistej dawnej Polsce, a obecnie jeszcze w wielu okolicach Litwy, Polesia i i. pasieki znajdują się w le-

sie. W białoruskiem *pasieka* oznacza ‚folwark w lesie' n. p. u ROMANOVA IV 174.

Ul: właściwie ‚wydrążony pień' → ‚wydrążony pień, ale z osadzonemi pszczołami' (tak jeszcze w niektórych narzeczach słowiańskich, dawniej oczywiście wszędzie tak) → ul. W bułg. *úlej* wykazuje obok tego także inny rozwój znaczenia: ‚wydrążony pień, którym spada woda na koło młyńskie', a także ‚koryto, w którem się przesypuje (płucze) piasek, zawierający ziarna złota lub żelaza' (JIREČZEK Cesty po Bulharsku 46. 326). Pr. niżej str. 111.

Bydło: por. staropol. *w bydło* = εἰς περιουσιασμόν Psałterz puł. psalm 134, czes. *bydlo* ‚przebywanie, miejsce przebywania, mieszkanie, stan, sposób życia (*dobré bydlo*)', w słowac. ‚majątek', w narzeczu Lachów morawskich ‚hodowla' (zostawić n. p. świnię *na bydło* = na hodowlę, BARTOŠ Dialektologie moravská I, słownik), *bydlić* (staropol. i czes. *bydliti*) ‚mieszkać, przebywać'. Zatem znaczenie naszego wyrazu *bydło* rozwinęło się na tle hodowania (*bydło domowe* w przeciwieństwie do *zwierza leśnego*) i bytowania (sposobu życia)[1]. Potem bydło → majątek. Wogóle pojęcia ‚bydła' i ‚majątku' są w nieustannej alternacyi. Por. n. p. jeszcze *dobytek*: czes. *dobytek* jak bułg. *dobítъk* ‚bydło' (etymologicznie pokrewne z *bydłem*); *statek*: białorus *statok*: ‚bydło' (ROMANOV III 29); *pecunia* p. wyżej str. 31; *skot*: niem. *Schatz*, p. wyżej str. 31 uw.; serb. *blago* ‚skarb, majątek, pieniądze' ← ‚dobro', a w chorw. ‚bydło'; bułg. *stóka* ‚bydło, towar, majątek'.

Zboże = właściwie ‚majątek, to co się ma, co jest utrzymaniem' (cf. *bogaty*, *u-bogi* tj. nie mający mienia itd.): starop. *zboże* ὑπόστασις Psałterz puł. psalm 38: łuż. *zbožo* ‚bydło': czes. *zboží* ‚majątek', dawniej *sbožie* ‚majątek', słowac. jak w polskiem itd. Podobnie *żyto*: właściwie ‚to, z czego się żyje', potem ‚zboże' (tak w staropol i w rozmaitych narzeczach słowiańskich), potem ‚zboże na chleb κατ' ἐξοχήν', więc nasze *żyto*, ale gdzieindziej, n. p. w bułg., obok znaczenia ‚zboże' także specyalnie = pszenica itd. Podobnie *chleb* → ‚środek utrzymania': pr. *pracować na* —, *odbierać komu* —, *u wdowy — gotowy; żebrany, pański, dworski, żołnierski, lekki, łaskawy chleb*; dalej n. p. w ruskich narzeczach → ‚zboże' n. p. *chlěb im zasějannyj* ‚zboże zasiane przez niego' DOBROVOLSKIJ, Smolen. etnograf. sbornik I 229 itd. Oczywiście we wszystkich tych wypadkach grają wybitną rolę skojarzenia na tle elementów uczuciowych.

---

[1]) A nie jak *żywina* (pol. dyal., białorus. itd.), ros. *životnoje*, *animal* itd., t. j. ‚żywe stworzenie'.

Uroda: dawniej i dziś dyal. ‚wzrost' (pr. *ród, róść, rosły* itd.), n. p. u MICKIEWICZA *pan słusznej urody*, albo u TYSZKIEWICZA Opis. powiatu borysow. 115. Por. we franc. odwrotnie *belle femme* ‚pięknego wzrostu', i zwroty jak ‚rosły chłop, rosły koń' itd.

Bułg. *óbraz*, maced. *obrazé* ‚policzek, lica, twarz': pol. itd. *obraz* = właściwie ‚(wyrzezany) wizerunek'. Naodwrót maced. *lice-to ot sveti Nikola* ‚obraz, wizerunek św. Mikołaja'. Pr. dalej: białorus. itd. *vid*, podobnie jak niem. *Gesicht, twarz* (: *tworzyć, stworzenie*) itd.

Dziad: *dziedzic*: *dziedzina*: *dziedziniec*. Pierwotnie *dziad* oznacza starego człowieka, zajmującego honorowe miejsce w rodzinie (cf. gr. τήθη, lit. *dėdas* także ‚wuj'), ojca rodziny, który, gdy jego dzieci się pożenią i mają dzieci, jest dla wszystkich ‚dziadem', tak u nas po wsiach do dziś dnia [1]). Stąd *dziedzic* = jego potomek i ‚dziedzic'. ‚Dziedzina' = ‚własność, obejście, zagroda dziada', potem wogóle ‚ojcowizna, posiadłość, terytoryum, wieś' (uwzględniam nietylko polskie). ‚Dziedziniec' w stosunku do tego podobnie jak *dwór, podworzec*. Znaczenie *dziad* = ‚żebrak' albo ‚stary niedołęga' jest wyłącznie prawie na tle uczuciowem, które zresztą i tam gra swoją rolę.

Maciora: właściwie = matka i tak jeszcze używane w dawniejszym języku. Ale wcześnie = matka, ale zwierząt niektórych, dziś wyłącznie o świni, odznaczającej się obfitem macierzyństwem, które nadto jest rzeczą ważną dla hodowcy. Ale w narzeczach i dziś jeszcze o innych zwierzętach, n. p. *stará maciora jascurka* (Materyały komisyi antropol. VI 177) Zatem właściwie ‚maciora świnia' itd. Później skojarzyło się z tem pogardliwe uczucie, jak n. p. z *bydlęciem* itd.

Czes. *rána* także ‚uderzenie, cięcie' i ‚blizna', n. p. *dvéře se rozevřely silnou ranou* ‚drzwi się otwarły silnem pchnięciem'. Rozwijanie się znaczenia widoczne n. p. w zwrocie jak: *tělo srostlo s hlavou, tak že po ráně ani památky nezůstalo* ‚po ranie = po cięciu resp. po bliźnie' (Przykłady wzięte z ERBENA, Sto prostonárodních pohádek). Łać. *terra* pierwotnie ‚suchy grunt, sucha ziemia' (← * *tersā*). Odwrotnie n. p. białorus. *pošou póverch vody jak po ljadu* ‚poszedł wierzchem wody jak po suchym gruncie' (ROMANOV IV 63. 64.), podczas gdy wyraz słowiański odnośny (*lędo, lęda, lędina*) oznacza właściwie ‚nowo wyrobione lub odłogiem leżące pole'.

---

[1]) Tak n. p. w bułg. *djádo* = pater familias i jest prócz tego zaszczytnym tytułem, mówi się *djado pop, djado Gospod*; w maced. *dedo* = teść. *Dziedzina* w starop. = hereditas, possessio, w czes. prawie tyle co ‚wieś' itd.

Białorus. *vyjći na ljudzi* = wyjść (z domu) na ulicę, ROMANOV IV 87: por. kajkaw. *ljudski* = ‚obcy', pol. *iść między ludzim* = iędzy obcych. Podobnie pierwotne znaczenie przymiotnika *cudzy* było (ale nie zachowane historycznie, tylko na podstawie etymologii znanej uzyskane) ‚ludowy, gminny' itp. Tu oczywiście uczucie niemiłe, straszne ‚obcości' gra rolę rozstrzygającą.

Gość jak niem. *Gast*: łać. *hostis*; por. bułg. średniowieczne *goste* ‚obcy kupcy', *gościniec*. Zatem pierwotnie ‚przybysz' → ‚przybysz pożądany, gość, kupiec' albo znowu → ‚przybysz niepożądany, obcy κατ' ἐξοχήν, wróg'. Uczucia.

Chłop: pierwotnie ‚sługa, parobek, niewolnik' (starocerk. itd.) → ‚robotnik, osadzony na roli'. Z jednej strony uczucie pogardy prowadzi do używania tego wyrazu jako przezwiska; z drugiej uczucie to niknie, znaczenie rozwija się → ‚włościanin, mężczyzna dorosły, mąż (dla żony)' → ‚tęgi, rosły mężczyzna' (*chłop w chłopa, chłop pod wąsem* itd.).

Kawaler: rozwój znaczenia tego wyrazu romańskiego jest bardzo bogaty i zawiera sporo rysów rozwoju kulturalnego europejskiego jak wiele innych podobnych wyrazów. U nas obecnie: 1) nieżonaty, 2) młody, nieżonaty człowiek, kręcący się koło panny, 3) rodzaj tytułu dawanego młodym chłopcom, którym się niechce mówić ‚ty'. Daleki odstęp od pierwotnego romańskiego ‚jeźdźca'.

Małorus. węg. *sýne* mówi ojciec do córki, *chłópe* mówi mąż do żony (z materjałów wydanych przez HNATJUKA); maced. *síne* mówi się do dziewczyny, podobnie tamże *nána* ‚ciotka' jako tytuł używa się nie tylko o każdej kobiecie, ale i o mężczyźnie, Voc. *náne néne* nie tylko jak serb. *čičo* mówiąc do starszego, ale także do matki; tamże *máma* mówi się także do dziewczyny, n. p. matka do córki. Oczywiście są to już wyłącznie uczuciowe zmiany znaczenia: ‚synu, matko itd.' → ‚mój drogi synu' itd. → ‚mój drogi' → ‚kochany'.

Białor. *ciapłó* ‚ogień': pierwotnie oczywiście = *ciepło*. Szereg: ciepło – ciepło, ale wraz z objektem, dającym je (pr. *siedzieć w cieple, chodź do ciepła, zrobić ciepło*) — ciepło wraz z ogniem — ogień. Wundt zalicza takie wypadki do kategoryi komplikatywnych zmian znaczeniowych.

Kroac. *suhota* oznacza wogóle przestrzeń jakąkolwiek pod dachem (więc może to być dom, stajnia, szopa itd.). Rozwój podobny jak przy *ciapłó*. Możemy go obserwować jeszcze w zwrotach serbskich jak *sjedi u suhoti* ‚siedzi w suchem miejscu', *unesi to amo u suhotu da ne kisne* ‚zanieś to tam w suche miejsce, żeby nie mokło', podróżni w czasie deszczu pytają znalazłszy się przed czyim domem: *hoćete nam dati malo*

suhote ‚dacie nam trochę suchego miejsca'? (przykłady ze słownika VUKA). Potem ‚suchy dach' → *dach* w znaczeniu ‚przestrzeń pod dachem' (*mieć dach nad głową*).

Nędznik w dawniejszym języku znaczy tyle co obecnie *nędzarz*. Więc na tle uczucia pogardy i wstrętu szereg: nędzarz — nędzarz, ale wstrętny — podły nędzarz — podlec = nędznik.

Dając powyższe przykłady nie przeprowadziłem ścisłego podziału między zmianami przeważnie wyobrażeniowemi albo asymilatywnemi a zmianami przeważnie uczuciowemi (wrażeniowemi) albo komplikatywnemi, raz dlatego, że trudno jest przeprowadzić granicę tych zjawisk, powtóre dlatego, że chodzi mi w tej pracy przedewszystkiem o zasadnicze rozjaśnienie przebiegu zmian znaczeniowych, a nie o wyczerpanie rozmaitych ich grup. Przykłady jednak ułożyłem w ten sposób, że zacząłem od zmian przeważnie wyobrażeniowych, a skończyłem na zmianach przeważnie uczuciowych.

Zanim przejdę do przymiotników i czasowników, wskażę jeszcze na parę grup zmian znaczeniowych w zakresie przedmiotów, które zasadniczo nie różnią się niczem od przykładów, dotąd przytoczonych, ale które tworzą dosyć wyraźne grupy wskutek specyalnych warunków asocyatywno-aperceptywnych.

Nawiązując do przykładów *suhota*, *ćapło* możemy wskazać na grupę zjawisk, idących w kierunku od abstractum do concretum. Objaw to częsty, polegający na działaniu uczuć. N. p. indywidualizujące używanie nazw jak *biedota*, *bieda*: *moja mała bieda*, *stoi tam u drzwi jakaś bieda*, *ślicznota*, *państwo* o panu i pani domu; nazwy urzędów i godności przechodzą na ludzi je sprawujących: *starosta* (pierwotnie ‚starość'), *drużba*, ros. *służba* ‚żołnierz wysłużony', *ekscelencya* itd. itd.; podobnie niem. *Frauenzimmer* (w pol. *fraucymer* pozostało w dawniejszem znaczeniu), *Bursche* (pierwotnie = *bursa*, potem = bursa, ale wraz ze studentami, — por. n. p. on ma dobrą, wyścigową stajnię —, potem = studenterya, młodzież — potem = student, młody człowiek — por. cerk. *junota* ‚młodzieniec' urobione jak *hołota*, *głupota* itd.). Przejściowe objawy: *prostota* używane = *prostactwo* t. j. prości, nieokrzesani ludzie, *hołota* (które już nieraz używa się indywidualizująco), *dzicz* itp. Wszędzie tutaj mamy objawy zmian znaczenionych, spowodowanych uczuciami jużto miłości, uszanowania, politowania, jużto pogardy, wstrętu itp. Wchodzi to wszystko w zakres używania pewnych kategoryj morfologicznych, łączy się ze znaczeniem rodzajów (n. p. neutrum), używaniem liczby mnogiej (*ojciec idą*) itd.

Podobne objawy mogą się odbywać także na tle przeważnie wyobrażeniowem. N. p. cerk. *tesla* ‚siekiera', bułg. *teslá* ‚rodzaj ostrej motyki, połączonej z toporkiem (narzędzie ciesielskie)', podobnie słowin. *teslja* itd., ale pol. *cieśla*; pol. czes. itd. *bór*, ale cerk. i południ.-słow. = drzewo szpilkowe (rozmaite = naszemu dyal. *boroviec*), oczywiście po przez pojęcie ‚drzewo, materya drzewna', jak *las* w różnych językach słow. = coll. drzewo; albo *szabla* = człowiek uzbrojony w szablę, rębacz (*przyprowadził ze sobą tyle a tyle szabel, to dzielna szabla*), tak samo niem. *Degen*, *Haudegen*; podobnie *głowa*: por. n. p. zwrot małorus. (węg.) *ubiu sto i dvi hólovy* ‚zabił 102-ch ludzi' itd. itd.

Przeciwnym objawem jest powolny rozwój w kierunku od concretum do abstractum, przyczem nie mam właściwie na myśli tworzenia się pojęć gatunkowych i stosunkowych (p. o tem Wundt wyżej str. 57), tylko powolne bledniecie konkretnego znaczenia, którego rezultatem jest nieokreślone, ogólne pojęcie. Tu należy n. p. cały szereg pojęć ilościowych, pozytywnych lub negatywnych: *siła* = dużo, wiele (podobnie i w innych językach słow., n. p. w serbskim) rozwinęło się, jakto ilustrują zwroty takie: *ruszył z całą swoją siłą zbrojną, uderzył całą siłą swego wojska* i podobne: *kupa*, serb. *čudo* albo plur. *čuda* (*cud* = siła boża, dalej *cud* = dziwny ogrom, dziwna ilość itd.), *dużo* (od *duży* = pierwotnie ‚tęgi, silny', por. *dążyć*), *masa*, *świat* w języku codziennym i w narzeczach = dużo, dosyć (por. n. p.: *będę tam lecieć taki świat!* = tyle drogi, taki kawał) itd. Odwrotnie: *odrobina*, *trocha* (pierwotnie rzecz krucha, mika, okruszyna), *źdźbło* (zwłaszcza w narzeczach) itd. (p. także niżej pod przymiotnikami i przysłówkami). Bardzo często rozwijają się w ten sposób negacye: typowymi przykładami są franc. *personne*, *rien*, *pas* i inne (p. wyżej str. 71 nst.). Rozwój ich objaśniają nasze zwroty jak: *nie zrobił ani kroku, na krok nie odstąpić, ani na włos, włos mu z głowy nie spadnie, nie ma w domu ani żywej duszy, psa nie było na odczycie, ani kropli* itd. Mówiąc: *nie było żywej duszy* itd. zbliżamy się już bardzo znacznie do stanu, reprezentowanego przez franc. *personne* itd. Jestto takie samo wchłonięcie (czyli używając terminu Wundta ‚zgęszczenie') jak w innych wypadkach, w związku z czem odbyło się przesunięcie znaczenia. Objawy takie mogą znowu się odbywać przeważnie na tle wyobrażeniowem. N. p. nasze *raz* ‚cięcie, uderzenie' staje się wyrazem multyplikatywnym: z jednej strony rozwijało się to, jak wskazują n. p. takie zbiorowe wyobrażenia: *ściął drzewo, zabił go jednym razem, na jeden raz, na dwa razy, trzema razy* itd. (pr. *razem*, *naraz*, *odrazu*), poczem mówiono: *zwalić..., zrobić coś za jeden raz* itd., z drugiej zaś strony niewątpliwie stoi to w związku ze

zwyczajem karbowania czyli robienie ‚razów' na odpowiednio przyrządzonym kiju dla notowania: robiąc ‚razy' apercypowano je oczywiście jako ‚razy' t. j. nacięcia, ale zarazem jako znaki liczebne, jako cyfry. Taksamo używa się ‚raz' i w innych słow. językach, podobnie *sykis* ‚cięcie' w litewskiem; podobnie w południowosłow. językach serb. *put*, bułg. *pŭt* ‚droga' n. p. *jedan put*, raz' itd.: por. *zrobić coś, iść do kogo za jedną drogą, zrób to * tę drogę = teraz* (t. z. *ten raz*) itd. Podobnie w innych językach: *mal, fois* itd.

Ciekawym przykładem, powtarzającym się w różnych językach, jest rozwój pojęcia ‚rzeczy'. Pol. *rzecz* = pierwotnie ‚mowa', także ‚wyraz' (zwłaszcza w innych językach słowiańskich) lub ‚rozmowa' czyli ‚to, co się mówi': tak w dawniejszej polszczyźnie, tak jeszcze n. p. u MICKIEWICZA (*i tak rzecz prowadził*), albo w zwrotach: *nie o tem rzecz* itp. Wcześnie rozwija się znaczenie ‚przedmiot mowy, sprawa': kto mówi, przemawia (zwłaszcza z silnym nastrojem: w sądzie, na zgromadzeniu), ten prowadzi swoją ‚rzecz' (por. *sprawa, prawić*). stąd wogóle ‚przedmiot, rzecz'. Stąd nieraz dziś używamy niejednego zwrotu wprost odwrotnie niż dawniej: dawniej *w rzeczy* = w mowie, rzekomo, pozornie (n. p. *w rzeczy był chory*), dziś *w rzeczy samej* = w istocie. Podobnie niem. *Sache* ← starogórnoniem. *sahha* ‚spór, spór sądowy, przedmiot sporny, sprawa, rzecz' (por. jeszcze dziś *Widersacher, Sachwalter*): *sahhan* ‚łajać, ganić; spierać się przed sądem' = got. *sakan* ‚kłócić się, spierać się'; franc. *chose* ← łać. *causa* (sprawa sądowa); niem. *Ding* z germ. *thing* ‚sprawa sądowa, rozprawa, posiedzenie sądu' (pr. *dingen* ‚najmować t. j. robić układ'): zbliża się do tego rozwój znaczenia słow. *běsěda*: w pol. *biesiada* t. j. uczta, w innych językach słow. ‚mowa, wyraz', a pierwotnie (znaczenie niezachowane) ‚posiedzenie'. Por. niżej str. 107/8.

Inną grupę, na którą chcę tu wskazać, tworzą nazwy ludów i osób, rozwijające się w appellativa. Bezpośrednio jasne są np. *Cygan* → *cygan* (pr. *cyganić*); *Szwab*, którego znaczenie ‚oszust' widne tylko z derivatum *oszwabić*; *olbrzym*, ogólniesłow. *obr* resp. *obrin*, pierwotnie = *Awar*; niem. *Hüne*, pierwotnie = *Hun*; franc. *Polonais* ‚pijak'; *Węgier* zwłaszcza dawniej ‚kramarz wędrowny' (NB. zwykle Słowak); *Bojko* we Lwowie (i w ogóle we wschodniej Galicyi) = wędrowny handlarz owoców; *dulęba* ‚niezgraba' (w dyal.), mr. *dulĕba* ‚dureń', białorus. *dulĕb, dulĕbina* ‚niezgrabny, głupiec' itp.: stało się zatem zupełnie nomen appellativum, a pochodzi od nazwy dawnego szczepu *Dulebov*, o których opowiada Nestor; *flądra* resp. *flondra* = pierwotnie ‚dziewczyna z Flandryi'; znane one były jako markietanki itp. i miały złą sławę (por. w dawniejszej Polsce wyraz *Litewka*): *moskal* na Litwie i Rusi = żołnierz; w Bułgaryi *Ro-*

mancí, *Romanki* nazywają się ci, którzy idą na żniwo do południowej Bułgaryi (Tracyi) t. j. *do Romanjá*: ta nazwa kraju *Romanja* → żniwo w Romanjá (pr. *Sachsengänger*, *obieżysasy*); *wałach* ‚koń', *walach* (w Beskidach) = pasterz: oba od Wołochów t. j. Rumunów; *żmudzin*, *żmudzinek* ‚mały koń', na Podhalu *żmudź* ‚drobne, nikłe owce' itd. itd. Dziedzina ta, świadcząca między innemi o braterskich uczuciach wzajemnych ludzkości, jest obfita. Por. jeszcze niżej str. 104.

Odwrotną grupę tworzy oczywiście cała nieprzejrzana masa nazw i imion własnych osób, krajów, rzek itd. O niej tu mówić nie będę, tylko wskażę na szereg przykładów, tworzących grupę pokrewną. Jestto ściśle jednostkowe używanie wyrazów, oznaczających pojęcie gatunkowe i stosunkowe, kiedy się mówi tylko o pewnym, ściśle określonym objekcie, mającym swoje nomen proprium. I tak żaden mieszkaniec miasta jakiegoś i najbliższej jego okolicy nie mówi o nim w pewnych wypadkach inaczej, tylko jako o »mieście«: wychodząc z domu nie mówię, że idę *do Krakowa*, tylko *do miasta* itd. itd. To samo jest i było zawsze i wszędzie. Podobne użycie wyrazu *urbs* o Rzymie rozszerzyło się w późniejszych czasach imperium rzymskiego na całe państwo: *urbs* stało się poprostu nazwą Rzymu. Taksamo dla mieszkańca całej Attyki ἄστυ było = Ateny itp. Podobnie *panem* na wsi jest ten a ten dziedzic, w szkole profesor; w Niemczech *cesarz* = Wilhelm obecnie żyjący, w Austryi Franciszek Józef itp.; *car*, pierwotnie identyczne z *cesarzem*, stało się specyalną nazwą rosyjskich cesarzy, a prócz tego oznacza oczywiście każdorazowego panującego; w biurze *naczelnikiem* jest ten a ten urzędnik itd. itd. bez końca. Zjawisko to będące rozwojowem stadyum gotowych nazw i imion własnych jest bardzo proste i polega na tychsamych procesach asocyacyjno-aperceptywnych, na których polegają wszystkie zmiany znaczeniowe. Kiedy mówię *miasto* a kiedy *Kraków*? Oczywiście, jeżeli z sytuacyi czyli ze zbiorowego wyobrażenia, wyrażonego w zdaniu, wynika, że mówię o Krakowie, czyli jeżeli ta cecha ‚Kraków' jest zawarta w zdaniu, to mówię w takim razie o *mieście*. Jeżeli zaś tak nie jest, jeżeli — jak mówimy codziennym zwrotem — nie rozumie się to samo przez się, to w takim razie używam wyrazu *Kraków*. Taksamo we wszystkich podobnych wypadkach. To znaczy, jak zawsze tak i tu odbywa się aperceptywne utożsamienie (*miasto*) i rozróżnienie (*Kraków*): rozróżnienie zostaje wyraźnie wypowiedziane, jeżeli nie wynika z procesów asocyacyjnych między elementami zbiorowego wyobrażenia, w którymto wypadku wystarcza wypowiedzenie nazwy, bo *Kraków* = *Kraków miasto* (wszystkie imiona i nazwy własne powstały naturalnie także za pomocą tych dwu procesów aperceptywnych i stałego wchłonięcia cechy

utożsamienia przez cechę rozróżnienia: *Kraków = Kraków gród* itd.); jeżeli zaś rozróżnienie jest zawarte w sytuacyi, to w takim razie wypowiada się tylko utożsamienie t. j. *miasto*. Zresztą rozróżnienie może się wypowiadać także za pomocą wskazania lub zaimków posesywnych: *nasze miasto, nasz pan, twój pan* itd. Jeżeli przedmiot jakikolwiek niema indywidualnej nazwy własnej, a mówimy tylko o nim jednym, to w takim razie, o ile znowu rozróżnienie nie jest zawarte w zbiorowem wyobrażeniu eo ipso, musi być wypowiedziane w ten lub inny sposób, choćby tylko przez t. zw. rodzajnik: *trzeba ściąć to drzewo, zgubiłem zegarek, weź mój zegarek, zaprzęgnij gniadą* itd. itd. Wszystko to jest jeden łańcuch tych samych zjawisk, polegających na zasadniczych właściwościach apercepcyi. Poruszający się w nich rozwój umysłowości ludzkiej możnaby porównać do chodu ludzkiego: każde posunięcie się na przód czyli zrobienie nowego kroku jest zawarunkowane dawniejszym.

2. Nazwy czyli zmiany znaczenia niezależnie dwuczłonowe.

Można je także określić jako zmiany znaczeniowe, rozpatrywane z punktu widzenia znaczenia etymologicznego.

Zaznaczałem już wielokrotnie, że nie można przeprowadzić jakiejkolwiek wyraźnej granicy między temi zjawiskami a poprzedniemi, bo polegają one na tych samych procesach psychicznych, a cała różnica leży w tem, że wyraźnie dwuczłonowe nazwy czyli zmiany znaczenia są już niezależne od wyobrażeń zbiorowych czyli zdań, podczas gdy tamte zmiany znaczenia czyli nazwy są właśnie w swej dwuczłonowości zawarunkowane odnośnem wyobrażeniem zbiorowem. Przytem w nazwach dwuczłonowych niezależnych wysuwa się na pierwszy plan cecha rozróżniająca, zaś w nazwach zależnie dwuczłonowych cecha utożsamiająca.

Ale ponieważ i ta różnica występuje wyraźnie tylko, jeżeli z obu stron weźmiemy już gotowe i rozwinięte przykłady, a zresztą jest płynna i stopniowa, co się samo przez się rozumie, bo i wyobrażenia wogóle są tworami płynnymi, znajdującymi się w nieustannym ruchu swych elementów, to z tego wynika, że zasadnicze rozróżnianie »nazw« albo »nazwań« od »zmian znaczeniowych« nie ma sensu i zawsze, przy użyciu każdego wyrazu odpowiadającego poszczególnemu aktowi apercepcyi mamy i nazwanie i »zmianę znaczenia« (chyba że apercypujemy absolutnie ten sam objekt).

Z przytoczonych w pierwszym oddziale przykładów można przytoczyć cały szereg takich, które znajdują się ciągle jeszcze w stadyum zależnej, względnej dwuczłonowości, n. p. białorus. *voči*, bo cecha rozróżniająca je od prawdziwych *oczu* jest zawsze zawarta w zbiorowem wy-

obrażeniu. Inne wchłonąwszy w siebie ów drugi człon definitywnie, definitywnie też zmieniły swe znaczenie czyli są wykładnikiem usamodzielnionego pojęcia, n. p. *ul*, który w porównaniu z niem. *Bienenkorb* albo *Bienenstock* zawiera rozróżniającą cechę ‚pszczół' przez absorpcyę. Więc ostatecznem stadyum, do jakiego może dojść nazwa pierwotnie zależnie dwuczłonowa, jest niezależna, absolutnie jednolita, syntetyczna forma (n. p. nasze *pasieka*). Ale taksamo rozwijają się i nazwy pierwotnie niezależnie dwuczłonowe: każda taka nazwa z biegiem czasu staje się absolutnie jednolitym, syntetycznym wykładnikiem, a odbywa się to albo przez wchłonięcie cechy utożsamiającej (*capitale* ← *ville capitale*) albo przez powolne zrastanie się obu części wyrazu i ścieranie się drugiej, odpowiadającej utożsamieniu (*pstrąg*).

Więc ostatecznie różnica jest taka, że k a ż d a niezależnie dwuczłonowa nazwa staje się z biegiem czasu automatycznym wykładnikiem pojęcia, podczas gdy n i e k a ż d a zależnie dwuczłonowa nazwa dochodzi do tego stadyum. A dalej, że tam mamy w takiem stadyum językowy wyraz cechy rozróżniającej, tu zaś cechy, na podstawie której nastąpiło utożsamienie. Oczywiście odnosi się to wszystko do wyrazów etymologicznie jasnych, to znaczy do wyrazów i pojęć, których rozwój leży w granicach naszej obserwacyi. Jeżeli zaś powstanie wyrazu i pojęcia usuwa się z pod obserwacyi, to nie możemy odpowiedzieć na pytanie, z jakiego rodzaju nazwą mamy do czynienia. I tak n. p. z przytoczonych w pierwszym oddziele przykładów niektóre, o ile rozpatrujemy ich najdawniejsze znaczenie, przedstawiają się jasno jako nazwy pierwotnie dwuczłonowe: *stół* od *słać, ścielę*, zatem pierwotnie = deska rozesłana (na ziemi); *tarnka* do *cierń*, zatem drzewo, resp. śliwa ciernista; *chodnik* = miejsce do chodzenia; *rok* = czas orzeczony; podobnie *piwnica, pasieka, bydło, zboże, obraz;* o innych jak *góra, oczy, brzeg, chleb, dziad* nic powiedzieć nie możemy na pewno (zwłaszcza n. p. najdawniejsze znaczenie wyrazów *góra, brzeg, dziad* może polegać na nazwie zależnie dwuczłonowej); wreszcie o innych jak *ściana, ul* możnaby być różnego zdania (ale co do *ula* por. niżej str. 110).

Przykłady niezależnie dwuczłonowych nazw są tak pospolite i łatwe i tyle ich już w tej pracy przytoczono, że tu ograniczę się do wskazania na kilka grup i ciekawych wypadków.

Mamy n. p. grupę, która zwykle się nazywa substantyzowaniem przymiotników, n. p. *gajowy, polowy, gumienny, krewny, kościelny*, mor. *solný* (KULDA II 34: *Byl jeden solný a měl jednoho syna*) = handlarz soli itd. Oczywiście są to pierwotnie niezależne dwuczłonowe na-

zwy: gajowy dozorca, kościelny sługa, solny kupiec itd. z następnem wchłonięciem członu, polegającego na utożsamieniu.

Inna podobna grupa — to przymiotnikowe nazwy miejscowości jak *Kraków, Przemyśl, Lwów* itd.: pierwotnie = Kraków gród itd., albo, jeżeli to nazwa wsi (n. p. *Płaszów*), taki a taki dwór itd.

Inną grupę tworzy przekształcenie podobnych nazw na wzór istniejących sufiksów, to znaczy zastąpienie drugiego członu utożsamiającego ogólnym wykładnikiem rzeczownikowym: *sklepowa dziewczyna* → *sklepówka, stalowe pióro* → *stalówka, krewny człowiek* → *krewniak, starzec* itd. staroczes. *cěsta silná* → *silnice* ‚gościniec' (t. z. twarda, bita droga) itd. itd. bez końca.

Inną grupę tworzą nazwy urobione od nazw ludów, miejscowości, osób: mianowicie nazwy rozmaitych przedmiotów, ubiorów, narzędzi, zwierząt itd., pochodzących skądeś lub przez jakiś lud używanych, n. p. *krakuska* = czapka Krakusów, *adamaszek, kaszmir, krawatka* = odnośny strój kroacki t. j. kroackiego półku we Francyi, *arabczyk* (*arab*) = koń arabski itd. itd. Samych nazw różnych owoców, zbóż, jarzyn można przytoczyć całe setki.

Osobne grupy tworzą wyraźne composita, ale tu zadawalniam się uwagami, dotychczas o tym przedmiocie wypowiedzianemi.

W końcu zwrócę jeszcze uwagę na to, że wskutek przechodzenia tych nazw dwuczłonowych w formalnie jednoczłonowe często powstają pozorne rozmaite znaczenia tego samego wyrazu, podczas gdy w rzeczywistości mamy do czynienia z różnymi, w różnem miejscu i czasie powstałymi wyrazami. N. p. *nocnik* w języku klas wykształconych = urynał t. j. Nachttopf, u ludu *nocnik* = nocleg (Nachtlager); w starej polszczyźnie *nocnica* ‚wszetecznica' t. j. nocna dziewczyna, zatem ewentualnie mógłby być i *nocnik* ‚rozpustnik' t. j. nocny rozpustnik. Z drugiej strony często cecha rozróżniająca polega na jakiemś znaczeniu zależnie dwuczłonowem wyrazu (t. j. zawsze, ile razy wyraz ma ‚więcej znaczeń') n. p. *stołownik*: *stołować*: *stół* = wikt.

Dotąd rozpatrywaliśmy same nazwy przedmiotów. Teraz weźmy jeszcze pod uwagę trochę nazw przymiotników, przysłówków i czasowników. Zjawiska są ogółem biorąc te same, ale mniej przejrzyste, głównie zaś z tego powodu, że własności i przebiegi wyobrażamy sobie prawie wyłącznie w ścisłym związku z przedmiotami.

Ostry użyte o wrażeniu słuchowem = właściwie ‚ostry' (utożsamienie na podstawie uczucia), ‚ale dla ucha' (rozróżnienie), jednakowoż

ten drugi człon prawie nigdy nie jest wypowiedziany, bo jest zawarty w nazwie przedmiotu (głos, krzyk, dźwięk), wywołującego wrażenie.

Brzydki = pierwotnie ‚ostry' (por. *brzytva* itd., to znaczenie zachowane w różnych słow. językach, n. p. serb. *britka sablja)*: nasze *brzydki* = ostry, ale dla oka, dla uczucia; ros. dyal. *bridkój* = chłodny t. j. ostry, ale dla dotyku (por. *ostry wiatr)* itd.

Czerstwy = pierwotnie ‚solidus, jędrny': w pol. *a*) → jędrny, ale zarazem rumiany → rumiany, dobrze wyglądający; *b*) → jędrny, ale twardy → twardy (chleb); w czeskiem → jędrny, ale młody resp. świeży → świeży (woda, naczynie t. j. nieużywane jeszcze); w słowiń. podobnie, a także → jędrny, ale i silny (krzepki) itd.

Chudy pierwotnie ‚drobny, mały, nie wiele wart, zły' (tak w cerk., tak samo sanskr. *kšudrá-*; oczywiście znaczenie ‚niewiele wart, zły' rozwinęło się ze znaczenia ‚drobny, mały': pierwiastek *kšud-* znaczy ‚rozdrabniać, rozbijać na kawałki'): w pol. → drobny albo nie wiele wart (nikły), ale i chudy t. j. nie wiele wart, ale na ciele → chudy (por. zaraz niżej przykład *biedny*); podobnie w ros.; w czes. podobnie, a także → drobny, nikły, ale biedny (pożałowania godny) → ubogi; w słowiń. znowu na tle znaczenia »zły« rozwinęło się znaczenie ogólnie stopniujące: *huda peč* ‚rozpalony piec', *huda britev* ‚ostra', *huda reka* ‚rwąca, niebezpieczna', *hud mraz* ‚ostry, wielki mróz', *huda suša*, *hud kašelj*, *hud smrad* itd.

Bídný w narzeczach czeskich = chudy (n. p. KULDA II 91 itd.). Podobnie mówimy *biedny na twarzy* itp.

Temný w czes. o głosie: *temný hlas*, *temný hluk* itd.

Skąpy: tak samo w cerk. i indziej; w południowych narzeczach przeważnie = drogi; gdzieindziej także ‚knapp, karg' (pr. *skąpo masła*, *chleba*). Rozwój znaczenia jasny: por. jeszcze zwroty jak *drożyć się z czem.*

Drogi: znaczenia ‚kochany' i ‚wysokiej ceny' idą stale obok siebie (łać. *carus*, *chère...*).

Słaby: niem. *schlaff* ← starogórnoniem. *slaf* ‚ts., bezsilny, leniwy', a dalej do łać. *labi*, *labare*, oczywiście także do niem. *schlafen.*

Niem. *wenig* pierwotnie ‚biedny t. j. pożałowania godzien, bejammernswerth' (: *weinen).*

Klein pierwotnie ‚błyszczący, ładny' → ‚elegancki, zgrabny, zgrabniutki' → ‚mały'.

Co się tyczy dwuczłonowych nazw, to prócz przytoczonych dawniej (p. str. 75) *niebieski*, *piwny* itd. przytaczam jeszcze n. p. *posępny*, *dziurawy*, *biegły*, *ciekawy* (pr. *dociekać*), *smukły*. Wszystkie nazwy takie,

urobione od nazw przedmiotów, łączą się bezpośrednio z porównaniami: *śnieżny* ← *biały jak śnieg* = *schneeweiss*, *posępny* = *nastroszony jak sęp* itd. itd. Bezpośredni związek jest jasny: takie ‚porównanie' jest poprostu rozczłonkowaniem. Co się zaś tyczy nazw, urobionych od czasowników, to są to właściwie wszystko participia, n. p. *biegły* jest formą określoną do *biegł* (jak *zdrowy* do *zdrów* itd.), albo *ogorzały*, *spalony (twarz spalona)* itd. Ale niełatwo odpowiedzieć na pytanie, czy to są rzeczywiście pierwotne niezależnie dwuczłonowe nazwy z wchłonięciem drugiego członu (t. j. członu utożsamienia), czy też są to naodwrót pierwotne zależnie dwuczłonowe nazwy z wchłonięciem członu rozróżnienia. N. p. *opalony* w znaczeniu ‚smagły, ogorzały' (o cerze) można pojmować jako ‚opalony, ale od wiatru (słońca) na twarzy (skórze)' → ewentualnie ‚smagły, ciemny', albo jako ‚ciemnej cery, ale z opalenia' → ‚opalony'. Wogóle muszę zaznaczyć, że te uwagi o przymiotnikach są pobieżne i tylko tymczasowe.

Przechodzę do przysłówków i zwrotów przysłówkowych, przyczem dam przykłady tylko na grupę blednięcia pierwotnego, konkretnego znaczenia. Pr. wyżej str. 71.

Zwroty jak *nigdy w życiu*, *nigdy w świecie* lub *nigdzie na świecie* są fazą przejściową gotowych już rozwojów jak ludowe *na świecie!* = nigdy, *jako żywo!* = wcale nie, nigdy; *o wcale!* = wcale nie itp. Podobnie białorus. *u ich na vjakú stoł'ki ńa buło hrošij*, gdzie *na vjakú* = nigdy (ROMANOV IV 38). Te same objawy spotkaliśmy wyżej (str. 99) przy rzeczownikach.

Podobnie: *na śmierć* = zupełnie, n. p. *spił się na śmierć*, *zapomniałem na śmierć*: rozwinęło się to w zwrotach jak *zabity*, *ubity*, *ranny na śmierć*, słowackie *ochorela na smrť* ‚zachorowała śmiertelnie', gdzie *na śmierć* = zupełnie. Przysłówek *bardzo* pierwotnie = szybko (tak w innych językach słowiańskich), więc właściwie *bardzo biec*, — *uciekać* itd.; *wcale* pierwotnie = *w cale* ‚im Ganzen', stąd (pod wpływem uczucia sprzeczności) ‚ogółem biorąc, a może inaczej w szczegółach' → dosyć, n. p. *to jest wcale dobre* (t. z. możeby się należało inaczej spodziewać, może to dziwne, może to inaczej przedstawiałoby się rozbierając rzecz dokładnie, ale to ogółem biorąc jest nie złe). Podobnie *niezle* i inne podobne negatywne zwroty: *niezle się ma* = wcale dobrze (wbrew oczekiwaniu). Tak samo kostnieją i bledną całe zdania, n. p. *Bóg wie*: *przyszedł Bóg-wie skąd* = niewiadomo skąd = skądeś tam, *bodaj* ← bóg daj, *jeśli*, *jeżeli* ← jest li, je(st) że li itd.

Przechodzę do czasowników.

Co znaczy *stanąłem* albo *zatrzymałem się w tym a tym hotelu?* Znaczy to: zatrzymałem się, ale i zamieszkałem, tak samo jak *nareszcie stanąłem w Krakowie* (po długiej podróży) znaczy: stanąłem, ale i jestem. Podobnie *stać*: *gdzie Pan stoisz? stoję w tym a tym hotelu: wstąpić do kogoś, zajechać do kogoś, zachodzić, zaglądać do kogoś; einkehren, absteigen bei Jemandem, in einem Gasthofe, bei Jemandem vorkommen, vorsprechen* (= wpaść do kogo); *descendre chez quelqu'un* (także = zajść do kogo, ale na rewizyę = rewizyę robić); *deversari*, καταλύειν, καταγεσθαι; małorus. *povertáty* n. p. *do žyda* (= do karczmy); czes. *král zahnul* (zagiął = wstąpił) *k rybáři* itd. Oczywiście w tych wszystkich wypadkach, jak i poniżej wymienionych, asocyacye odbywają się z całym szeregiem częściowych wyobrażeń (wstąpić do kogo itd. to bardzo złożone wyobrażenie), ale apercypuje się to wszystko dwuczłonowo: utożsamienie z czynnością wstępowania, zatrzymania się itd., a następnie rozróżnienie, zawarte w sytuacyi (do kogo na gawędkę itd.).

Prać = pierwotnie ‚bić', zatem *prać* → prać, ale bieliznę kijanką (co często jest wypowiedziane) → bieliznę prać = przedsiębrać czynność potrzebną do oczyszczenia bielizny (bez kijanki jak w mieście). Podobnie *waschen* = pierwotnie ‚wyżymać, wyciskać', franc. *blanchir, lessiver* (od *lessive* ← *lixivia* ‚ług, woda ługowa') = moczyć w ługu, ros. *stirát'* itd. itd.

Myć: jak wykazuje lit. *máuti* ‚nasuwać, naciągać jeden przedmiot na drugi, n. p. pierścionek na palec, pończochę na nogę' i pokrewne *mknąć, pomykać, zamek, zamykać* itd. pierwotnie = ‚sunąć, nasuwać', zatem → robić to, ale w wodzie dla oczyszczenia się itd.

Zapisać → *a)* coś sobie = zapisać, ale dla pamięci t. j. zanotować; *b)* coś komu testamentem; *c)* komu lekarstwo (*czy konsyliarz co zapisze?*).

Nakrywać: *trzeba nakrywać* = *do stołu.*

Podawać: *kiedyż podadzą* scil. *obiad* itd.

Uciekać: właściwie = odbiegać: *uciekł do lasu* t. j. odbiegł, ale ze strachu, dla ukrycia się itp. Podobnie *zbiec, ujść*, serb. *bežati* = uciekać itd.

Dicere pierwotnie = δείκνυμι: podobnie *kazać, kazanie* itd., pierwotnie = *pokazywać*, małorus. (dyal.) *pokázuvaty* = opowiadać, podobnie w białorus. i i. N. p. *pokazywać coś w sądzie*: to, co się mówi, opowiada o fakcie jest dla człowieka identyczne z pokazywaniem objektu jakiegoś.

Appellare: durativum do *appellere* (n. p. okręt do brzegu itd.), zatem podobnie jak nasze *zaczepić kogoś* (na ulicy) = zagadać do niego i t. p.

Małorus. *beśiduvaty*, cerk. *besědovati* obok pierwotniejszego pol. *biesiadować*, bułg. (maced.) *zboruvam* ‚mówię' (od *zbor* = *zbór*, zebranie), serb. *divaniti* ‚mówić, rozmawiać' (od tur. *divan* = zgromadzenie rady, narada), gr. ἀγορᾶσθαι itd. Jednak te wypadki, t. z. *besědovati* itd., mogą być równie dobrze niezależnemi dwuczłonowemi nazwami od *beseda* ‚rozmowa' ← ‚posiedzenie' (uczta) itd. Trudno jednak rostrzygnąć: bo ta dwuczłonowa nazwa mogła mieć znaczenie ‚naradzać się' lub podobnie, a dopiero z niej drogą zależnie dwuczłonowego procesu mogło powstać znaczenie ‚mówić'.

Niem. *schenken*: w starogórnoniem. tylko = einschenken t. j. dawać pić, nalewać: w późniejszym języku także = darować, dawać, a dziś tylko tak. Prawdopodobnie szereg: einschenken: einschenken, ale potrawę itp.: schenken ‚darować'.

Opatrzyć kogo: opatrzyć, ale na to, czy ma wszystko potrzebne i t. p.

Iskać: pierwotnie = szukać → szukać, ale pcheł resp. innych stworzeń w głowie.

Rosić, przysięgać, serb. *naputiti* (pierwotnie ‚na drogę wyprowadzić' → pouczyć, (por. *naprowadzić* itd.).

Słowack. *drú sa za muž* ‚drą się za mąż' t. z. gwałtem chcą wyjść za mąż: por. *wydzierać się do czego*. Uczucie.

Łajać: pierwotnie = szczekać: por. *szczekasz jak pies*, mr. *brecháty* itd. Uczucie.

Konać ← konać (= kończyć) żywot.

Grupa zupełnego blednięcia znaczenia: *być* = pierwotnie ‚mieszkać', *stawać się*, niem. *werden* (do pierwiastku *vert-* ‚obracać') pierwotnie = *obracać się w coś*, podobnie łać. *vivere* u PLAUTA itd. (*miseri vivunt* = sunt); podobnie *chcieć* w codziennej mowie = zacząć: *chciał utonąć* (chociaż wcale nie chciał), *chciałem się przewrócić* itd.

Niezależnie dwuczłonowe nazwy:

Staropol. *garłać* = dusić za gardło: natomiast serb. *grliti* ‚ściskać za szyję w pieszczocie'. Oba = ściskać, ale za gardło. Różne uczucia.

Stołować kogoś = dawać mu stół, *polować*, *golić*, *całować* (pierwotne tylko znaczenie, niezachowane zresztą, ale widoczne z porównania z got. *hails!* = χαῖρε!, to znaczy pozdrawiać kogo okrzykiem ‚zdrów' tu należy — zaznaczenie historyczne jest wynikiem zależnie dwuczłonowego procesu: pozdrawiać, (ale pocałunkiem); *zasępić się*, *zachmu-*

rzyć się (uczucia), *osowieć* (zrobić się ponurym, nielusym jak sowa), *zdrożyć się* (zmęczyć się drogą) itd. itd.

III. Zadania.

Książka Wundta, to jest jej odnośny rozdział, którego treść roztrząsnąłem w części pierwszej, oraz moje skromne uwagi mają oczywiście tylko znaczenie ogólnego zdefiniowania istoty zjawisk semazyologicznych. Zadaniem ogólnej, podstawowej nauki o zmianach znaczenia jest wnikać głębiej i dalej w ich istotę, ale to oczywiście może się odbywać tylko na podstawie objektywnego rozpatrywania całego materyału znaczeniowego w poszczególnych językach czyli na podstawie specyalnych semazyologij, które mają z całą ścisłością filologiczną rejestrować faktyczne objawy w tym zakresie. To dzieje się po części w słownikach i dziełach podobnych, ale niedostatecznie. Zwłaszcza ważne pod tym względem są słowniki żywych języków, a jeszcze ważniejsze, bo dotąd systematycznie nie robione, jest specyalne zwracanie uwagi na odbywające się zmiany znaczeniowe w językach żywych, w codziennej mowie ludzi. Słowniki właśnie na to małą zwracają uwagę, zajmując się przeważnie gotowemi już zmianami. Ściśle biorąc byłoby rzeczą pożądaną mieć kompletny o ile możności wykaz wszystkich choćby najdrobniejszych odcieni w używaniu każdego wyrazu, wszystkich jego połączeń z innymi wyrazami, wszystkich jego różnych, choćby tylko zarodkowo, sposobów użycia w zdaniach, w jakich de facto się pojawia. Obok tego konieczną jest potrzeba porównawczej semazyologii, a właściwie granic porównania tu niema: może i w zasadzie powinno ono obejmować wszystkie języki świata. W praktyce jednak jestto ideałem niedoścignionym, chociaż semazyologiczne porównanie właśnie języków, nie stojących w żadnym związku ze sobą, jest dla psychologii tych zjawisk niezmiernie ciekawe. Oczywiście najbliższym celem dla językoznawstwa indoeuropejskiego jest porównawczy słownik semazyologiczny indoeuropejski, który będzie syntezą porównawczych takich słowników częściowych: słowiańskiego, germańskiego itd. W końcu nietylko mogą być, ale powinny być i są nieodzownie potrzebne semazyologiczne słowniki poszczególnych języków n. p. polskiego itp. Oczywiście trzebaby przytem zgodzić się na jakiś porządek traktowania materyi, boć alfabetyczne porządkowanie rozmaitych wyobrażeń wyszłoby w gruncie rzeczy na zwykły alfabetyczny słownik, tylko traktujący synonima

razem. Wszystko to tworzy ogromne i wdzięczne pole zadań dla językoznawców, przyczem zwracam uwagę, że zwłaszcza opracowywanie własnego języka jest dostępnem dla każdego, bo nie wymaga wielkich środków pomocniczych.

Naturalnie na równi ze słownikami zwykłymi, ale rejestrującymi dokładnie zmiany i rozwoje znaczeniowe, i słownikami semazyologicznymi pożądane są monografie poszczególnych grup wyobrażeniowych itp. Przy czem takie monografie, ze względu na szczuplejszy swój zakres, powinny być przedewszystkiem porównawcze. Praca w tym kierunku zaczęta, ale tylko tyle, że zaczęta.

Porównawcze semazyologiczne traktowanie całego materyału wyrazowego języków indoeuropejskich będzie rewizyą tego, co dotąd zrobiła etymologia, a zarazem przyniesie niewątpliwie obfity plon nowych etymologij. I jedno i drugie równie ważne. Proszę porównać n. p. ciekawe nowe etymologie OSTHOFFA w jego Etymologische Parerga. Przytoczę dla przykładu jedną (swoją), zdaje się dotąd nieznaną etymologię: nasz, a w odpowiedniej formie prasłowiański wyraz *ul* stoi niewątpliwie, jak wykazuje jego pierwotne znaczenie ‚wydrążony pień' w związku z gr. αὐλός ‚flet, rura', lit *aũlas* ‚cholewa'. Ale dalej, o co mi tutaj chodzi, łączy się ta grupa wyrazów z gr. αὐλή, αὖλις, łać. *aula* 1) = αὐλή, 2) garnek (*ōlla*). Na pozór może się to wydawać dziwne: najpierw jaki związek miądzy *garnkiem* a *dworem*, *podwórcem*, dalej, jaki związek między *dworem*, *podwórcem* a *wydrążonym pniem* itd.? Wystarcza jednak porównać bułg. *dvorište*, używane dyalektycznie w znaczeniu *ulej* ‚koryto do przesypywania (płókania) piasku, zawierającego ziarnka złota lub żelaza', aby zrozumieć ten związek. Cechą wspólną tych wyobrażeń jest ‚przestrzeń zamknięta ścianami (ogrodzeniem)'. Dalej należy tu nasze *ulica*: jestto w pierwotnem wyobrażeniu ‚długa, wolna przestrzeń, zamknięta domami', więc bezpośrednio łączy się z wyobrażeniem ‚rury, fletu, ulą, cholewy, podwórca (podwórzec = ‚zagroda'). Pouczające wreszcie są wyrazy staropol. *uliki* ‚dziury, w których są osadzone zęby, Alveole', *uliczka* ‚fórtka, zwykle pl. *uliczki* = drzwiczki, u medyków ‚kanały w ciele, pory' (por. *dwór*, *drzwi*, θύρα, *fores*, *forum* itd. itd.).

Otóż z jednej strony porównawcze traktowanie semazyologiczne, dające przegląd odnośnych możliwości, z drugiej zaś obserwowanie zasadniczych, prostych zresztą, praw rozwoju znaczeniowego. W tym ostatnim względzie chodzi przedewszystkiem o to, aby unikać logicznego, refleksyjnego momentu w przyjmowaniu rozwoju znaczenia. Jeżeli n. p. JIREČEK w swej Geschichte Bulgariens 97 powiada *à propos* znaczenia wyrazu *chudy* ‚biedny — zły': »nur die aus dem Fami-

lienverbande strafweise verstossenen waren arm«, to jest jego konstrukcya, a nie objektywne odczytanie faktów. Por. wyżej str. 105. Albo jeżeli KLUGE w swym słowniku etymologicznym oświadczając się dla wyrazu *Weib* za etymologią sanskr. *vip-* ‚poruszony, pełen zapału', *vēpatē* ‚drży', starogórnoniem. *weibôn* ‚schwanken, unsteht sein' motywuje to tak: »Die Germanen hätten demnach die Bezeichnung *Weib* (*wibo-* aus *wipó-*) geschaffen, weil sie im Weibe *sanctum aliquid et providum* verehrten. Dann würde sich vielleicht das auffällige Genus etwa als ‚Begeisterung, Begeistertes' erklären« — to jestto poprostu naiwne i śmieszne. Jeżeli *Weib* nazwano od wyobrażenia a raczej uczucia ‚wzruszenia, zapału', to w takim razie było pierwotnie nazwą jakiejś kapłanki, a później drogą dalszych zmian przeszło w nazwę kobiety. Ale równie dobrze możliwem jest prozaiczne objaśnienie tego wyrazu jako pogardliwej nazwy dla stworzenia słabego (słabszego od mężczyzny), podobnie jak łać. *mulier* ‚słabsza' do *mollis*.

Najważniejszem jednak zadaniem nauki o rozwoju znaczeń wyrazów będzie to, na które wskazuje WUNDT na końcu swej pracy, a mianowicie psychologia poszczególnych języków.

Kraków.

Z humanizmu i historyi filologii.

Ostatni z poetów polsko-łacińskich.[1])

Napisał

Piotr Chmielowski.

O poezyach łacińskich Kniaźnina nie wiele się doczytać można w historyach literatury naszej: bywają one albo pomijane zupełnie, albo też zbywane bibliograficznie tylko. Ich wartość, o ile wiem, oznaczył sam jeno Bentkowski, powiadając, iż Kniaźnin pisał także »szczęśliwe wiersze łacińskie« (I, 303). Felicyan Faleński w swojem świetnem studyum nad Trenami Kochanowskiego wiedział wprawdzie o ich przekładzie na łacinę, dokonanym przez Kniaźnina, lecz chyba go nie miał w ręku, bo nie tylko nie rozbiera go szczegółowo, ale nawet ani słowa o jego stosunku do oryginału nie napomyka, zadowalając się potrąceniem szczegółu ubocznego, że wierszopis Stanisławowski »przejęty zapewne niezwykłą pięknością poematu, chciał go zrobić przystępnym całej światłej Europie... W tym pomyśle jego widzieć należy niemą protestacyę przeciwko manieryzmowi, któremu hołdował może mimo chęci« (str. 12, 55). Co więcej, nawet uczony, tak skrzętnie zbierający

[1]) Prócz luźnych pieśni znam jeden tylko większy zbiorek wierszy łacińskich, napisany w XIX wieku przez Polaka, Macieja Dubieckiego, kanclerza katedry krakowskiej, p. t. »Carmina subseciva« (Kraków, 1815). Mieści się tu 260 epigramatów dłuższych i krótszych, o sprawach prywatnych i publicznych.

wiadomości bibliograficzne, do jego przedmiotu się odnoszące, jak Gotfryd Ernest Groddeck, tak blizki jeszcze czasów Stanisławowskich, widocznie nie czytał wierszy łacińskich Kniaźnina, kiedy w swojej historyi lit. greckiej (»Initia historiae Graecorum litterariae«) o przekładach z Muzeusza i Biona, tam się znajdujących, zgoła nie wzmiankuje.

A może ta strona działalności autora »Matki obywatelki« istotnie na bliższe zastanowienie nie zasługiwała? Nie myślę bynajmniej przeceniać tego, na co pierwszy bliższą zwracam uwagę; ale nie podobna mi nie stwierdzić, że liryki łacińskie Kniaźnina wcale nie są niższe od polskich co do polotu wyobraźni i stopnia uczuciowości, a prócz tego dostarczają kilku rysów ciekawych biograficzno - psychologicznych, jakich nie znajdujemy w jego polskich utworach, a jeżeliby nawet odszukać się dały, to nie występują one w nich z taką dobitnością i wyrazistością jak w łacińskich. Ażeby poznać naszego autora w całości i szczegółowo, wydają mi się one prawie niezbędnym materyałem, dotychczas zupełnie przez biografów i krytyków literackich niewyzyskanym.

1.

Wyszły one pod napisem: Francisci Dionysii Kniaznin Carmina = Lusimus haec iuvenes olim. = Varsaviae 1781. Typis aulicis S. R. Mtis.« (str. 200 mn. 8-ki). Składają się z dwu ksiąg »Elegij (w pierwszej 15, w drugiej 14), z przekładu Trenów: *Threni Ioannis Cochanovii poetarum polonorum principis*, dedykowanego Franciszkowi Karpińskiemu z piękną pochwałą Jana z Czarnolasu; wreszcie z 12 pieśni: *Odae aliquot.*

Z elegii wstępnej, adresowanej do Franciszka Bohomolca, a pisanej prawdopodobnie w roku wydania książki, kiedy Kniaźnin liczył 31 lat życia, dowiadujemy się, że utwory te, kreślone po większej części dawniej, w pierwszej młodości, zebrał na życzenie Bohomolca, o 30 lat od siebie starszego rodaka (indigena), bo również jak on pochodzącego z Białorusi. Uskarża się tu, że już dawniejszego zapału i dawniejszej łatwości w wierszowaniu łacińskiem nie czuje, że to, co podaje do druku, tworzył jeszcze w nowicyacie u jezuitów, zwłaszcza w Witebsku, gdzie się urodził i gdzie o laurach pierwszy raz zamarzył:

Olim cum primo Parnassi tactus amore
Ferbuerim, pulsans congrua fila lyrae;
Haec mihi spes fuerat. Pulcri studiosus honoris
Nec male pungenti percitus invidia,

Ad viridem cecini collem [1]), qua duplice lapsu
Visba vagis Dunae [2]) consociatur aquis.
Tunc e littoribus nymphae, capita inclinantes,
Nescio quid primum dulce mihi annuerunt.
Nae, tetigit, memini, cor haec dulcedo! repente
Incessit mentem spesque furorque meam.
Omine gaudebam blando. Quem suavis imago
Non rapiat studii, praecipue iuvenem?
Continuo frigere [3]) mihi mortalia; totum hoc
Avia Pieridum cor stimulare [3]) meum.

W innej elegii, do Józefa Leszczyńskiego, towarzysza z nowicyatu (I, 3), jeszcze żywiej a tęskniej wspominał te lata młodociane, pełne uniesień, nadziei, rojeń o sławie:

O mihi dilectos colles fontesque lacusque,
O prata, o campos, o virides siluas!
Quae puero placuere mihi, quae prima tulere
Gaudia, quae lusus composuere meos,
Quae sat nosse fuit, nisi mens ignara futuri
Ferret in externas devia vota plagas.
O sacros patrum tumulos manesque verendos,
Quos coluisse olim mi fuerat volupe,
Spargere queis flores vellem persaepe recentes,
Adicere atque suis ossibus ossa mea.

Z lubością rozpamiętywa chwile, gdy wspólnie z Leszczyńskim ćwiczyli się w próbach poetyckich, kiedy razem przebywali w kolegium połockiem i słuckiem:

Iesu cum socios nos olim iunxerit ambos
Haec eademque aetas et locus et ratio,
Arsimus ambo pares Pindi rapuisse cacumen,
Ambo pares animis ambo pares studiis.
Tecum ego caelestes primum meditabar amores,
Qua Polota suis praecipitatur aquis.
Tecum ego divinis animo concorde vacabam,
Qua celeber divo mons Michaele cluet.
Tecum ego sacravi Phoebo noctesque diesque,
Urbem qua propriam Slucia praeteragit.

---

[1]) Witebsk jest rzeczywiście zbudowany na wzgórzu.

[2]) Widźba wpada dwoma ujściami do Dźwiny zachodniej; przy spływie położony Witebsk.

[3]) Infinitivi historici.

I jeszcze w innej, całkowicie wspomnieniom poświęconej (I, 5), wysławia swój rodzinny Witebsk i Widźbę i Dźwinę i pierwsze rojenia poetyckie:

Urbs mihi praebetur celebri donata lyceo,
Rossiadum imperio proxima Vitepolis,
Rubo [1]) quam medius rapidis discriminat undis
Oppositoque secat flumine Visba biceps.
Hic cepi primum blandae praecepta Camoenae,
Hic sonui primum nescio quid cythara.
Visbenses primum hic mihi naiades applausere,
Duniadesque omen suave tulere deae.
Ergo bonis avibus, quo mens inferbuit oestro [2]),
Parnassi ad culmen cor oculosque tuli.

Z stosunków swoich rodzinnych wspomina przedewszystkiem pochodzenie ze Smoleńska, który gdy się dostał pod panowanie moskiewskie, pradziad Franciszka wraz z bratem przeniósł się do Polski (I, 1):

At meus hanc [3]) atavus fertur petiisse Smolensco,
Moschus ubi laqueis libera colla daret.
Pugnavere olim nostrique in moenibus illis,
Quae male dediderat vilis Obuchovius [4]).
Huc duo migrarunt fratres, quo traxerat illos
Libertatis amor vestraque grata manus.

Ojca utracił Kniaźnin w 8-ym roku życia swojego (»alter ubi fuerat cursus olympiadi«). Rychło jednak zapomniał po dziecinnemu tej straty, ponieważ mu pozostała matka łagodna i troskliwa (»dulcis et sollers«). Do najpiękniejszych należą te wiersze z serca pisane, którymi uczcił wpomnienie tej ukochanej rodzicielki Anastazyi (I, 35), która żyła jeszcze w dacie ogłoszenia jego wierszy:

Matri praecipue, tenero quae pectore fovit
Infantem, quae mihi tot bona praestiterat,
Quacunque ire velim, sequitur sua dulcis imago
Et cor atque animum possidet illa meum.
Cui ego, si quid erit, quod me distinguat honore,
Quod nomen pariat sacra per ora virum,

---

[1]) Rubo — Dźwina.
[2]) oestrus (οἶστρός) — zapał.
[3]) — Vitepolim.
[4]) Był to Filip Obuchowicz, który poddał Smoleńsk Moskwie 10. września 1654.

Reddo libens, veluti concessum munus ab illa,
Quae caecis mentem traxerat e tenebris.
Si grates habeam superis haec maxima porro est,
Nil potuisse ab iis hac mihi matre dari.
Si bene terrigenis optem, dent numina tales
His matres, qualem nempe mihi dederunt.
O utinam haec possem coram testarier ipsi,
Gaudens in lacrimis, lapsus et in genua!
Hoc, superi, servate caput! solidumque per aevum
Cedat ei ex votis integra prosperitas! (I, 3).
. . . . . .
Hoc inter teneri spatium cito labile saecli,
Natorum errori consulit orba parens.
Illa suam, studiis et multo strenua nisu,
Haud sinit incultam destitui sobolem.
Non operae vigili, non curae parcit et auro
Abrumpitque moras fortis Anastasie.
Excolere atque rudem lima poliisse propagem
Inter prima patrum ducitur officia.
Est multum sane vitalem inflasse figuram,
Sed, ni culta sibi sit species, nihil est.
Haec homines facit, haec animos in sidera tollit,
Haec nosmet fatuo dimovet a pecore.
Hac sine, tantundem patres de prole merentur
Ac tellus medio ligna ferens nemore.
Est ferri vel massa auri, quae penditur assis,
Ni probet hanc ignis expoliatque faber.
O, totum carae, totum est quod debeo matri,
Quae praeter vitam tot bona mi tribuit! (I, 5).

Krótko wspomina o zgodzie braterskiej, ale się serdecznie rozwodzi nad wspomnieniem swojej siostry 9-letniej, Rozalii, bardzo młodo zmarłej:

Adde, quod unanimis steterit concordia fratrum:
Fraternum vere est dulce sodalicium!
Hosque secuta fuit, terna trieteride [1]) nondum
Et bella et prudens et pia Rossa soror.
Verum hanc fatorum vis surpuit [2]) immaturam:
O semper nostris invida fata bonis!
Haec porro ante alios tenero me fovit amore,
In desideriis unicus huic fueram.

---

[1]) trieteris = trzylecie.
[2]) = surripuit.

Ceu rosa puniceum posuit sub falce quasillum [1]),
Dixerim o, veram te, mea Rossa, rosam!

Nie będę tu uwydatniał uczuć przyjaźni, wyrażonych w elegiach do Józefa Leszczyńskiego, Fabiana Sakowicza, Józefa Świętorzeckiego, Franciszka Zabłockiego, Franciszka Karpińskiego, uczuć znanych dostatecznie z polskich pieśni Kniaźnina, do których łacińskie nie przydają nowych, nieznanych odcieni, lecz bądźcobądź malują serce tkliwe, spragnione łagodnej i wyrozumiałej sympatyi, możności podzielenia się myślami z ludźmi drogimi sercu, a nie znoszące szyderstwa i satyry.

Poznawszy uczuciowość Kniaźnina, przejdźmy do jego rozumu, do jego poglądów.

II.

Poglądy swoje na zadanie poety złożył Kniaźnin w 2-giej elegii ks. I-ej: »De virtute poetica«. Jestto rodzaj malutkiej sztuki wierszopisarskiej, mającej na widoku głównie usposobienie wewnętrzne wieszcza. Świeżych myśli nie znajdziemy tu niewątpliwie. Nasz autor trzyma się zasad Horacego i Boileau, odpowiadających zresztą jego temperamentowi: doradza więc wszystkim drogę pośrednią pomiędzy zbyt górnym lotem poetyckim a pełzaniem po ziemi; uznaje konieczność zarówno przyrodzonego talentu, jak i pracy usilnej, choć talentowi przypisuje wyższość (naturae ratio prima tenenda tamen); zaleca rozmaitość w pomysłach i formie, lecz ostrzega zarazem przed niebezpieczeństwem motylkowatej zmienności; gani nadmiernie niewolnicze trzymanie się wzorów, zwłaszcza pod względem formy, ale potępia także ich lekceważenie, i t. d. W tem wszystkiem nowości ani śladu; znana doskonale złota pośredniość, przez wieki całe uważana za prawidło najrozumniejsze i najświętsze, ma w Kniaźninie przekonanego zwolennika.

Sposób atoli, w jaki rady te podaje, ma dużo świeżości i trafnych wyrażeń. Nie wyczerpując tu wszystkich zdań, pozwolę sobie przytoczyć dwa ustępy bardzo znamienne dla Kniaźnina, bo dotyczą rodzaju fantazyi i lotu poetyckiego.

Oto naprzód charakterystyka tych, co się bezsilnie wznieść chcą na wyżyny, wraz z przestrogą, iż nie należy też latać zbyt nizko.

Sunt, quibus est cordi superos exquirere tractus
Sublimesque alta in sidera ferre pedes,

[1]) quasillus = koszyk; tutaj: kielich.

Quos ubi ferventes nimius stimulaverit ardor,
Nisibus ablati non revocabilibus,
A terra evolitant atque altius, altius urgent
Perduntque elatis omnia sub pedibus.
Aethereos nimirum ignes et inania caeli
Remigio alarum praepete traiciunt.
At simul insolitum vires defecerit oestrum,
Icarus Icarium labitur in pelagus.
Si quis aves [1]) praecelsa sequi, te noveris ipsum
Atque prius vires experiare tuas,
Ne, cum sis fragili penna, tollaris in altum:
Adferet interitum cerea penna tibi.
Nec nimium repsisse velis: sublimius, euge!
Non decet ignavo tendere in alta pede.

A oto protest przeciwko zbyt wybujałej fantazyi, nie troszczącej się ani o ład w przedstawieniu rzeczy, ani o zasady, ani o prawdopodobieństwo, byleby jeno nagromadzić jak najwięcej przygód zadziwiających. Miał tu zapewne na myśli romanse dawne, takie jak Argenida, Nadobna Paskwalina a może nawet takie poemata jak Orland Szalony Aryosta:

Illosque hinc itidem fas est explodere vates,
Nulla quibus ratio, nec stabile ingenium,
Qui levibus pennis atque uno luminis ictu
Pervadunt celeres orbis utrumque latus,
Qui te per terras agitant, per inhospita lustra,
Per rigidas rupes, per mare velivolum
Mox super aethereas rapiunt velociter auras,
Exin detrudunt in Styga praecipitem.
Qualis papilio instabili per prata volatu
Nunc huc, nunc illuc milie vias iterat;
Aut canis, errores inter silvaeque latebras,
Omnia nare sagax lustrat odorisequo.
Excursant vacui siccique levesque, parati
Et chamelaeontas [2]) vincere ventivoros.
Fabula sola iuvat. Contenti, dum sibi totam
Monstrorum seriem fictio conglomeret,
Navibus aeriis volitant per inania laudes
Hinnituque fremunt sidera Pegaseo.
Nempe furunt furiisque suis vaga numina cogunt,
Quin ipsas adigunt Castalidas furere.

---

[1]) od avere = pragnąć.

[2]) Fałszywa ortografia wyrazu chamaeleon ułatwiła Kniaźninowi prozodyę, bo w prawdziwej: *chă* i *lĕ* — są krótkie.

Spiritus ille sacer, quem donat dius Apollo
Si furit, est sanus, nec ratione caret.

Filozofia, historya powinny zasilać umysł poety, ale w utworach jego pojawiać się oszczędnie (parce) i przeplatać się z żartami i dowcipem, nigdy treści nie zaciemniając. Pożytek społeczny ma być celem pisma (ista iuvant, facilis quae probet utilitas); a biada, jeśli je szpecą: kłamstwo, pochlebstwo, wszeteczność, uniwinnianie występków i zbrodni. Wzory takiej doskonałej poezyi zostawili Homer, Wergili, Horacy, wybrani z tysiąca w ciągu całego szeregu stuleci. Takich poetów czczono w Rzymie za Augusta, we Francyi za Ludwika, w Polsce za Stanisława (Quales Augustus, quales Ludovicus amavit Et quales sapiens Stanislaus amat).

Nie znaczy to jednak, iżby tych tylko poetów czytać i podziwiać należało. Kniaźnin w wierszach swoich wspomina wielu innych nie tylko ze starożytności klasycznej, ale i z czasów o wiele bliższych. Gdy mu Fabian Sakowicz podarował księgę poezyj Daniela Heinsiusa (znakomitego filologa holenderskiego, 1580 †1645), rozkoszował się ambrozyą i nektarem, jakie w nich znalazł, oddawna ich spragniony (Lyr. IX.) i wołał z zapałem:

Huc totus rapior ferorque praeceps,
Noctesque invigilo diesque totas,
Et mergor latice ingeni profundo.
Hic o nil nisi limpidum liquorem,
Hic o nil nisi conditum leporem,
Hic o nil nisi melleum sonorem,
Hic o nil nisi eburneum decorem
Totis haurio gestiens medullis.
Hic regnat venus elegantiaeque
Latinae et salis attici sapores.
Hic suadae sapientiaeque vastae
Omnis copia profluusque fons est.
Salve, o magnanimi libelle vatis!
O et delicium! o amor leposque
Musarum! o pater elegantiarum!

Wielbił też trzech spółczesnych sobie poetów po łacinie piszących i bał się ich sądu o swoich próbkach. Byli to: znany nuncyusz Anioł Durini, wydawca poezyi Szymonowicza, Dalmata Kunić (Cunichius ur. 1719 †1794), autor elegij i epigramatów, wsławiony szczególniej świetnym przekładem Iliady na język łaciński, wreszcie Bernard Zamagna, Jezuita, z pochodzenia Włoch (ur. w Raguzie 1735 †1820), profesor

w Sienie, później w Medyolanie, autor łacińskich elegij i sielanek i tłómacz poetów greckich na łacinę.

Duriniemu poświęcił dłuższą wzmiankę w elegii do Patrycego Skaradkiewicza (II, 9) rządzącego wówczas kolegium pijarskiem w Warszawie. Wspominając o wierszu, na cześć tegoż pijara napisanym przez Duriniego, nazywa go poetą wzniosłym, niezmiernym i szczęśliwym (sublimis et immensus felixque poeta), ozdobą i pysznym filarem wieszczów, i przypisuje mu bardzo ważny wpływ na poprawę smaku literackiego w Polsce. Zapewne, w słowach Kniaźnina mieści się dużo retorycznej przesady; w każdym jednak razie nie można całkowicie pominąć jego świadectwa. Oto ono:

Nuntius ille bonus Tiberino a littore nuper
Nos dulci attonitos paverat ambrosia.
Ille, Aganippidos irriguae saxique bicollis
Rex, bene Sauromatas edocuit sapere.
Quisquiliis per inane datis fucoque reiecto,
Veram et nativam currere Pieriden
Ille tulit, tristesque sonos et inania verba
Exemplo et grandi consilio pepulit.

Z niejakim też smutkiem zaznaczył, że upodobanie do poezyi łacińskiej zanikało wśród ogółu, który się francuszczyźnie oddał całkowicie. I sam też poeta odwyka powoli od zamiłowań młodocianych. W elegii do księcia Czartoryskiego, jenerała ziem podolskich (II, 8), mówi i o sobie i o ogóle polskim:

Iam pridem desueta mihi vix tendere possum
Fila lyrae, Latiae quam sonuere manus.
Nullus honos mansit, Graiis laus nulla deabus:
Arcadiae laurus vile abit in pretium.
Ille olim sermo blandus, sal ille leporque
Nequaquam obtusas manat in auriculas.
Adridens quondam teneris dulcedo palatis,
Nausea stat crasso ludibriumque gregi.
Damnatur blattis, tineisque fit esca supinis
Ovidiique melos suadaque Virgilii.
Abiectae passim nulla est curatio linguae:
Attamen haud misere digna perire fuit.
Succedunt, video, palmamque novissima primis
Eripiunt, omnes stantque caduntque vices.
Argivis Latium, Latio nunc Gallia praestat.
Huic etiam rapiet gens nova laureolas.

Jaką to »nova gens« miał na myśli Kniaźnin, przepowiadając jej, że odbierze panowanie Francuzom, zgadnąć trudno, może Anglię, ze względu na wielką sławę naówczas »Pieśni Ossyana«, które i on sam miał z czasem przekładać na język ojczysty. W każdym razie przepowiednia sprawdziła się; długo przez Francyę trzymane berło przeszło do poezyi niemieckiej i angielskiej; pierwszorzędne jej utwory istniały już w dobie wydania »Carminów« Kniaźnina.

W elegii do Bohomolca (I, 1) opowiada, jak po skasowaniu zakonu jezuitów nie wiedząc, co z sobą zrobić, nie znajdując znikąd pomocy ni opieki (non est errantem qui ducat iterque secundet; non est securam qui dare possit opem), upadł na duchu, utracił swój poprzedni zapał i łatwość tworzenia wierszy łacińskich, bo wiedział, że one już przestały smakować podniebieniu polskiemu:

Quid facerem? invita nequiens audere Minerva,
Ausonius menti decidit ille calor,
Utpote non Lechicis arridens rite palatis,
Nec lectori aptus, nec mihi proficuus.
At neglecta semel virtus male surgit in altum;
Haud eadem vis est, haud eadem ratio...
Desuetis pridem chordis iam pulvis inhaesit,
Nec bene pulsandis improba dextra valet.

Nie czuł nawet sił do wygładzenia wierszy dawniej napisanych i wyraził mocną obawę, iżby po wydrukowaniu nie przyniosły mu wstydu i żeby Bohomolec jako wydawca nie musiał się rumienić za niego. O ile wiadomo, »ząb Zoila« ich nie tknął, ale też i pochwał się wielkich nie doczekały.

III.

O sprawach ogólnych, narodowych nie często odzywał się Kniaźnin w swoich wierszach łacińskich, ale wypowiedział w nich dobitniej poglądy swoje na ówczesny stan Rzeczypospolitej, aniżeli w polskich. W poglądach tych podzielał on myśli Naruszewicza, wyrażone zarówno w odach jak w satyrach, szczególniej zaś w »Redutach«. Odwyknięcie od spraw wojennych, oddanie się zabawom i rozpuście, gnuśność i próżniactwo, niezgoda i prywata, pijana wolność i brak rządności: oto główniejsze wady, które dawną sławę i potęgę ojczyzny zniszczyły, podając ją na łup i pośmiech. Wymownym jest kontrast, nakreślony przez Kniaźnina w elegii do hetmana Wacława Rzewuskiego, znanego także i w dziejach literatury (I, 4):

Cesserat e castris Mavors. Sybaritica proles
Insequitur, gaudens otio et illecebris.
Pluma [1]) fovet molles artus lascivaque membra,
Fervet et in thalamis officiosa Venus.
Pro mucrone calix, pro pugnis iurgia fratrum,
Pro castris fornax [2]), alea pro lituis,
Pro re communi privata cuique cupido est;
Languet mollities prodiga dedecorum.
Quam late viguit Septem subiecta Trioni
Nec contenta suis Lechia limitibus!
Quam decuit vigiles probitas antiqua Polonos
Et ratio et virtus irreprehensibilis!
Hinc Balthis sinuosa fuit contermina nobis,
Illinc Euxinum circumiit pelagus.
Vincere nil dubium fuerat foedusque pacisci:
Hac etenim ac illac terribiles fuimus.
Non semel Odrysiae pallentia cornua lunae
Fregimus et Russos non semel expulimus
Trans Volgae ripas; supplex mitisque Borussus
Belligeram timuit Sarmatiae cydarim [3]).
Ast ubi maiorum a factis et tramite recto
Destitimus, prisci roboris immemores,
Scindimur et rapimur, lacerамur et externamur
Turpemque in sannam [4]) tradimur et spolia.
Discordes aluit mentes patriaeque ruinam
Per duo pax denas segnis olympiadas [5]).
Quam pulchros posset res publica crescere in usus,
Si tunc Polonis mens bene sana foret.
Sed saturi nimia ingluvie [6]) pressique sopore,
Heu, nil venturis consuluere malis!
Ebria libertas et inermis factio et exlex
Ambitio sibimet mutua damna tulit...
Hoc Lechiae in casu sine vi, sine lege, sine ausu
Nos quoque progenitos destituere patres.

Ciężko mu zapewne było pisać o zaniku ducha wojennego, bo i sam także go nie miał; słabe jego ciało (debile corpus) nie nadawało się do trudów obozowych, a i serce miał miękkie (non est cor molle Gradivo). Ale wiedział, że wobec zbrojnych wrogów potrzeba w kraju

---

[1]) pierzyna.
[2]) zapewne czytać trzeba: fornix.
[3]) zapewne = κίδαρις = zawój (królów perskich).
[4]) pośmiewisko.
[5]) czasy saskie, licząc od r. 1717.
[6]) obżarstwo.

obudzić i rozwinąć zapał rycerski, a pohamować zbytki i rozkoszowanie się. W elegii »Situs reipublicae« (II, 3) jednakże nakreślił smutny stan kraju podczas konfederacyi barskiej, niechętnie się o niej odzywając (Mars praedatur congestaque lucra tot annis absumit misere saeva equitum rabies; In spolia et tristes abiit gens tota rapinas); żałował króla Stanisława, który za swoje trudy pozyskał szemrania tylko i zawiść, wysławiał jego mądrość, tak samo jak inni owocześni poeci, znajdował w nim zaletę stałości, porównywał go do niewzruszonej skały (cautes), nazywał wielką duszą, która niczem złamać się nie da (O animae exemplar magnae! quae nescia frangi fortior aestum inter durat et invidiam). Nie było to niewątpliwe pochlebstwo, jak u wielu dworaków, bo się Kniaźnin o łaski królewskie, o ile wiemy, nie ubiegał; lecz było to złudzenie wywołane świetnymi pozorami, jakie Poniatowski po aktorsku umiał zawsze przybierać.

Z mężów znakomitych swojego czasu uczcił przedewszystkiem Stanisława Konarskiego (I, 12) elegią na śmierć jego (1773), który »primus ab offulsa tersit caligine mentes Sauromatisque dedit cernere dulce iubar; Primus enim caecis Musas revocavit ab antris, Quo saecli ruditas truserat has misere«; szkoda jeno, iż dodał przy końcu nieopatrznie, choć w dobrej myśli: »Rex Stanislaus te reddidit immortalem« (przez wybicie medalu z napisem: sapere auso), boć Konarskiego same czyny unieśmiertelniły. Następnie ci senatorowie, których przemoc wyrwała z pośród radzących i zapędziła w kraje dalekie: Wacław Rzewuski (I, 4) i Józef Andrzej Załuski (II, 2) stali się przedmiotem jego czci i serdecznego ich zasług i cierpień uznania; śmierć Załuskiego (1779) opłakiwał osobną odą (X); o niej też głównie mówił w odzie do Józefa Epifaniego Minasowicza (XI).

Naruszewicz (I, 6) stał dla niego na zenicie poezyi (vertice sublimi) jako »vatum princeps, Musarum sola voluptas, delicium Lechiae«, przyrzekł też pójść wiernie jego śladami:

> Tu mihi fer gressus, tu certo tramite duc me:
> Passibus insistam fidus ubique tuis.

Zrobił to, lecz tylko co do myśli: nadęta forma Naruszewicza nie przypadła do jego łagodnego i spokojnego usposobienia.

Księcia Adama Czartoryskiego (II, 8) jako opiekuna poezyi osobną też elegią wysławił, dodając znacząco: »pulso lyram laudesque cano, qui carmine digni«. Nie zawadzi wreszcie wspomnieć o elegii: »Typo-

graphia Gröllii« (II, 7), gdzie się znajduje entuzyastyczna pochwała sztuki drukarskiej, unieśmiertelniającej zasługi i talenty.

IV.

Omawiając wiersze Kniaźnina, pominąłem dwa umyślnie, mając zamiar powiedzieć o nich osobno z powodu odmiennego ich charakteru. Nie naśladował w nich liryków rzymskich starożytnych, lecz, jak się zdaje, filologa humanistę z XVI wieku, Jakóba Pontana (Spannmüllera, 1542 † 1624), którego wiersze religijne językowi naszemu przyswoił na początku XVII. stulecia ks. Stanisław Grochowski. Cechą tych dwu wierszy jest niezmierna pieszczotliwość, używanie wyrazów zdrobniałych, powtarzanie częste jakby jednego motywu muzycznego.

Jednym z nich jest wiersz na urodziny (Genethliacon) Konstantego Czartoryskiego (1773). Elegię tę śpiewają jakby same Charyty i dobierają słówek najdźwięczniejszych i najsłodszych, aby zabawić i ucieszyć dzieciątko. Ponieważ jednak robią to na chłodno, nie wywierają na nas dodatniego wrażenia, tylko każą podziwiać swoją wersyfikatorską zręczność. Powtarzanie tych samych słów, wyrażeń, wierszy jest tu oczywiście umyślne; miało wytworzyć melodyę pełną prostoty, naiwności; ale podobno nie osiągnęło tego zamiaru. Oto mała próbka:

Care puer, pulchelle puer, puer inclite! cessa;
Quid vagis? absit lacrima: care puer.
Blande puer, mi puppe tener, mi puppule dulcis,
Exoriens vixdum floscule, blande puer,
Floscule nate recens, gemmate, venustule: puri
Gutta micans roris, floscule nate recens..
Ecce tibi mammam, mi lactee, belle, venuste!
En plena est lactis mammula dulciculi.
Corculum, ocelle meus, mea vita, pupilla, meum mel!
Puppe pusille puer, puppule puppe puer. itd.

Drugi wiersz, na końcu tomu pomieszczony, odą nazwany, jest nastrojowem, jakbyśmy dziś powiedzieli, rozmyślaniem nad duszą własną (»Ad animam«), ma cechy czysto osobiste, najwewnętrzniejsze, maluje niepokój, niepewność, wahanie i co do zachowania się tutaj na ziemi i po śmierci, choć autor krzepi się dogmatem. Ileż on epitetów nadał tej swojej duszyczce! Animula mea, mea dulcis animula! Animula placida, serena, candida, severa sensuum domitrix, potens recreatrix operum, onerumque baiula, socia gaudii et lacrimabilium socia gravedinum, tenera, misera, vaga, levis, viae inscia, trepida, tristis, mitis, comis, vaga-

bunda, dubia, tremens, languida, haesitans, praepes, a nawet — któżby się tego u Kniaźnina spodziewał na tyle lat przed »nagą duszą« Haraucourta i Przybyszewskiego — n u d u l a!... Jak ładnie i jak trafnie maluje Kniaźnin chwilowe zmiany nastroju, zwłaszcza smutnego i przygnębionego:

Ubinam generosa mentis amoenitas,
Hilaris oculus beneque serena frons?
Ubinam facies bene rosea et candida?
Macerata nunc male ac male lutea.
Ubinam vigor atque praepes impetus?
Modo deficis, cadens veluti rosa,
Male marcida, marcidum quasi lilium,
Animula mea, mea levis animula,
Animula tenuis aerique simillima!

Czczość krótkiej sławy żywo odczuta i wypowiedziana:

Quid Arcadiae, decora tua, laureae?
Tumulo dabuntur atque perennibus
Obliviis, tinearum et esui
Repositum erit ingenium, nec inclita
Virum per ora posteritas feret,
Profunda posteritas et immemor.
Animula mea, mea tristis animula!

W dawniejszej literaturze naszej niema wiersza bardziej nastrojowego...

A i zakończenie jest bardzo znamienne. Jakkolwiek Kniaźnin jest katolikiem szczerym; jakkolwiek wierzy w nieśmiertelność duszy, nie może się jednak obronić od niepewności, co się po śmierci ciała stanie z tą jego drżącą, niepewną, smutną duszyczką:

An in aera dissipabere liquidum
Instar animantium, ut Sapiens ait?[1])
An olim avis devenies aut fera,
Docet uti Samius ille Pythagoras?
An alta te perennitas manet
Carensque fine, martyr ut Atticus?[2])
Animula languida nimis et haesitans,
Quid ambigis? exigua tibi est mora.

[1]) W Kaznodziei (Kohelet)
[2]) Sokrates.

Sonatur ista vox tibi identidem:
Anima egredere, ocius egredere, anima;
At enim quo et qua sit iter? violentior
Tenet ancipitem pavor: infima
An alta manet tuum plaga spiritum?...

Są to wprawdzie co do treści prawie powtórzenia tylko tego, co wyraził już Kochanowski, ale jak wszystkie reminiscencye u Kniaźnina przybrały i one tutaj własny, odrębny, miękki, nastrojowy charakter.

V.

Przekłady zajmują przeszło trzecią część książki Kniaźnina. Rozpisywać się o nich nie będę: szczegółowe zestawienie z oryginałami byłoby mojem zdaniem bezcelowe. Powiem ogólnie, że myśl i obrazy oryginałów oddawał poeta nasz zazwyczaj wiernie, a z niezmierną swobodą: formę natomiast wierszową zmieniał całkowicie. Ponieważ najłatwiej władał dystychem elegicznym, więc oddawał nim wszystkie formy wierszowe, jakie znajdował w swoich pierwotworach; wskutek czego nieraz je zanadto ujednostajniał, czynił monotonnymi, jakkolwiek przyznać należy, iż zbyt rażącem to nie jest; a zarzutem do pewnego stopnia uzasadnionym staje się chyba tylko w »Trenach« Kochanowskiego, w których właśnie lubujemy się między innemi także rozmaitością budowy wierszowej. Niewątpliwie jest duża różnica estetyczna w wyrażeniu zwięzłem czy rozwlekłem, a rozwlekłości nie mógł uniknąć Kniaźnin, oddając n. p. 8-zgłoskowe wiersze trenu XVII elegicznymi dystychami. Dość zestawić jedną strofę:

Próżno morzem nie pływamy,
Próżno w bitwach nie bywamy;
Ugodzi nieszczęście wszędzie,
Choć podobieństwa nie będzie.

Tu nie można opuścić ani jednego wyrazu bez uszczerbku myśli; w przekładzie natomiast Kniaźnina widzimy niekonieczne lub nawet zbyteczne epitety, którymi musiał heksametry i pentametry wypełnić:

Frustra navifragi vitamus marmora ponti,
Frustra sanguineae martia bella deae;
Quantumvis caveas fugiasque pericula prudens,
Qua non sperentur, fata supervenient.

Wyjąwszy atoli takie i tym podobne cechy właściwe ujednostajnieniu w dystychach przekładu, oddaje on zresztą wcale dobrze ducha całości, a niekiedy mógłby dzisiejszym objaśniaczom posłużyć do lepszego zrozumienia zwrotów staropolskich, sprawiających im trudność...

Drugim przekładem z Kochanowskiego jest »Musa«, nadzwyczaj wiernym, prawie dosłownym, dającym się odczytać z wielką przyjemnością. Gdy się przegląda to tłómaczenie, łatwiej przychodzą na pamięć reminiscencye, które tkwiły w duszy Kochanowskiego, a których nie dostrzegli dotychczasowi komentatorowie. Oto z samego zaraz początku, poeta narzeka na lekceważenie poezyi a ubieganie się za pieniędzmi:

Bo z rymów co za korzyść krom próżnego dźwięku?
Ale kto ma pieniądze ten ma wszytko w ręku:
Jego władza, jego są prawa i urzędy,
On gładki, on wymowny, on ma przodek wszędy.
Nie dziw tedy, że ludzie cisną się za złotem,
A poeta słuchaczów próżny gra za płotem...

Czyż te wiersze nie są przeróbką dystychów Owidyusza (Artis amatoriae lib. II, 274–280):

Hei mihi! non multum carmen honoris habet.
Carmina laudantur: sed munera magna petuntur.
Dummodo sit dives, barbarus ipse placet.
Aurea sunt vere nunc saecula! plurimus auro
Venit honos; auro conciliatur amor.
Ipse licet venias Musis comitatus, Homere,
Si nihil attuleris, ibis Homere, foras.

Z Naruszewicza przetłumaczył odę »Do ojczyzny« (ks. I, 26) z powodu porwania króla przez konfederatów. Zwrotki czterowierszowe przerobił także na jednostajne dystychy. Również pochwale Stanisława Augusta poświęcony wiersz metrykanta koronnego, Antoniego Kossakowskiego: »Na nowy Rok« (Kalendae Ianuariae), niewielkie zresztą mający zalety poetyckie, w ogólnikach trzymany, zaszczycił swojem tłómaczeniem.

Z greckiego przełożył Kniaźnin dwa większe poemaciki, wielkim odznaczające się wdziękiem, a mianowicie: »Nagrobek Adonisa« (»Tumulus Adonidis«) Biona, bardzo swobodnie traktowany i dlatego »parafrazą« nazwany, oraz powiastkę Musaiosa (Muzeusza): »Hero i Leander«, którą nazwał »erotopaegnion« i której swoim przekładem więcej nadał powabu, odrzucając trochę sztywne, zbyt uroczyste niekiedy

zwroty oryginału. Oczywiście przerobienie wiersza heroicznego na dystychy nie odtwarza pierwotworu pod względem formalnym, ale może bardziej odpowiada elegijnemu charakterowi treści. Na mnie przynajmniej wywarła ta przeróbka milsze wrażenie, aniżeli polski przekład rymowany Franciszka Konarskiego, skądinąd wielce udatny.

Wreszcie przetłómaczył też Kniaźnin z prozy Monteskiusza na dystychy króciutką prośbę a raczej modlitwę »Do Wenery«, wziętą z zakończenia drugiej pieśni »Świątyni w Knidos« (Le temple de Gnide). Temirę zmienił na Lidę, a zwięzłe zdania Francuza rozciągnął do niezbędnej długości wiersza; tak np. słowa »que, toujours charmée de me voir, elle regrette encore tous les moments qu'elle a passés sans moi« oddał aż w 2 dystychach:[1])

Praesens laetitiis faciam hanc incedere cunctis,
Absens huic dulces eliciam lacrimas.
Dumque suis adeo videar dilectus ocellis,
Quae sine me vixit, tempora lapsa fleat.

VI.

Wielka muzykalność ucha, która się przejawiła i w składaniu wierszy polskich, ułatwiała Kniaźninowi wierszowanie łacińskie. Nie badałem wprawdzie dokładnie jego utworów pod względem prozodycznym, zapewne więcej się tu znajdzie takich usterek jak w owym chamelaonie(!); ale ogólny tok w nich jest niezmiernie swobodny, przypominający potoczystość dystychów Owidyusza; niema tu śladu nawet jakichś naciąganych przekładni w szyku wyrazów; zdaje się, jakby one same mu się w rytm układały. Co najwyżej możnaby chyba zaznaczyć, iż w zakończeniach pentametrów, zapewne usprawiedliwiając się przykładem Propercyusza (mianowicie w I księdze Elegij tegoż), posługiwał się za często 5-o, 6-o, a nawet 7-o zgłoskowemi wyrazami, zwłaszcza celownikami i narzędnikami liczby mnogiej na — i b u s (imaginibus (bardzo często), acinacibus, revocabilibus, anxietudinibus i t. p.).

Najwięcej, jak już wiemy, pisał wierszem elegijnym; w lirykach użył trzykrotnie strofy safickiej (I, V, VII[1]), trzykrotnie alcejskiej tricolos tetrastichos (II, VIII, IX), raz asklepiadejskiej trzeciej dicolos tetrastichos

---

[1]) Józef Szymanowski oddał to dwuwierszem:

I moją zawsze bytność sądząc za przyjemną,
Niech płacze chwili, których nie spędziła ze mną.

(X), raz jambicznej dicolos distichos (III); dwukrotnie izostychicznego hendecasyllobon (VI, IX); wreszcie dwukrotnie izostychicznych trzynasto-zgłoskowców wcale nie szeregowanych w zwrotki (IV, XII). Że i stroficznymi także wierszami władał dzielnie i swobodnie, przytoczę tu na dowód wyjątek z ody do Józefa Świętorzeckiego (Lyr. V), a to tem chętniej, że w nim uwydatni się jeszcze jeden rys, dotychczas nieuwzględniony, mianowicie zdolność liryczno-opisowa. Świętorzecki miał się puścić w podróż morską; poeta silnie na początku zaznaczywszy boleśnie-zmienny los dworzanina, zależnego od kaprysu magnatów, co przekładają obcych lokajów i kucharzów nad ukształconych spółrodaków, życzy przyjacielowi szczęścia i powodzenia wśród obcych; a choć nie ukrywa niebezpieczeństwa podróży morskiej, pociesza go przecież nadzieją pogody, boć i po najsroższej burzy tęcza pojawić się może:

Navis hinc illinc quatitur labatque,
Pallidi nautae trepidant, rudentum
Stridor it late, rapitur per aestus
Ancora triplex.

Interim e furvo [1]) vaga nympha tractu
Trans leves nubes nigricantis aethrae [2])
Exerit sese, per et omne caelum extenditur Iris.

Imbrium, o Iris facies serena et
Suave iucundus lacrimantis aurae
Lusus et risus, speciosa pulchrae
Filia lucis!

Decidunt nimbi, potior renidet
Axibus splendor; nova spes renatae [3])
Et quies menti datur et secundus
Cursibus aer.

Curritur tandem iubar ad coruscum
Duplicis stellae riguas per undas,
Donec hos portu accipiat petito
Insula felix.

---

[1]) czarny.
[2]) powietrze.
[3]) renatae połączyć z: menti.

Wielkiego bogactwa stylowego oczywiście szukać niepodobna u humanisty, krępowanego przekazanym przez Rzymian zasobem zdań i zwrotów. Do upodobań osobistych policzyć wypadnie chętne używanie starego bezokolicznika: mergier, digredier itp., zakończenia rzeczowników żeńskich na *es*: amarities, luxuries, materies, mollities, pigrities; nadmiernie częstego posługiwanania się wyrażeniami: in cassum (napróżno), latex, trames; wreszcie sporo wyrazów greckich: aethra, chelys, cydaris, entheus. oestrus,sophus, sophia, mysta, malacia, lychnon, ellychnium, plastes, techna itp.

Zdaje się, że poznaliśmy z łacińskich poezyj Kniaźnina takie rysy i szczegóły, jakich napróżno szukalibyśmy w jego wierszach polskich. Ubocznie chcieliśmy też zapobiedz, żeby nie tak często sprawdzała się jego charakterystyka umysłowości naszej:

»Extera sola placent; patriae monimenta Minervae
Odimus ac tineis pulverulenta damus...[1])

Zakopane.

[1]) w elegii do Karpińskiego, poprzedzającej przekład »Trenów«.

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

La poétique d'Aristote. Edition et traduction nouvelles, précédées d'une étude philosophique par MM. Adolphe Hatzfeld, professeur honoraire de rhétorique au Lycée Louis-le-Grand, Médéric Dufour, professeur de langue et littérature grecques à l' Université de Lille. Lille-Paris. 1899.

Poetyka Arystolesa może nigdy przedtem nie cieszyła się takiem zainteresowaniem, może nigdy nie zgromadziła równocześnie na swej niwie tylu znakomitych pracowników, jak na schyłku XIX. wieku. We wszystkich najgłośniejszych środowiskach nauki w Europie: nad Dunajem i nad Sprewą, nad Tamizą i nad Sekwaną, pojawiło się prawie równocześnie kilka cennych wydań hermeneutyczno-krytycznych i tłómaczeń, jak również rozpraw i recenzyj pozostających w związku z temi wydaniami. Profesor wiedeńskiego Uniwersytetu, radca dworu T. Gomperz, wydał w r. 1897 tłómaczenie Poetyki Arystotelesa (Aristoteles' Poetik übersetzt und erklärt. Mit einer Abhandlung: Wahrheit und Irrtum in der Katharsis-Theorie des Aristoteles von Alfred Freiherrn von Berger. Leipzig 1897) jako piękne zakończenie i owoc czterech rozpraw hermeneutyczno-krytycznych p. t. »Zu Aristoteles Poetik«, z których pierwsze trzy ogłosił w Sitzungsberichte der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe 1888 i 1896, czwartą w księdze zbiorowej p. t. »Eranos Vindobonensis« (Wien 1893). Ponieważ Gomperz tak w rozprawach powyżej przytoczonych jak i w tłómaczeniu w bardzo wielu szczegółach odstąpił od wydania Poetyki Vahlena, dlatego Vahlen broniąc swego stanowiska jakby ostatniej reduty ogłosił dwie rozprawy p. t. »Hermeneutische Bemerkungen zu Aristoteles' Poetik« (I. Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Gesammtsitzung vom 3. Juni 1897, II. Sitzung der philosophisch-historischen Classe vom 21. April 1898, obie rozprawy wyszły także jako osobne odbitki). Jakkolwiek może nie każdego i nie we wszystkich kwestyach omówionych potrafił Vahlen przekonać o wyższości swoich zapatrywań nad zapatrywaniami Gomperza, to jednak jego »uwagi hermeneutyczne« a zwłaszcza 6. »Aristoteles über Anagnorisis« pozostaną na długi czas a może na zawsze nieprześcignionym wzorem umie-

jętnej interpretacyi. Prawie równocześnie pojawiły się w Anglii dwa wydania krytyczne, jedno Ingrama Bywatera (Aristotelis de poetica liber. Oxonii 1898), bezsprzecznie najlepsze z tych, które dotąd posiadamy; drugie T. G. Zuckera (Aristotelis Poetica. Textum recognovit, emendavit . . . . . Londini 1899). W tym samym roku, co T. G. Zucker, wydali we Francyi Hatzfeld, profesor retoryki w liceum Louis-le-Grand w Paryżu i Médéric Dufour, profesor języka i literatury greckiej w uniwersytecie w Lille, Poetykę Arystotelesa, której pełny tytuł podaliśmy na czele. Obaj wydawcy opierają się na studyach i pracach zagranicznych uczonych, prawie wyłącznie niemieckich. Tekst Poetyki zaopatrzyli we wszystkie środki pomocnicze, jakie do wszechstronnego zrozumienia tegoż koniecznie są potrzebne. A więc oprócz tekstu dają tłómaczenie i dwa komentarze, jeden krytyczny, drugi hermeneutyczny, nadto obszerny wstęp filozoficzny, wreszcie jako uzupełnienie tekstu Arystotelesa w dodatku anonimowe wyciągi z rozprawy o poezyi, tragedyi i komedyi według wydania Bernaysa (Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Drama, Berlin 1886) i Studemunda (Duo commentarii de comoedia [περὶ κωμῳδίας], Philologus XLVI, 1888) wraz z tłómaczeniem i komentarzem do tych ekscerptów. Tak obfity materyał autorowie uporządkowali w swej książce w następujący sposób.

Na pierwszem miejscu znajdujemy wstęp, zawierający obszerne studyum filozoficzne (str. I—LIX.) o Poetyce Arystotelesa. Rozprawa składa się z pięciu ustępów, w pierwszym z nich określają przedmiot i metodę pracy, w drugim stanowisko poetyki w systemie Arystotelesa, w trzecim plan Poetyki i kwestyę, gdzie była umieszczona teorya o komedyi, w czwartym najobszerniejszym (str. XI—XLIV.) rozprawiają o tragedyi, w piątym (str. XLIV—LIX.) o komedyi. O komedyi rozprawiają autorowie krócej, bo też i źródła skąpiej tu płyną. Wychodząc od definicyi komedyi, podanej przez anonimowego autora rozprawy o poezyi, tragedyi i komedyi, i drugiej definicyi z rozprawy o komedyi [ἐκ τοῦ περὶ κωμῳδίας] wyjaśniają w podobny sposób jak przy tragedyi istotę komedyi.

Jak z tego szkicu rozprawy widać, nie jest to praca ani oryginalna ani wyczerpująca. Brakuje części ogólnej nauki o poezyi, podziału poezyi na epiczną, liryczną i dramatyczną, brak nauki o epopei, a i nauka o tragedyi traktowana jest jednostronnie, ułamkowo, skoro niema rozwiniętej nauki o częściach wewnętrznych, którym Arystoteles większą część dzieła poświęca (rozdz. VI—XXII.). Ale i w tem, co autorowie podają, jest wiele braków i usterek. Ponieważ trudnoby było wszystkie braki po kolei wyliczać, dlatego wybieram tylko niektóre, n. p. ustęp określający stanowisko poetyki w systemie Arystotelesa (str. IV.) »Poetyka« — piszą autorowie — »łączy się ściśle z dziełami systematycznemi Arystotelesa. Lecz ponieważ zajmowano się nią odrębnie od tych dzieł, dlatego tak często nie pojmowano znaczenia teoryj w niej wyłożonych. Przeto najpewniejszym środkiem do należytego zrozumienia tych teoryi jest umieszczenie ich napowrót w ich właściwem miejscu«.

Po tym wiele obiecującym wstępie autorowie starają się to przeprowadzić przy pomocy Ravaissona (Essai sur la Métaphysique d'Aristote. t. I. 3-e part. l. 1. c. 2), którego cieniom pracę swą poświęcają, w następujący sposób: »Istota obdarzona rozumem może się objawić według trzech form: w wiedzy, działaniu i tworzeniu; w umiejętności, praktyce i sztuce (savoir,

agir et faire; science, pratique et art). Tym trzem formom odpowiadają trzy grupy umiejętności: umiejętności spekulacyjne, praktyczne, poetyczne. Taka jest klasyfikacya umiejętności i taki podział filozofii«.

»Umiejętności poetyczne i praktyczne mają za przedmiot to, co może być także innem, co zatem zależy od woli. Umiejętności spekulacyjne przeciwnie mają za przedmiot to, co jest koniecznem, czego wola nie może zmienić.«

„Chociaż umiejętności poetyczne i praktyczne mają ten sam przedmiot, to jednak sztuka różni się od praktyki. Praktyka ma swój cel w samej woli i w akcyi wewnętrznej działającego; przeciwnie sztuka ma swój cel w rzeczy istniejącej poza twórcą, a w której twórca powinien wyrazić i urzeczywistnić swoją wolę«.

Chociaż to, co dotąd autorowie powiedzieli, wymagałoby pewnego wyjaśnienia, to jednak jest zgodne z nauką Arystotelesa (por. Etyka Nik. VI. rozdz. 3. i 6). Oczekiwaćby następnie można od autorów wyjaśnienia, jaki jest bliższy stosunek pomiędzy umiejętnościami: ἐπιστῆμαι θεωρητικαί, πρακτικαί, ποιητικαί, na czem polega prawda i fałsz (τὸ ἀληθές, τὸ ψευδές) w umiejętnościach teoretycznych, dobro i zło (τὸ ἀγαθόν, τὸ κακόν) w etycznych, piękno i brzydota (τὸ καλόν, τὸ αἰσχρόν) w umiejętnościach poetycznych. Tymczasem autorowie opuszczając Arystotelesa rozumują dalej tak: »Jak te trzy części filozofii łączą się logicznie stosownie do swej natury, tak jest też pewien porządek w rozwoju historycznym poznania i nauki. Najlepiej znamy to, cośmy zrobili: a więc umiejętność poetyczna jest pierwszym przedmiotem nauki. Umiejętność praktyczna, jakkolwiek wymaga pewnej dojrzałości i rozwagi, jest przecież łatwiejsza i jaśniejsza, niż spekulacya, w której ciemność wzrasta w stosunku do głębokości. Porządek chronologiczny będzie więc następujący:

poetyka, praktyka, spekulacya.

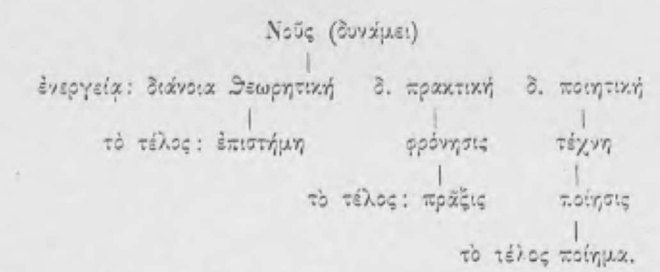
Umiejętność poetyczna ma swą podstawę w umiejętności praktycznej: sztuka rzeczywiście stawia sobie pewien cel, a praktyka jest umiejętnością celów. Praktyka sama ma podstawę w spekulacyi; albowiem, jeżeli rozum praktyczny wytycza cel, to obmyśla go rozum spekulacyjny. Przeto porządek umiejętny będzie:

spekulacya, praktyka, poetyka«.

Jak z powyższego rozumowania autorów łatwo wywnioskować można, porządek chronologiczny tych umiejętności jest raczej piękną zabawką słów i myśli, niż objaśnieniem systemu filozoficznego Arystotelesa, porządek zaś umiejętny jest po części bałamutnie a po części niejasno uzasadniony z powodu nadzwyczajnej zwięzłości. Sprawdza się tu na autorach przestroga Horacego: »Brevis esse laboro, obscurus fio.« Nauka bowiem Arystotelesa o rozumie da się krótko tak przedstawić. Rozum potencyonalny (νοῦς δυνάμει) dzieli się w stanie czynnym, aktualnym (ἐνεργείᾳ) na trzy części: διάνοια θεωρητική, πρακτική, ποιητική: rozum teoretyczny, praktyczny i poetyczny czyli twórczy. Tym trzem rodzajom rozumu odpowiadają trzy doskonałości czyli cnoty rozumu (ἀρεταί): ἐπιστήμη, φρόνησις, τέχνη: umiejętność (teoretyczna),

roztropność i sztuka. Każdy z tych trzech rodzajów zdąża do pewnego celu (τὸ τέλος).

Celem rozumu teoretycznego jest zdobycie wiedzy, umiejętności (ἡ ἐπιστήμη). Dla rozumu praktycznego nie wystarcza zdobycie i posiadanie roztropności, jak dla rozumu twórczego posiadanie sztuki w teoryi. Rozum praktyczny musi się uzewnętrznić w czynie, w praktyce (ἐν πράξει), tak że celem jego jest czyn, działanie (ἡ πρᾶξις). Rozum twórczy przez sztukę (ἡ τέχνη) objawia się w twórczości, w tworzeniu (τὸ ποιεῖν, ἡ ποίησις), ale dla niego tworzenie samo nie jest jeszcze celem. Dla rozumu twórczego ostatecznym celem jest dzieło utworzone, arcydzieło, dzieło sztuki (τὸ ποίημα) w najobszerniejszem tego wyrazu znaczeniu. Krótko uwidoczni system Arystotelesa następujący schemat:

W dalszej części tego samego ustępu rozstrząsają autorowie kwestyę, które umiejętności Arystoteles obejmuje mianem poetycznych. Na to pytanie odpowiadają tak: »Arystoteles oznacza tak właściwą poetykę czyli teoryę poezyi, z którą łączą się blizko muzyka, retoryka i dyalektyka. Poetyka i muzyka są sztukami. Tę tylko z trudnością wchodzą w zakres filozofii. Interesują filozofa tylko o tyle, o ile mają zastosowanie w wychowaniu. Retoryka jest jeszcze sztuką. Dyalektyka jest zarazem sztuką i metodą: jest instrumentem czyli narzędziem filozofii. Co się tyczy analityki, to nie jest to właściwie mówiąc ani sztuka ani metoda: jest to raczej forma, niż środek umiejętności«.

Jak widać z tego, autorowie zaliczają do umiejętności twórczych poetykę, muzykę, retorykę i dyalektykę. Ponieważ muzyka u Greków stanowiła zwykle ścisłą jedność z poezyą, przeto autorowie uzyskują następujące trzy umiejętności: poetykę, retorykę i dyalektykę i z temi trzema umiejętnościami przeprowadzają, jak wyżej z spekulacyą, praktyką i poetyką, szereg chronologiczny (l'ordre chronologique): poetyka, retoryka, dyalektyka, i szereg umiejętny (l'ordre scientifique): dyalektyka, retoryka, poetyka. Otóż pierwszy zarzut przeciw takiemu pojmowaniu umiejętności twórczych byłby ten, że autorowie przyjmują dla poetyki najciaśniejszy zakres, odnosząc ją wyłącznie tylko do twórczości poetycznej, podczas gdy, jak wiadomo, u Greków i Arystotelesa pojęcie τέχναι ποιητικαί obejmowało cały zakres produkcyi technicznej, w której mieściły się i sztuki tak zwane mimetyczne (τέχναι μιμητικαί) jak malarstwo, rzeźbiarstwo, poezya. Powtóre, jeżeli poeta tworzy dramat, epopeję, hymn, pean, rzeźbiarz posąg, malarz obraz, to zapytaćby się można, jaką rzecz, jaki przedmiot leżący po za nim tworzy dyalektyk lub mowca

(por. str. V. l'art a sa fin dans une chose placée hors de l'agent et dans la quelle celui-ci doit réaliser sa volonté).

Na zakończenie niech mi wolno będzie przytoczyć tu słowa sławnego ziomka autorów, Antoniego Mureta, który już w XVI. wieku tę samą kwestyę o wiele krócej a jaśniej tak przedstawia: »Mentis opus est videre, cernere, intellegere, causarum et eorum, quae fiunt ex causis, ordinem ac conexionem intueri. Sed eorum, quae mente cernuntur, tria genera sunt: unum eorum, quorum cognitione et intellegentia ita pascimur, ut in ea conquiescamus neque spectemus alio; alterum eorum, quae ad molitionem alicuius operis effectionemque referuntur. Primi generis sunt, quae de primo rerum ortu ac principiis, de corporibus caelestibus, de causis imbrium, ventorum, grandinum eiusdemque generis aliis a philosophis disputantur. Ad actionem pertinent, quae de instituenda vita conformandisque moribus, de omni genere officii, de virtutibus denique ac vitiis disseruntur. Ad operum autem effectionem quae fabrorum, architectorum, fusorum, pictorum, statuariorum et talium opificum praeceptis continentur. (Antonii Mureti scripta selecta. Vol. I. Lipsiae 1887. Oratio XII. Habita Romae pridie Non. Novembr. MDLXXVII.).

Objaśniając definicyę tragedyi rozstrząsają autorowie dość obszernie trudną i zawiłą kwestyę o κάθαρσις τῶν παθημάτων (str. XXXI—XLIV.) głównie, a zdaje się nawet wyłącznie, na podstawie dzieła A. Doeringa (Die Kunstlehre des Aristoteles. Jena 1876). Autorowie grupują wszystkie pomysły wyjaśnienia — a jest ich bardzo dużo — w trzy główne szeregi: 1. estetyczne (explications esthétiques), 2. fizyologiczne (expl. physiologiques) i 3. etyczne (expl. morales), i podają krótko znaczenie wszystkich trzech Odrzuciwszy pierwsze zastanawiają się następnie nad wyjaśnieniami fizyologicznemi Weila (Ueber die Wirkung der Tragoedie nach Arist., Verhandlungen der zehnten Versammlung deutscher Philologen. Basel 1848 str. 131 nn.) i Bernaysa (Grundzüge der verlorenen Abhandlung des Arist. über die Wirkung der Tragoedie. Abhandlungen der hist. - phil Gesellschaft von Breslau 1857) jako temi, które obecnie najwięcej mają zwolenników, ale i te uznają jako niewystarczające. Dla autorów wydaje się jedynie możliwą do przyjęcia interpretacya etyczna Lessinga. Według nich jest to jedyna interpretacya etyczna, która jest zgodna z całością systemu Arystotelesa i która jest poparta teoryami wyłożonemi w Etyce i Polityce. Że istnieje także interpretacya psychologiczna, za którą przemawia Chaignet (Essai sur la Psychologie d' Aristote. Paris 1883), autorowie nie wspominają, jak wogóle oprócz Ravaissona nie cytują — rzecz dziwna i charakterystyczna — nikogo z francuskich uczonych.

Do wstępu włączone są także o tej samej paginacyi (LXI—LXIII.) »Uwagi krytyczne« (Observations critiques), rodzaj komentarza krytycznego, choć autorowie zastrzegają się, że nie zamierzali pisać aparatu krytycznego. Za podstawę dla swego tekstu wzięli wydanie Wilhelma Christa (De arte poetica liber. Lipsiae 1893). Wybrali zaś tekst Christa dlatego, ponieważ zdaniem autorów tekst ten odtwarza z małymi wyjątkami kodeks paryski 1741 Ac (przez autorów oznaczony literą P), który jest najwierniejszą kopią Poetyki, chociaż dodają nieśmiało uwagę, że tenże rękopis może nie jest oryginałem wszystkich naszych rękopisów. Lecz ponieważ Christ wydawał się im zanadto radykalnym w odstępowaniu od rękopisu paryskiego, dlatego przywracają w tekście swoim 68 razy lekcye tegoż rękopisu a w 66 miejscach wprowa-

dzają do tekstu konjektury częścią własne, częścią innych uczonych. I tu naprzód muszę stwierdzić pewną omyłkę, czy niepraktyczność w wyborze wydań Poetyki Bo skoro biorąc za podstawę wydanie Christa z powodu chwalebnego zresztą konserwatyzmu, autorowie byli zmuszeni tyle razy odstępować od niego na korzyść rękopisu paryskiego, to o wiele praktyczniej byliby postąpili, gdyby byli wybrali za podstawę wydanie Vahlena (Aristotelis de poetica liber. Tertiis curis recognovit et adnotatione critica auxit Iohannes Vahlen. Lipsiae 1885) lub Ueberwega (Aristotelis Ars poetica. Ad fidem potissimum codicis antiquissimi Ac [Parisiensis 1741] edidit Fr. Ueb. Lipsiae 1875), którzy najwierniej odtwarzają rękopis paryski, a w takim razie uwagi krytyczne skróciłyby się prawie o połowę.

O wiele gorzej przedstawia się w »Uwagach krytycznych« sprawa krytyki konjekturalnej. Na 66 konjektur przypada 37 konjektur własnych autorów (oznaczone znakiem »H.-D.«), reszta t. j. 29 na innych uczonych. Pomiędzy tymi uczonymi jest dwóch Włochów z XVI. w.: Maggi (Madius) i Vettori (Victorius) i 12 niemieckich: Bekker, Bergk, Bonitz, Christ, Essen, Gomperz, Nauck, Spengel, Susemihl, M. Schmidt, Vahlen i Ueberweg; francuskich i angielskich nie ma wcale. Dziwnie wygląda pewnego rodzaju zuniformowanie wszystkich powyżej wyliczonych filologów pod względem zasług w zakresie krytyki konjekturalnej. Z 28 konjektur przypada przeciętnie na każdego po dwie, na Bekkera cztery, na Christa, Susemihla, Spengla, Naucka, Vahlena po trzy, Bonitza dwie, na resztę po jednej. Z rękopisów późniejszych (»Apographa«) przyjmują autorowie jedną konjekturę. A już wprost razi zupełne ignorowanie epokowych zasług położonych około wydania Poetyki przez Vahlena, zasług, które przecież i po za granicami Niemiec są znane i uznane, n. p. przez Bywatera, który to uczony przedmowę do swego wydania tak rozpoczyna: Poetica Aristotelea quem ad modum sit editoribus tractanda, exemplar nobis luculentum proposuit Iohannes Vahlen, cui quantum haec studia debuerint, omnes hodie norunt«.

Ale jeszcze pod innym względem te »Uwagi krytyczne« autorów mogłyby dać powód do smutnych refleksyj. Oto cały dorobek uczonych w przeciągu prawie czterech wieków (licząc od Madiusa do Gomperza okrągło lat 350) wydaje się mniejszy liczebnie, niż autorów, wykazujących własnych konjektur 37. Ale jeżeli się przypatrzymy dokładniej pracy i metodzie autorów, to rzecz wcale nie tak rozpaczliwie się przedstawi. Pominąwszy bowiem drobiazgi graficzne i stylistyczne, jak n. p. αὐτῶν i αὐτοὺς zam. αὐτῶν i αὐτούς (26. 1461 b 33 i 1462 a 1), pomiędzy konjekturami autorów jest przeszło jedna trzecia takich, które poza granicami Francyi były pod inną firmą dawno znane. Niektóre z nich albo »utonęły w zapomnienia fali« albo też tulą się w najniższych regionach wydań krytycznych ku przestrodze późniejszych wydawców, by się nie powtarzali, jak się to trafiło Tuckerowi, który robi konjekturę ἡ ἰδέα zam. ἡδέα (19. 1456 b 8) nie wiedząc o tem, że już przed 350 laty zrobił ją Madius. Ale co się Tuckerowi raz przytrafiło, to autorom przytrafia się kilkanaście razy. W następującem zestawieniu podaję naprzód lekcyę rękopisu paryskiego Ac, potem konjekturę autorów, nareszcie wskażę, pod czyjem imieniem konjektura ta znana była przedtem:

— 2. 1448 a 15: ὥσπερ γᾶς Κύκλωπας Ac — ὥσπερ [Πέρσας καὶ] Κύκλωπας H.-D. = Bekker-Susemihl (wyd. I.).
— 4. 1449 a 9: γενομένης οὖν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς Ac — γενομένη . . . αὐτοσχεδιαστική H.-D. = Bekker.
— 4. 1449 a 16 ἑξάμετρα Ac — τετράμετρα H.-D. = Winstanley, Ueberweg.
— 9. 1451 b 13 ὑποτιθέασιν Ac — ἐπιτιθέασιν H.-D. = Bekker (wyd. III.), Ueberweg — Riccardianus.
— 10. 1452 a 17 ἐξ ἧς Ac — [ἐξ] ἧς H.-D. = Susemihl.
— 17. 1455 b 18 τοῦ Ποσειδῶνος Ac — τοῦ θεοῦ H.-D. = Vahlen (Zur Kritik aristotelischer Schriften).
— 18. 1455 b 28 εἰς εὐτυχίαν Ac — εἰς εὐτυχίαν [συμβαίνει ἢ εἰς δυστυχίαν] H.-D. Por Tyrwhitt: εἰς εὐτυχίαν [ἢ εἰς δυστυχίαν].
— 18. 1455 b 34 [ἡ δὲ ἁπλῆ] H.-D. = Vahlen.
— 20. 1456 b 23 συνετὴ Ac — συνθετὴ H.-D. = Susemihl (wyd. I. podług apogr.).
— 20. 1457 a 9: περυκυίαν συντίθεσθαι Ac — περυκυῖα[ν συν]τίθεσθαι H.-D. = Winstanley, Bekker (wyd. III.), Susemihl (wyd. I.), Vahlen.
— 22. 1458 a 27 κατὰ μὲν οὖν τὴν τῶν ὀνομάτων σύνθεσιν Ac — κατὰ μὲν οὖν τὴν τῶν [ἄλλων] ὀνομάτων σύνθεσιν H.-D. = Twining - Piccolomini.
— 22. 1458 b 16 ἐντιθεμένων τῶν ὀνομάτων Ac — ἐντιθεμένων τῶν [κυρίων] ὀνομάτων H.-D. = Vahlen (Rhein. Mus. XIX. p. 309), Susemihl, Ueberweg.
— 23. 1459 a 33 μέγα Ac — μέγας H.-D. Ale już w rękopisie A jest ta sama poprawka z drugiej ręki. Por. Susemihl - Vahlen.
— 25 1460 b 17 μιμήσασθαι ἀδυναμίαν Ac — μιμήσασθαι [ὀρθῶς, ἡμάρτηται δὲ δι'] ἀδυναμίαν H. D. Por. Vahlen: »Mancam orationem significavi, sententia videtur sic suppleri ὀρθῶς, ἥμαρτε δ' ἐν τῷ μιμήσασθαι (sive ἀπεργάσασθαι) δι' ἀδυναμίαν«.
— 26. 1462 a 1 πρὸς αὐτοὺς Ac — πρὸς αὐτοὺς H.-D. = Hermann.

Są też w uwagach i inne niedokładności. 24. 1459 b 37 czytają autorowie: τὸ δὲ ἰαμβεῖον καὶ τετράμετρον κινητικά, τὸ μὲν ὀρχηστικόν, τὸ δὲ πρακτικόν. Referent sądził (De Aristotelis de poetica libello recognoscendo. Sanok 1888) i dotąd sądzi, że tak należy czytać zamiast κινητικαί Ac, autorowie jednak mylnie w »Uwagach« cytują Vahlena, który i w tekście i w komentarzu podaje κινητικὰ καὶ t. j. κινητικα [κα].

Z własnych konjektur autorów najważniejsza jest 18. 1456 a 2 τὸ δὲ θαυμαστὸν, οἷον (τὸ δὲ τέταρτον ὅηο οἷον Ac), ale ta, mojem zdaniem, tylko powiększa liczbę niefortunnych konjektur o jedną. I konserwatyzm autorów czasem za daleko posumięty, jak n. p. wobec konjektury Bernaysa ἀνώνυμος (1. 1447 b 9) lub ἡ διάνοια Spengla (ἡδέα Ac 19. 1456 b 8).

Tekst, tłómaczenie i komentarz hermeneutyczny (str. 1—117) są tak zręcznie ugrupowane obok siebie, że na stronie parzystej umieszczony jest tekst grecki, obok na stronie nieparzystej tłómaczenie a na obu stronach u dołu ciągnie się komentarz hermeneutyczny, niestety zbyt elementarny, podobny do naszych szkolnych i to dla najniższego stopnia nauki, tak że trudno

pojąć, jakich czytelników mieli autorowie na oku. Jako próbę przytaczam początek. »Ποιητικῆς = sous - entendu τέχνης: de l'art poétique. — Αὐτῆς. opposé à τῶν εἰδῶν. — Εἰδῶν: les genres. — Κατὰ φύσιν: selon l'ordre naturel« i t. d. Ale że ἀπὸ τῶν πρώτων oznacza metodę analityczną (a priori), nie jest wyjaśnione, choć w tłómaczeniu czytamy: »en traitant d' abord des principes«. — Objaśnień historyczno-literackich, tak bardzo potrzebnych w Poetyce Arystotelesa, nie ma prawie żadnych.

Wogóle zatem, jak stąd widać, praca autorów nie stoi na wysokości zadania i pozostaje o wiele w tyle poza podobnemi wydaniami uczonych niemieckich i angielskich.

Zewnętrzna forma, jak zwykle w wydaniach francuskich, wspaniała.

Lwów. *W. Wróbel.*

Roscher Wilh. Heinr., Ephialtes, eine pathologisch-mythologische Abhandlung über die Alpträume und Alpdämonen des klassischen Alterthums. Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Bd. XX. Leipzig, Teubner 1900.

Treścią rozprawy, której tytuł pomieszczono powyżej, są wyniki badań przedsięwziętych przez W. Roschera celem rozwiązania dwóch zagadnień: po pierwsze, jakie są istotne objawy chorobliwego zjawiska, zwanego powszechnie »zmorą«, jakie jego przyczyny i skutki według dzisiejszego stanu wiedzy lekarskiej w porównaniu z zapatrywaniami lekarzy starożytnych, po drugie, jak przedstawia się zjawisko to w przekazanej nam literaturze pięknej Greków i Rzymian, a tem samem w ich wierze ludowej. Stosownie do tych zagadnień dzieli się właściwa rozprawa na dwie części. Pierwszą stanowi rozdział I. (Wesen und Entstehung des Alptraums nach den Anschauungen der heutigen Medicin) i pierwsza połowa rozdz. II. (Wesen und Entstehung des Alptraums nach den Anschauungen der antiken Aerzte) do str. 29. Druga połowa tego samego rozdziału (str. 30—47) mieści zestawienie kilku literacko przekazanych opisów zjawiska zmory, należy więc treścią do drugiej części rozprawy, obejmującej także rozdziały III. (Die antiken Benennungen des Alps) i IV. (Die wichtigsten Alpdämonen der Griechen und Römer). Autor, podając w ten mniejwięcej sposób treść rozprawy w przedmowie, usprawiedliwia swoje przedsięwzięcie i oświadcza, że długoletnie, szczegółowe badania swoje nad mitem starogreckiego bóstwa pasterskiego Pana rozszerzył na działalność tegoż jako Efialtesa, t. j. jako demona zmory. Aby działalność tę dokładnie wyjaśnić, uznał za rzecz bezwarunkowo konieczną ile możności jak najdokładniej zaznajomić się z całym obszarem wyobrażeń grecko-rzymskich o zmorze i jej demonie, usiłował więc zebrać wszystko, co starożytność grecko-rzymska przekazała o Efialtesie, uporządkować tradycyą krytycznie i przedstawić ją w jasnym obrazie. Zadania tego podjął się autor tem chętniej, że zdaniem jego inny badacz, Ludwik Laistner, uczony autor dwutomowego dzieła: »Das Räthsel der Sphinx, Grundzüge einer Mythengeschichte« (Berlin 1889), nie zdołał, głównie z powodu braku dokładnej i samodzielnej

znajomości źródeł starożytnych, w sposób odpowiadający ściśle naukowym wymaganiom przedstawić i wyjaśnić wyobrażeń Greków i Rzymian o zmorze i jej demonach.

Na początku pierwszego rozdziału podaje autor powody, które go skłaniają do określenia przedewszystkiem istoty, objawów i przyczyn zjawiska zmory według dzisiejszego stanu wiedzy lekarskiej. W samem określeniu idzie autor za rozprawą inauguracyjną J. Börnera z r. 1885 (»Ueber Alpdrücken, seine Begründung und Verhütung) której wyniki znalazły prawie jednogłośne potwierdzenie wśród współczesnych i późniejszych powag lekarskich i psychologów. Do wyników tych doszedł Börner częścią przez doświadczenia, które, sam często nawiedzany zmorą, na własnej robił osobie, częścią przez długie i sumienne badania objawów na osobach innych, cierpieniem tem dotkniętych. Roscher, przytaczając prawie w całości główne ustępy tej rozprawy, odsyła równocześnie czytelnika do przypisów, gdzie przytacza zdania lub wymienia nazwiska nowoczesnych lekarzy i psychologów, którzy wyniki doświadczeń i poglądy Börnera częścią stwierdzają, częścią uzupełniają. Według ogólnego ich zdania występuje zjawisko zmory w różnych porach nocy. Oddech śpiącego doznaje stopniowego utrudnienia, nastaje duszność, a podrażniona wyobraźnia tworzy wizyę, która tę duszność ma przed świadomością wytłómaczyć. Zwykle jest to wizya kudłatego zwierzęcia, które zjawia się niespodzianie w sypialni i albo zwolna i ostrożnie, czołgając się ku śpiącemu, albo nagle nań wskakując, kładzie mu się na piersi. Często jest to wizya innej postaci, obrzydliwego jakiegoś stworzenia, wstrętnego człowieka lub ciężaru, nieokreślonego kształtu. Z wzrastającą dusznością budzi się w śpiącym uczucie trwogi, ciało pokrywa się potem, następuje gwałtowne bicie serca, nabrzmienie tętnic w szyi, napływ krwi do głowy. Śpiący uczuwa potrzebę zmienienia pozycyi, by zrzucić z siebie ciężar, i ma świadomość, że doznałby w tym razie natychmiast ulgi, lecz mimo usiłowań nie może wykonać żadnego ruchu, ani wydać żadnego głosu. Jego trwoga wzmaga się; czyni ostatnie wysiłki i zwykle z przykrym jękiem zdobywa się wreszcie na gwałtowny ruch, po którym następuje uczucie wybawienia i ulgi, poczem przebudzenie lub dalszy sen. Uczucie ulgi i powrót do przytomności, następujący i u ludzi zdrowych natychmiast po silnym ruchu podczas snu, wyjaśnia Börner w ten sposób, że przyczyną zmory bywa mechaniczne zaparcie oddechu, już to, gdy leżącemu na wznak lub na boku zsunie się przykrycie na twarz i zasłoni otwory oddechowe, już to, gdy w położeniu przeciwnem twarz jego zagłębi się w poduszce. Prawdziwość tego wyjaśnienia stwierdzono wywołując u ludzi zdrowych sztucznie objawy zmory, przez zasłanianie im we śnie otworów oddechowych ręką lub chustą. Z drugiej strony przekonano się, że przyczyną chwilowego zatrzymania oddechu, a tem samem wystąpienia zmory są często pewne nieprawidłowości w organiźmie, jak wada serca, błędy dyetetyczne, jak spożycie ciężko strawnych potraw, wreszcie niektóre, gorączkowe choroby. W wypadkach takich częste i gwałtowne występowanie zmory u pewnej osoby, sprowadzające duszność i zaburzenia w obiegu krwi, uznali zgodnie wszyscy badacze za niebezpieczne i grożące epilepsyą, porażeniem, chorobą umysłową i śmiercią.

Ostatnią część rozdziału poświęca autor omówieniu głównego zjawiska zmory, t. j. wizyi, według tych samych lekarzy i psychologów. Dowiadujemy

się, że Börner i inni zwrócili uwagę na szczególną wyrazistość wizyi w niektórych wypadkach, tak, że u nawiedzonych nawet po przebudzeniu pozostaje przez dłuższą chwilę złudzenie jej istnienia w rzeczywistości. U innych wizye, raz po raz się pojawiające, tak wbijają się w pamięć, że ukazują im się już przed zaśnięciem, w półśnie, a nawet przy pełnej świadomości. Wizye takie graniczą z hallucynacyami obłąkanych i często są przepowiednią pomieszania zmysłów.

Maenisch, autor dzieła »Der Schlaf in allen seinen Gestalten«, także często zmorą nawiedzany, rozróżnia dwa rodzaje wizyj, jedne o charakterze wzbudzającym trwogę, przerażające, drugie erotyczne. Jedne i drugie przedstawiają różne postacie zwierzęce lub ludzkie, męskie lub kobiece, żywych i umarłych. Na podstawie wizyj erotycznych powstał w wiekach średnich zabobon o szatańskich demonach t. z. Incubi i Succubi. Do wizyj przerażających zaliczyć należy »strzygi«, wizye, ukazujące się dzieciom nawiedzanym przez zmorę, w postaci szarpiących ich oblicza ptaków drapieżnych (night terrors). Znane są też wypadki, że jedna i ta sama wizya o charakterze przerażającym ukazywała się większej liczbie osób, zgromadzonych na nocleg w jednej, zamkniętej przestrzeni a nawiedzonych zmorą.

Wyjaśniwszy w ten sposób istotę, objawy, przyczyny i następstwa zmory ze stanowiska nowoczesnej wiedzy lekarskiej i psychologii, zestawia Roscher w drugim rozdziale zdania lekarzy starożytnych o tem zjawisku. Pierwszymi lekarzami starożytności, którzy według przekazanych nam zapisków zajmowali się umiejętnemi badaniami zmory jako choroby, byli Themison z Laodicei i Rufus z Efezu.

O Themisonie, który żył za czasów Cezara i Cicerona, czytamy, że chorobę, zwaną przez innych lekarzy ἐφιάλτης (incubus), nazwał πνιγαλίων. Dokładne szczegóły o poglądach na istotę, objawy, przyczyny i następstwa zmory, jakie głosił w swych pismach Soranos z Efezu, jeden z najwybitniejszych lekarzy starożytności, przechowały się w łacińskiem opracowaniu Celiusza Aureliana z V. wieku. Sam Soranos żył za czasów Trajana i Hadryana i uczył w Rzymie i Aleksandryi. Nauki jego przejęli późniejsi autorowie podręczników lekarskich jak P. Aegineta, Oreibasios, Aëtios. Ogół tych lekarzy uważał zgodnie z Soranem za główne objawy zmory duszność, jak wskazuje nazwa πνιγαλίων, wprowadzona przez Themisona prawdopodobnie z języka ludowego, dalej utratę swobody ruchu (ἀκινησία) i władzy mowy (ἀφωνία) oraz uczucie ciężaru (ἐφιάλτης) przygniatającego piersi w połączeniu z wizyą. Znane były Soranowi wizye charakteru erotycznego i wypadki zmory, nawiedzającej jakby epidemicznie większą liczbę osób. Za niebezpieczną uważał Soranos, a zgodnie z nim jego następcy, zmorę w tym wypadku, jeżeli występowała chronicznie i utrzymywał, że wtedy sprowadza epilepsyę, z którą jest spokrewnioną, a potem śmierć. Przeciw rozpowszechnionej wierze ludowej, jakoby sprawcą zmory było złośliwe bóstwo, występowali stanowczo owi lekarze, jako prawdziwi następcy mistrza swego Hippokratesa Przyczynę choroby upatrywali głównie w zboczeniach dyetetycznych, w zbyt obfitych biesiadach, w nadużyciu silnych napojów i trudnych do trawienia potraw. O właściwej przyczynie, o zaparciu oddechu, stwierdzonej przez lekarzy nowoczesnych, niema u starożytnych wzmianki. Zgodnie z poglądem swym na przyczynę choroby polecali odpowiednie zaradcze środki. Soranos zalecał

puszczenie krwi, przeczyszczenie, kilkudniowy post, wreszcie użycie ciemierzycy i czarnych ziarn peonii, a zabraniał spożywania potraw, wywołujących wzdęcie żołądka, a szczególnie bobu, w którego ziarnach według wiary ludowej miały mieszkać złe duchy, gdyż spożycie ich wywoływało złe sny i zmorę.

Takie były poglądy lekarzy starożytnych na istotę zmory, w głównych punktach zgodne z zapatrywaniami lekarzy nowożytnych i psychologów. Wykazując tę zgodność, doszedł Roscher równocześnie do tego wyjaśnienia pojęcia zmory, z jakiem przystąpić należy do nakreślenia obrazu tego zjawiska podług rysów i barw, przekazanych nam przez literaturę ze starożytnej grecko-rzymskiej wiary ludowej. Obraz to częstokroć przerażający grozą, często czarujący urokiem. Wizya, główny objaw zmory w oczach starożytnych, podobna jest w głównych zarysach do wizyj nowożytnych, przewyższa je jednak rozmaitością, fantazyą i barwnością. Cechą jej jest jużto groza, jużto erotyzm, już wreszcie groza połączona z erotyzmem. Postacie, ukazujące się sennym, są jużto ludzkie, męskie lub kobiece, jużto zwierzęce, już wreszcie złożone z pierwiastków ludzkich i zwierzęcych. Istotą ich wewnętrzną według powszechnej wiary ludowej jestto zwykle bóstwo złośliwe, radujące się udręczeniem człowieka we śnie, czasem dusze zmarłych, jawiące się z pociechą lub wyrzutem i karą, czasem wreszcie bóstwo dobroczynne, wskazujące skarby lub przynoszące ulgę w chorobie. Na dowód i przykład przytacza autor szereg wyjątków z literatury starożytnej i liczny poczet krótkich wzmianek, z których wyrobić można sobie pojęcie o tem nadzwyczajnem bogactwie fantazyi, którą starożytni umieli upiększyć jedno z najprzykrzejszych, a często zgon rychły przynoszących cierpień ludzkich. Oto naprzód dziewica, urocza Sinonis, z kochankiem, w ucieczce przed królem Babilonu, układa sie znużona do spoczynku na łące i tu ze snu ciężkiego zrywa się do dalszej ucieczki nawiedzona przez złośliwe bóstwo leśne w postaci dzikiego kozła.[1]) Mędrzec potężny, Apollonios z Tyany, w podróży przez Etyopię spoczął w murzyńskiej chacie, gdy okrzyk trwogi »ratujcie! chwytajcie!« wydawany przez mieszkańców wioski nakłonił go, by pospieszył na pomoc murzynkom, prześladowanym już od dziesięciu miesięcy przez złośliwego Satyra, a z których już dwie jego namiętność życiem przypłaciły.[2]) Oto znowu chłopię, ujęte przez złe czarownice i celem zgotowania napoju miłosnego na śmierć męczone, dobywając ostatniego głosu grozi im, że po zgonie, zamordowane, ukaże im się w nocy jako straszna zmora, a gniotąc ich piersi i rozdzierając ich twarze szponami, przerażeniem spędzać będzie z ich powiek sen.[3]) W kłopotliwem położeniu znalazł się nieszczęsny Aristomenes. Uraczywszy się z przyjacielem obficie winem, ułożył się razem z nim w jednej izbie do spoczynku. Jako człowiek ostrożny zamknął przedtem od wewnątrz drzwi i zatarasował je dla pewności swojem łóżkiem. Zaledwie zasnęli, otworzyły się drzwi z łoskotem i z taką siłą, że łóżko odepchnięte przewróciło się do góry nogami i nakryło przerażonego Aristomenesa. Weszły dwie czarownice i zbliżywszy się do śpią-

[1]) Iamblichos u Photiosa p. 74 c.
[2]) Philostratos w żywocie Apolloniosa z Tyany VI. 27.
[3]) Hor. Epod. 5. 91.

cego towarzysza Aristomena, przebiły go mieczem, wytoczyły mu krew, a ranę zatamowały gąbką. Następnie podeszły do łóżka jego samego, wymlokły go i usiadłszy nad jego twarzą ohydną popełniły nieprzyzwoitość. Ze wstrętem ocknął się Aristomenes, wizya znikła, sam zaś zobaczył się pod łóżkiem, a z twarzy jego spływał obficie pot.[1]) Król Damarat, któremu przeciwnik zarzucał wątpliwe pochodzenie, zwrócił się do swojej matki żądając, aby mu pod przysięgą wyjawiła prawdę. Matka wyznała, że w trzecią noc jej pobytu w pałacu męża, Aristona, nawiedziła ją postać, łudząco podobna do męża, a odchodząc włożyła jej na głowę wieniec. Później przyszedł sam Ariston a ujrzawszy wieniec, zapytał zdziwiony, od kogo ma kwiaty. »Od ciebie samego«, odpowiedziała. Ariston zaprzeczył a kiedy wypadek ten badać poczęto, okazało się, że kwiaty wzięto z kaplicy herosa Astrabakosa, stojącej przy wejściu do pałacu. »Otóż synu« — zapewniła uroczyście zapytana — »ojcem twoim jest albo heros Astrabakos, albo mój mąż Ariston«[2]).

W pięknem dziele płaskorzeźby starożytnej przedstawiona jest uskrzydlona, uroczej postaci syrena, ze stopami ludzkiemi, zakończonemi szponami, układająca się na uśpionym młodzianie, pasterzu czy wieśniaku.[3]) Dobroczynnem jest bóstwo Pan, któremu dzięki składa w epigramacie pasterz młody czy myśliwiec, uzdrowiony z ciężkiego cierpienia podczas dziennego snu przez wizyę postaci bóstwa.[4]) Niestety zbiór tych obrazków nie jest, jak Roscher sam przyznaje, zupełny, autor poprzestaje jednak na nim i przechodzi w rozdziale następnym do wyliczenia różnych imion, pod jakiemi występuje w literaturze zjawisko zmory. Najpowszechniejsze są dyalektycznie różniące się między sobą imiona Ἐπιάλτης i Ἐφιάλτης, utworzone prawdopodobnie ze słowa ἄλλομαι (= ἐπιπίπτειν, irruere, incumbere); rzadziej bywają używane od tegoż słowa pochodzące Ἐπιάλης, Ἰφιάλης, Ἐπίαλτος. Trudniejsze są do wyjaśnienia imiona używane jako imiona własne demona zmory Ἡπίαλος, Ἡπιάλτης i Ἡπιόλης i jako imiona pospolite na oznaczenie chorób zmory i febry połączonej z gorączką, które często równocześnie występowały. Najprawdopodobniej pochodzą te wyrazy od eufemistycznego wyrażenia δαίμων ἠπίως ἐφαλλόμενος. Imię Τῦφος, uchodzące za azyatyckie, powstało z imienia własnego Τῦφυς, a to z imienia pospolitego τῦφος, które oznacza dym, czad, a w dalszem znaczeniu chorobę gorączkową. Wśród imion własnych łacińskich jest najdawniejszem Inuus, imię bóstwa przez starożytnych uważanego za jedno z Faunem (greckim Panem). Imię to urobione jest prawdopodobnie ze słowa inire. Najpospolitsze są imiona Incubo i Incubus, nie różniące się znaczeniem od poprzedniego. Oprócz imion powyższych powstało w czasach późniejszych wiele innych; autor zebrał je w liczbie szesnastu i usiłuje je wytłómaczyć etymologicznie.

Pozostaje jeszcze do zwięzłego omówienia zamykający właściwą rozprawę rozdział IV. Już poprzednio zwrócił autor uwagę, że sprawcą zmory

---

[1]) Apuleius, Metam. I. 11.
[2]) Herodot. VI. 65.
[3]) Schreiber, Reliefbilder tabl. LXI. — O. Crusius, »Die Epiphanie der Sirene«. Philologus L. 93.
[4]) Kaibel, Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta, nr. 802.

mogło być według wiary ludowej każde bóstwo, człowiek zmarły lub żywy, demoniczną siłą wyposażony i że bóstwo lub człowiek mogło ukazać się jako wizya we własnej lub przybranej postaci. Z dokładniejszego badania tak dłuższych opisów, jak krótszych wzmianek o zmorze zachowanych w literaturze grecko-rzymskiej wynika jednak, że liczba bóstw, którym przeważnie przypisywano zjawianie się w zmorze, ograniczona jest do kilku, charakterem między sobą pokrewnych. Bóstwom tym poświęca autor w tym rozdziale obszerne uwagi i zastanawia się, jakie własności każdego z nich wyjaśniają fakt, że im właśnie przypisywano moc ukazywania się w zmorze. Od uwag tych wyłączone zostały z natury rzeczy bóstwa zmory, zwane właściwem swem imieniem, jako uosobnienie samego zjawiska, n. p. Ephialtes, Tiphys, Incubo, Inuus, które omawiał autor w rozdziale poprzedzającym.

Najpowszechniej jako sprawca zmory występuje w wierze ludowej bóstwo pasterskie Pan, a pojęcie jego jako Efialtesa wyprowadza Roscher z czasów bardzo dawnych i wraz z nim samym z jego ojczyzny Arkadyi. Nie zadowalniając się czterema świadectwami literackiemi z czasów poaugustowskich (Schol. Aristoph. Vesp. 1038, Artemidor. on. 2. 37. p. 139. 18 sq., Kaibel Epigr. nr. 802 i Augustinus C. D. XV. 23), wykazuje w długim wywodzie, że Pan od początku uchodził za sprawcę snów, wizyj, nagłego postrachu (strach paniczny), szału i pomieszania zmysłów. — Zbliżonem do Pana pojęciem jest pojęcie Satyrów, również często występujących jako sprawcy zmory. Dzielą oni z Panem jego brutalność, pospolitość, postać pół koźlą, pokrytą kudłami, i erotyczny pociąg. — Latyński Faunus, bóstwo pasterskie staroitalskie, zlało się w jedną postać z greckim Panem przy pierwszem zetknięciu się religii greckiej z rzymską i przejęło od Pana jego działalność jako Efialtes. Było to od początku bóstwo snów i przepowiedni, również jak Pan wzniecające postrach i szał. — Do tego samego koła wyobrażeń co Pan i Faunus należy postać bóstwa leśnego Sylwana, które już starożytni wskutek blizkiego pokrewieństwa istoty z tamtymi, raz z jednym, raz z drugim zamieniali. Także i Sylwan według świadectwa św. Augustyna miał się dopuszczać występków Pana, jako Incubo, on także wzniecał postrach paniczny i był sprawcą gorączki połączonej z przykremi wizyami u młodych matek. Jak wszystkie te bóstwa pokrewne, przyjmuje i on niekiedy postać kudłatego kozła.

Na tem kończy się właściwa rozprawa Roschera. Sprawozdawca uwalnia się od omawiania »Dodatku I.«, którego treścią jest początek imienia »Mefistofeles« i »Dodatku III.«, który zawiera wyjątek z kroniki klasztornej (Trithemius, Annales Hirsangienses; St. Gallen 1690). Z uznaniem wyrazić się trzeba o »Dodatku II.«, który zawiera ustępy o zmorze, zachowane z dzieł lekarskich, wspomnianych w rozdziale II. Książkę zamykają »Nachträge«, »Systematisches Inhaltsverzeichnis« i »Alphabetisches Register«.

Kraków. *J. Kubliński.*

Petersen Eugen, Ara Pacis Augustae. Mit Zeichnungen von George Niemann. VIII Lichtdrucktafeln in besonderem Bande, 60 Abbildungen im Texte. Wien 1902, 4°, str. VII, 204. (Sonderschriften des österr. arch. Inst. Band II).

Spostrzeżenia cudze i własne — owoc długoletnich studyów — łączy Petersen w harmonijną całość, w której przedstawia ozdobiony wspaniałą rzeźbą pomnik z epoki Augusta. Drogą rekonstrukcyi zestawia ten, mimo podeszłego wieku niezwykle rzutki i płodny w znakomite pomysły archeolog kilkanaście rzymskich reliewów rozprószonych po rozmaitych zbiorach w całość i odbudowując monument, do ozdoby którego te rzeźby służyły, wyznacza im w historyi sztuki przynależne miejsce.

Księga ta wydana nakładem instytutu austryackiego i poświęcona byłemu profesorowi archeologii na uniwersytecie wiedeńskim, Aleksandrowi Conzemu, z okazyi 70-letnich jego urodzin, jest aktem wdzięczności tego instytutu za zasługi, które Conze położył około podniesienia nauk archeologicznych w Austryi.

Budowa ołtarza poświęconego Bogini pokoju Augusta została uchwaloną przez senat w r. 13 przed Chr. z okazyi uporządkowania spraw państwowych w Hiszpanii i Gallii i szczęśliwego z tych krain powrotu cesarza do Rzymu. 4. lipca położono kamień węgielny pod budynek na polu Marsowem tuż przy Via Flaminia, lecz dopiero w r. 9 (30. stycznia) przed Chr. odbyło się uroczyste poświęcenie gotowego ołtarza.

Że pomnik stał na miejscu, na którem dziś wznosi się Palazzo Fiano — przy głównem Corso —, wykazały liczne fragmenty reliewów wydobytych tamże trzykrotnie (przed r. 1530, w r. 1568 i w r. 1859) w czasie zakładania fundamentów pod nowsze budowy. Szczątki te rozprószyły się wnet po rozlicznych zbiorach (Watykan, Louvre, Willa Medici, Uffizi, Muzeum w Termach Dyoklecyana, Wiedeń, Anglia) i dopiero bystry wzrok kilku uczonych (Duhn, Huelsen, Benndorf) dostrzegł ich wzajemną przynależność. Petersen posuwa dotychczasowe badania o krok naprzód, podejmując próbę rekonstrukcyi ołtarza na podstawie technicznych właściwości płyt zachowanych i wyznaczając każdemu fragmentowi odpowiednie miejsce w budowie. W ten sposób wyrasta w oczach naszych cały strojny pomnik a przez to występują wszystkie jego części w takiej pełni barw, że dają możność śledzenia różnorodnych czynników, które się na kompozycyę złożyły, i zarazem rzucają światło na wszystkie, jeszcze niedokładnie rozwiązane pytania, zawisłe od przyszłych wykopalisk.

Wizerunek 2 i 3 przedstawia widok odbudowanego ołtarza z zewnątrz i z wewnątrz. Był to pomnik pod względem architektonicznym bardzo prosty, składający się z małego ołtarza i z marmurowego okolenia (peribolos), które go czterema ścianami wśród czworobocznego placu zamykało. Lecz nie sam ołtarz ofiarny, tylko ten mur czworoboczny był najważniejszą ozdobną częścią budowli. Drzwi umieszczone w jednej jej ścianie umożliwiały wstęp do wnętrza. Skromną powagą odznaczały się dla szerszej publiczności prawdopodobnie rzadko dostępne, wewnętrzne ozdoby budynku. Oto płaskie pilastry rozmieszczone pionowo w symetrycznych odstępach dzieliły — podobnie jak w renesansowych pałacach — ściany na większe pola, których górną ozdobą był

wązki fryz utworzony z szeregu owocowych wieńców zawieszonych na bukraniach i z czar ofiarnych, środkową rąbek meandru a dolną motywa pionowych pasów uwydatnionych na kształt deski parkanu w marmurze.

Całe bogactwo rzeźb skupiało się na ścianach zewnętrznych okolenia. Uwagi godną jest okoliczność, że ogólne pierwiastki zdobnictwa były tutaj takie same, gdyż także tutaj powtarzał się w tej samej wysokości poziomy meander i pilastry dzielące pionowo ściany na kilkanaście większych pól. Lecz miejsce monotonnych pasów zajęły ogromne, bujnie rozwinięte pędy akantu, których misternie po całych płaszczyznach rozprowadzone gałązki, liście i kwiaty wabiły oko widza bądź to naturalistycznem przedstawieniem samych roślin, bądź też mnóstwem małych łabędzi, jaszczurek, żmij, sów, orłów i innych ptaków zaludniających te fantastyczne krzewy. Jednostajnemu fryzowi festonów odpowiadała zewnątrz główna dekoracya budynku, t. j. fryz figuralny, który przedstawiał kilka scen doniosłego znaczenia.

Nie jest zupełnie wolnym od zarzutu sposób, w jaki Petersen zestawia fragmenty reliefów na tylnej ścianie peribolu. Środek fryzu zajmował — zdaniem jego — wspaniały relief florencki, przedstawiający wśród pysznego krajobrazu Tellus z dwiema Aurami. Od tego punktu rozchodziły się w przeciwnych kierunkach dwa orszaki procesyjne wyobrażone na innych fragmentach. Do tej samej jeszcze ściany należały prawdopodobnie trzy reliefy przedstawiające trzy świątynie (Magna Mater, Penates, Mars Ultor) z kilkoma osobami orszaku.

Przyjmując, że te świątynie są stacyami drogi procesyjnej ciągnącej się od Palatynu na Pole Marsowe, przypuszcza Petersen, że obok świątyni Wielkiej Matki była przedstawioną na czwartym zaginionym fragmencie płaskorzeźby świątynia Westy, odpowiadająca dokładnie kapliczce Penatów złączonej wraz z świątynią Marsa Mściciela na drugiej części fryzu.

Uroczysta procesya przedstawiona na tylnej ścianie peribolu w chwili, kiedy się zaczyna tworzyć i w dwie strony rozłączać, jest wyobrażoną na długich ścianach bocznych już w fazie pełnego pochodu. Zbitą masą kroczą uszykowani, przeważnie parami, przedstawiciele arystokracyi rzymskiej z cesarzem i kapłanami na czele. W pochodzie biorą udział także kobiety i dzieci. Wielka powaga cechuje ich powolne ruchy, tylko rozmaite zwroty głów lub swobodniejsze zachowanie się dzieci wprowadza pewne życie w tę rzymską monotonną kompozycyę. Znakomitszym jest orszak prawej ściany bocznej, gdyż występuje w nim sam cesarz August w otoczeniu liktorów i cesarska rodzina a dobrze zachowane głowy prawie wszystkich postaci dają nam tyle wyrazistych portretów, że Petersen bez wahania związał z nimi znane imiona historycznych osób (Agrippa, Drusus, Germanicus i inni).

Na ścianie frontowej schodzą się obydwa orszaki i na dwóch wolnych polach rozdzielonych drzwiami przedstawione są dwa byki ofiarne, które prowadzi służba. Na samych końcach obydwóch fryzów znajdowały się tuż przy drzwiach dwa stojące bóstwa, Mars i Bonus Eventus, które bądź czekały na zbliżające się orszaki, bądź miały przyglądać się aktowi ofiary.

Pełne erudycyi są końcowe ustępy dzieła Petersena, poświęcone krytycznemu rozbiorowi części budynku. Jest tam tyle trafnych spostrzeżeń o eklektycznym charakterze sztuki epoki Augusta, na którą składały się tak wzory greckie z rozmaitych epok, jak i dawne tradycye italskie, że dzieło to

można uważać za wyczerpującą odpowiedź na genialnie, lecz równocześnie zbyt jednostronnie napisany wstęp Wickhoffa do dzieła p. t. »Wiener Genesis« (zob. wydanie angielskie: Roman art by Franz Wickhoff translated and edited by Mrs. Arthur Strong, London 1900).

Rzym. *Karol Hadaczek.*

☐ Timotheos, Die Perser, aus einem Papyrus von Abusir im Auftrage der Deuschen Orientgesellschaft herausgegeben von Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff, str. 126 z tablicą, wielk. 8°, Lipsk, I. C. Hinrichs, 1903, małe wyd. 3 M.

Najstarszą książką grecką nazwał Ludwik Borchardt, szczęśliwy znalazca Tymoteusza, nasz papyrus, opowiadając w zeszłorocznym wrześniowym (14.) zeszycie »Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft« o okolicznościach, towarzyszących temu odkryciu: Niemieckie Towarzystwo oryentalne postanowiło odkopać i zbadać w pobliżu Memfis jeden z grobów królewskich starego państwa wraz z jego otoczeniem. Podczas robót natrafiono we wsi Abusir, starożytnem przedmieściu Memfis, Busiris, na greckie cmentarzysko z początku IV. wieku przed Chrystusem. Jeszcze za panowania perskiego na długo przed Aleksandrem Wielkim roił się Egipt od greckich kupców i osadników. Wyprawy Chabryasa i Agesilaosa pomnożyły ich liczbę tak, że nawet taka dziura, jak Busiris, gościła całą ich kolonię. Ci Grecy przyjęli krajowy zwyczaj mumifikowania zmarłych i, o ile środki pozwalały, chowali swe mumie w starych trumnach egipskich, nabytych od krajowców. W jednej z takich trumien znaleziono naszego Greka; pod jego głową leżał skórzany woreczek z gąbką, nowe sandały, kawałek żelaza, jakieś cacko drewniane i zwój papyrusu. Po rozwinięciu otrzymano rękopis przeszło na metr długi, 18 cm. wysoki, z którego udało się ocalić i odczytać cztery kolumny, pisane literami bardzo wyraźnemi, bez żadnych skróceń, słowem pismem lapidarnem. Końcowe wiersze utworu nie pozwalały ani na chwilę wątpić, że się ma do czynienia z dziełem Tymoteusza z Miletu, a zgodność paru miejsc z zachowanymi fragmentarycznie cytatami z »Persów« tegoż poety kazały go identyfikować z poświadczonym skądinąd nomem p. t. Πέρσαι, którym jeszcze za czasów Filopojmena zachwycał się Polibiusz. Systematyczne badanie nekropoli pozwoliło papyrus odnieść do czasów Aleksandra Wielkiego, a może nawet Demostenesa. Mamy więc do czynienia rzeczywiście z najstarszym rękopisem greckim, bo znane dotychczas, także z grobów egipskich pochodzące bardzo stare papyrusy z fragmentami Platona i Eurypidesa nie przekraczały wieku trzeciego.

Filologiczne wydanie znalezionego autora poruczyło Towarzystwo oryentalne Wilamowitzowi, naturalnie nie dla jego kwestyonowanej empiryi papyrologicznej, ale dla znajomości liryków greckich, których wydanie oddawna przygotowuje. Wilamowitz za trzy miesiące uporał się z pracą, w wigilię Bożego Narodzenia 1902 dedykował ją »Royal Irish Academy«, prosząc tę instytucyę w sześciowierszowym greckim epigramie, by Anglicy, którzy posiadają papyrusy Eurypidesa i Platona, nie zazdrościli Niemcom tego najstar-

szego rękopisu. O samem wydaniu pomówimy na końcu; zobaczmy naprzód, czego dowiadujemy się z nowego odkrycia.

Tymoteusza znaliśmy dotąd jedynie ze wzmianek starożytnych autorów, wiedzieliśmy o jego ogromnej wziętości u współczesnych, sławie u potomnych, o niezrównanem wirtuozostwie w muzyce, śpiewie i poezyi. Był to śmiały nowator, który w zachowanym u Athenajosa (3,122^e) fragmencie powiada z dumą o sobie: οὐκ ἀείδω τὰ παλαιά, καινὰ γὰρ ἀμὰ κρείσσω | νέος ὁ Ζεὺς βασιλεύει, | τὸ πάλαι δ' ἦν Κρόνος ἄρχων, | ἀπίτω μοῦσα παλαιά. — A do nowych pieśni nowy stworzył instrument, dodając do siedmiostrunnej kitary Terpandra cztery nowe struny. Nie podobała się ta innowacya staroświeckim Spartanom, którzy według krążących anegdot dopuścili go wprawdzie do produkowania się przed sobą, ale tuż przed koncertem posłali komisarza policyi (efora) z poleceniem doraźnego usunięcia nieprzepisowych strun. Miłujący sztukę urzędnik tak był wyrozumiały, że pozwolił wirtuozowi wskazać, które struny mają być usunięte. Echa tej spartańskiej cenzury pobrzmiewają do dziś dnia w epilogu Persów. Jak wszyscy niemal artyści czwartego wieku, tak i Tymoteusz wiódł żywot wędrowny, śpiewając swe nomy jużto w Atenach, jużto na dworze macedońskiego króla Archelaosa, to znów w Sparcie, dalej w Efezie i innych miastach Azyi Mniejszej. Z Persami wystąpił po raz pierwszy przy wszechjońskiem święcie Pozejdona na przylądku Mykale między rokiem 398 a 396. Ówczesne położenie polityczne było takie. Milet jeszcze w r. 412 odpadł od nowego związku delijskiego i wkrótce, jak inne miasta małoazyatyckie, postarał się o modus vivendi z Persami. Tymoteusz jest Milezyjczykiem, a równocześnie tłómaczem uczuć swych ziomków wobec Aten i Sparty. W naszym utworze klęska Persów przedstawiona jest bez szyderstwa, król traktowany bez nienawiści, nawet z uszanowaniem; za to małoazyatyccy sąsiedzi, Frygowie i Myzowie, których zwycięscy podówczas w bojach z Persami wodzowie spartańscy Agesilaos czy Derkillidas tysiącami sprzedawali na targach, grają rolę komicznych tchórzów. Jeżeli dawniej, gdy Ateny stały na szczycie potęgi i chwały, azyatyccy Grecy z dumą podkreślali swą jońską szczepowość, to teraz, gdy miasto święte upadło pod obuchem Sparty, przypomnieli sobie nagle, że oni w gruncie rzeczy są Achajami, blizkimi Lakończyków; a spartańscy goście zaproszeni na uroczystości mykalskie słyszą komplimenty, polecające nową sztukę ich estetycznej wyrozumiałości.

Przedmiotem znalezionych 250 wierszy jest bitwa pod Salaminą. Stosownie do tradycyi Frynicha i Eschyla przedstawia ją Tymoteusz ze stanowiska perskiego, pozwalając z ogromu klęski barbarzyńców domyślać się blasku zwycięstwa greckiego. Ale ktoby przystępował do lektury nowego utworu, mając w pamięci owo proste a potężne opowiadanie o bitwie pod Salaminą, jakie Eschylów posłaniec roztacza przed starcami w Suzie, doznałby ogromnego rozczarowania. Zamiast wielkiego obrazu — szereg obrazków, po części rodzajowych; zamiast grozy nieszczęścia — charakterystyczne, nawet we formie, biadania tchórzliwego Fryga i Myza, lamenty zziębniętych rozbitków i narzekania zrozpaczonego króla. Dodajmy do tego krótkie odezwanie się o sobie i swej sztuce, życzenia dla zgromadzonych, a będziemy mieli ogólne zarysy tego dziwnego rapsodu historycznego — bez nastroju historycznego, nie mówiąc już o heroicznym. A co dziwniejsza, nie znajdujemy ani wzmianki o którymkolwiek z bohaterów greckich, ani jednego nazwiska, choćby tylko

Ateńczyków. Salamina bez Aten — oto najnowsza nowość! Bitwa pod Salaminą jest dla Tymoteusza tylko typową bitwą morską, a opis jej sposobnością do obrazowego czy obrazkowego przedstawienia takiej bitwy. Początek zachowanego fragmentu wprowadza nas w wir. Jak mężobójcze gromy padają włócznie, świszczą ołowiane kule, migają płonące żagwie: okręty się palą, zielony włos morza od ognia czerwienieje. Flota perska cofa się w popłochu, trzask łamanych wioseł miesza się z jękami rannych, wołaniem o pomoc tonących. Jakiś bogaty Fryg walczy z wichrem i falami, przeklina morze i grozi mu gniewem króla. Rozbitkowie, którzy się schronili na nadbrzeżne skały, biadają nad tem, że marnie zginą i nawet w rodzinnej ziemi grobu nie znajdą. A jakiś Myzyjczyk, wleczony do niewoli przez Greka, błaga go w komicznym żargonie o ocalenie wymawiając się, że tylko z rozkazu króla przyszedł walczyć z Grekami. Sam król opłakuje stratę floty i daje rozkaz do odwrotu. »Grecy tropajon postawili, czcigodną świętość Zeusa, zanucili pean na cześć pomocnego boga i tańcząc w rytm bili nogami«. Te wzniosłe prostotą słowa ostatnich czterech wierszy nagradzają nas za mnóstwo niesmaczności i dziwaczności reszty utworu. Czytamy tam o »smokach z szumiącemi skrzydłami i spiżowymi łbami, które wylatują z cięciw, głodne krwi« — to strzały; spotykamy się z »sosnowemi rękami i nogami« okrętów, które oznaczają wiosła; ledwie z pomocą Dielsa domyślamy się, że »białe dzieci ust«, które wylatują z okrętów, to ich zęby, a raczej białe kołki, którymi przymocowane są wiosła; z trudnością poznajemy w »mokrem łonie w rybnym wieńcu z marmurowemi skrzydłami« rybną zatokę Salamińską, otoczoną skałami. Takich barokowych peryfraz więcej: poza tem utwór jest łatwy, język attycki z nielicznymi jonizmami, metrum w zasadzie jambiczne, mianowicie dymeter jambiczny przeplatany bakchejami i dochmijami, trochejami i kretykami, daktylami i anapestami.

Nowy utwór pouczył nas o istocie nomu, którego libretto mamy przed sobą: bo nie trzeba zapominać, że główny nacisk spoczywał na śpiewie i muzyce.

Wilamowitz wywiązał się z zadania tak, jak przystało najlepszemu znawcy liryki greckiej. Tło historyczne odtworzył z dziwną przenikliwością, metrum zanalizował bardzo prosto, a więc przekonywująco, legendę spartańską o obcinaniu strun przedstawił genetycznie, ale nie ustrzegł się też rozmaitych wybujałości — w swoim stylu. Tu należy groteskowy pomysł zastąpienia łacińskiego przekładu, niezbędnego dla udostępnienia nowego tekstu ludziom, pragnącym go czytać bez wielkiej straty czasu — parafrazą scholiastyczną w stylu osławionych Tryklinosów i Moschopulów. Zbyteczne są uwagi o hiacie (str. 9 nn. i 37 nn.), a nie wolne od zarzutu roztrząsania o języku (str. 39 - 43).

Monachium. *T. Sinko.*

Kern Otto, Ueber die Anfänge der hellenischen Religionen. Berlin 1902.

Znany i wysoko ceniony badacz na polu wierzeń religijnych helleńskich, Otto Kern, ogłosił swój wykład, miany dnia 25. listopada 1901 w auli uni-

wersytetu w Rostocku. Autor należy do tych, którzy przeczą znaczniejszym wpływom z zewnątrz, n. p. egipskich kapłanów i assyryjskich astrologów, na powstanie i rozwój greckiej religii; owszem przyznaje się do zasady, że bogowie helleńscy, stworzeni w Helladzie, tylko w Helladzie są do pojęcia. Wszelako właśnie kierunek, w którym idzie za przewodem Wilamowitza-Möllendorffa, obalający fałszywy dogmat o starożytnym klasycyzmie i religii helleńskiej jako »religii piękna«, powinien go był ustrzedz od izolowania Grecyi i jej kultury od wpływów wschodnich, zwłaszcza, że jest on zwolennikiem tegoż nowego kierunku, który uczynił z filologii klasycznej historyczną naukę. Tymczasem autor pragnąłby pogodzić nowe poglądy na religię helleńską z dawnemi pojęciami o Grecyi Winckelmanna, Goethego i »wielkich filologów«. Nawet fetyszyzm, od którego najsłuszniej pochód religii greckiej zaczyna, chciałby zapewne wywieść z rodzimych pierwiastków, chociaż wie o tem, że trzeba się uciec aż do dzikich plemion murzyńskich i innych ludów pierwotnych, by módz zrozumieć początki greckiego kultu. Wogóle antropologia i archeologia zajęły miejsce, przedtem dzierżone przez lingwistykę i mitologię porównawczą które przynajmniej co do wytłumaczenia pierwocin religii i mitologii greckiej zawiodły.

Natomiast archeologia świadczy, że po epoce fetyszu nastał w Grecyi kult przodków, o którym przekonywają królewskie groby w Orchomenos i Mycenach jakoteż wykopaliska, ciągle dokonywane na Krecie, szczególnie w Knosos. To są zdobycze, dowodzące głęboko zakorzenionej wiary animistycznej i kultu zmarłych, których nie przeczuwalibyśmy z samych najstarszych dzieł literackich, z poematów Homera i Hezyoda. Erwin Rohde, którego wielką pozostanie zasługą, że w głośnem dziele swojem p. t. »Psyche« wykrył ślady znamienne animizmu u Greków, popełnił mimo to błąd, że zawiązku religii greckiej szuka w czci zmarłych i wierze w duszę, które stanowią już drugi stopień rozwoju po dzikiej wierze w fetysz. Ale i pod tym względem Grecy nie byli pierwsi; wystarczy wspomnieć o bardzo rozpowszechnionym kulcie zmarłych w Egipcie i rozgałęzionym kulcie przodków u Chińczyków i Japończyków, który urąga wszelkim usiłowaniom nawrócenia ich ku chrześcijańskim pojęciom. Trafnie Kern zwraca na ten szczegół uwagę, że gdziekolwiek pojawia się kult podziemnych bóstw, tam zawsze wąż zachowuje swą ciemną władzę; lecz analogii dla Grecyi nie trzeba szukać koniecznie u nieokrzesanych ludów w Afryce i Ameryce, które do dzisiaj jeszcze czczą węże. Żmije erinij, bogiń podziemia i nocy, mają swe odpowiedniki raczej w Azyi, szczególnie w Chinach i Indyach.

Miałżeby może kult zwierząt (teriomorfizm bóstw) być helleńskim pomysłem? Kern się zdaje przychylać ku temu, na co przytacza przykłady o arkadyjskim Zeusie w postaci wilka, o Herze jako krowie, o Artemidzie braurońskiej pod kształtem niedźwiedzicy i t. p. Tylko o Zeusie w postaci byka, znanym z najnowszych wykopalisk na Krecie, nic nie wspomina, a Dyonizosa, jako bóstwo niegreckie, całkiem wyłącza. Atoli nic bliższego do prawdy, jak to, że Zeus kretyjski jest identyczny z Dyonizosem, którego także wyobrażano sobie w powłoce byka podobnie, jak Egipcyanie Ozyrysa, a Babylończycy Marduka. Pewnie tedy i co do innych bóstw teriomorficznych dałyby się odnaleść analogie na Wschodzie, chyba że dotyczący materyał zgoła zaginął. Ale chociażby ten jeden przykład wybitny, odnoszący się do głównego

boga Zeusa-Dyonizosa, dowodzi, że nad oddziaływaniem wpływów egipskich i assyryjsko-babylońskich na ewolucyę greckiej religii nie wolno z Kernem przechodzić do porządku dziennego.

Bardzo ważnem wydaje mi się stwierdzenie, że o zdawkowym politeizmie w religii greckiej, przynajmniej pierwotnie, wcale nie może być mowy. Zrazu bowiem każde lokalne bóstwo było pełnym oraz zupełnym bogiem i nie znosiło obok siebie żadnych bóstw innych. Wielobóstwo powstało dopiero w czasie wędrówki ludów, gdy różne szczepy wyszły z odosobnienia i pozbyły się swych odrębności. W literaturze panuje już homerowy świat bogów zmieszanych z sobą i ledwie tu i ówdzie dochował się ślad, że pierwotnie byli oni samoistnymi, lokalnymi bogami. Właściwy Zeus helleński nie jest zabytkiem wspólno-aryjskim podług Kerna, jak mitologia porównawcza zeznała, ale jest tworem wyobraźni, powstałym w Tessalii przy oglądaniu Olimpu. Bóg to helleńskich czasów rycerskich, wyposażony na podobieństwo książąt i szlachty w wszelkie oznaki królewskiej mocy. Religia Zeusa kroczy zwycięsko naprzód i mniej więcej w połowie tysiącolecia od 1500—1000 przed Chr. podbija świat helleński, gdyż jeszcze około r. 1500 królestwa Beocyi i Argolidy stoją u szczytu swej potęgi i — jak dowodzą archeologiczne zdobycze — niema tam jeszcze najmniejszych poszlak czci Zeusa w ludzkiej postaci.

Antropomorfizm Zeusa, choćby przeduchowiony pod dłutem Fidyaszowem w Olimpii, nie oznacza bynajmniej wzniesienia się najwyższego — zdaniem Kerna — religii greckiej. Nawet częste pojęcie wszechmocy bożej Zeusa, powzięte przez poetów i myślicieli helleńskich najpiękniej i najserdeczniej wyrażone przez Ajschylosa w pierwszej pieśni chórowej »Agamemnona«, nie zadowala Kerna, ponieważ na tej wyżynie sam lud helleński nigdy nie stał. Dla niego wystarczającą była religia Demetery, bogini »prahelleńskiej« i »ziemi matki«, jak imię jej, przetłumaczone dosłownie, opiewa. Także i jej ojczyzną miałaby być Tessalia. Ale cóż z tego, kiedy wiadomo przeciwnie, że kult Demetery szedł przez Kretę i Peloponez, podobnie jak kult Dyonizosa i że wszystko przemawia za tem, iż Demetera jest powtórzeniem egipskiej Izydy, jak Dyonizos Ozyrysa. Mimoto Kern odwraca się od helleńskiego, istotnie »prahelleńskiego«, Zeusa, a czołobitność składa — prawda, że popularniejszej od niego, ale bardzo wątpliwa rzecz, czy rodzimej — Demeterze.

Charakterystyczne i nowy zwrot oznaczające, mem zdaniem mylne, zapatrywanie Kerna przytaczam w oryginalnem brzmieniu: »das, was die Religion der Hellenen über alle Religionen des Altertums erhebt und sie der christlichen Religion nahebringt, liegt fernab von dem Kreise homerischen Glaubens, weist uns von der Höhe des Olympos hinab zur Mutter Erde... Wer es heute versuchen möchte, eine Geschichte der griechischen Religion zu schreiben, würde nicht, wie F. G. Welcker es gethan hat, Zeusreligion in den Mittelpunkt stellen, sondern als die höchste Errungenschaft griechischen Geistes müsste er die Lehre darstellen, welche die Weihen der Demeter von Eleusis den Eingeweihten geben«. Gdyby pomiędzy nauką eleuzyjskich misteryów a chrześcijańską religią istotnie zachodziło tak znaczne podobieństwo, jakiego Kern się dopatrzył, to Ojcowie Kościoła nie byliby tych misteryów tak gwałtownie zwalczali jako dzieła szatana. Analogii gdzieindziej szukać trzeba: w wyobrażeniach poetów i filozofów, których Kern pousuwał, a którzy po większej części tradycyjnego świata bogów nie obalali, lecz idąc torem na-

tchnień szczerze orfickich rozwijali go w duchu zmienionej i wyższej obyczajności. Mimo powyższego zastrzeżenia ciekawy i w potoczystą formę ujęty wykład Kerna czyta się z wielkim pożytkiem i przyjemnością.

Lwów. *St. Schneider.*

Maass Ernst, Griechen und Semiten auf dem Isthmus von Korinth. Religionsgeschichtliche Untersuchungen. Berlin 1902.

Uczony badacz historyi religii greckiej i autor dzieła p. t. »Orpheus« przedsięwziął na jednym, ale wybitnym przykładzie wykazać bezpodstawność teoryi o wpływie fenickim na rozwój greckiej kultury. Twórcami tej teoryi, a zwłaszcza utożsamiania Melikertesa, czczonego na Istmusie korynckim, z fenickim Melkartem byli oryentaliści Movers i Creuzer. W podręcznikach zaś jeszcze najświeższych, tak Ed. Meyera (Gesch. d. Alt. I, 192 i II, 146) jak Schoemanna-Lipsiusa (Griech Alt. II, 72 i 278), spotkać można stanowcze identyfikowanie greckiego Melikertesa z semickim Melkartem. Atoli stwierdzić należy z Maassem, że niema żadnego starożytnego świadka, któryby znał lub popierał to pomieszanie Melikertesa z Melkartem, polegające jedynie na przypadkowem podobieństwie ich imion.

Etymologicznie jednakże i trafnie dowodzi Maass, że Μελικέρτης jest czysto grecką nazwą, oznaczającą tego, »der den Honig schneidet«, analogicznie do μέλι τέμνειν u Apollonidesa i Nonnusa. Wywód ten etymologiczny znachodzi potwierdzenie w egipskim papyrusie z okresu późnogreckiego, w którym bożek lekarski Egipcyan Sarapis, utożsamiony z Zeusem, Heliosem i Mitrasem, wzywany bywa między innymi przydomkiem μελικέρτα w tych słowach: ἐπικαλοῦμαί σε, Ζεῦ Ἥλιε Μίθρα Σάραπι, ἀνίκητε, μελιοῦχε μελικέρτα μελιγενέτωρ. Wiadomo zaś skądinąd, że pszczoły jako posłanki Zeusa przynoszą ludziom niebiańską strawę, miód, służący do ożywienia zmarłych i przebłagania gniewnych potęg podziemnych.

Miód miał wynaleść Dyonizos; przy pojawieniu się jego, jakoteż przy nadciąganiu bakchantek, z ziemi, kamieni i drzew wydobywają się miód i mleko. Jako zajęcie gminne, pszczelnictwo nie zgadzało się z rycerskimi obyczajami świata Homerowego. W eposie częste są wprawdzie wzmianki pośród codziennych potrzeb o miodzie, ale o pszczołach rzadkie. W Megarze, Attyce i Beocyi znachodzą się mnogie ślady pszczelnictwa w tak utworzonych imionach, jak n. p. Melissus Melisseus Meliton Melissa Melite. W Tracyi — podług świadectwa Herodota (V, 10) — roiło się od dzikich pszczół. Maass przypomina najsłuszniej, jak ważne musiał mieć i istotnie miał znaczenie miód jako pokarm i napój w czasach zwłaszcza, gdy Grecy zgoła nie znali cukru ni wina. Autor dochodzi do wniosku, że nazwa »Melikertes« jest pozostałością starowieśniaczej, tkwiącej korzeniem w ziemi, religii dawnych nieokrzesanych czasów: Ino ucieka z synem Melikertesem z Beocyi, krainy miodu, na Istmus.

Szkoda wszakże, że Maass nie dosnuł wniosku do końca, iż Melikertes jest tylko jednem z licznych upostaciowań Dyonizosa. Zdumiewający szczegół

powinien go był naprowadzić na to, że mianowicie kult Dyonizosa tam się właśnie najbardziej rozwinął, gdzie było pszczół najwięcej, t. zn. w Tracyi, Beocyi i t. d. Pszczoły, »święte stworzenia« podług Pindara (fr. 123 : Κηρὸς ὡς ἱερᾶν μελισσᾶν), zaanektował Dyonizos razem z ich mocodawcą, niebiańskim Zeusem, którego Maass nie powinien był utożsamiać z Zeusem kretyckim, chtonicznym, czczonym jako »bóg pszczół« (Μελισσαῖος) i pochowanym w grocie idajskiej. Z tego Zeusa zmarłego i czczących go Kretyjczyków, dla odróżnienia od arkadyjskiego Zeusa, natrząsa się Kallimach w tych wierszach hymnu: »Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται· καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο | Κρῆτες ἐτεκτήναντο. σὺ δ' οὐ θάνες, ἐσσὶ γὰρ αἰεί (Εἰς Δία w. 8 i nast.). Gdy się zważy, że według najnowszych wykopalisk na Krecie w Knossos cześć oddawano Zeusowi w postaci byka i że elidzkie niewiasty modliły się do Dyonizosa: ἄξιε ταῦρε (Plut. de Is. et Os. c. 35 p 364), nie będziemy wątpili, że ten oryentalny bóg, znany w Egipcie i Babylonie w tym samym teriomoficznym kształcie, był to Zeus inny, jak go nazywa Eschyl (Hiket. 217), różny od niebiańskiego, Zeus-Dyonizos, o którego rozpowszechnionym kulcie w Knossos słyszymy (Schol. Soph. in Aian. 699. Νύσια Κνώσια. καὶ ἡ Κνωσὸς γὰρ Διονύσου).

Dalej zajmuje się Maass wykazaniem identyczności kejskiego Melissusa z korynckim Melissusem-Melikertesem; następnie kilka rozdziałów poświęca Palajmonowi na Istmie, którego jako boga morskiego odróżnia od Melikertesa, ziemskiego boga. Staroistmijski obchód świąteczny na cześć Melikertesa odznaczał się zapewne wesołym, prostym, wieśniaczym charakterem o patryarchalnym zakroju. Dopiero przez Palajmona, a potem przez trójcę: Pozejdona, Leukoteę i Palajmona, istmijska uroczystość zmieniła się w międzynarodowo-helleńską.

Lwów. *St. Schneider*